

Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар”, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Драган Алексић
др Драган Цветковић
др Ненад Антонијевић
др Никола Жутић
др Александар Стојановић
др Милан Гулић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

Copyright © 2019, by Музеј жртава геноцида

Г О Д И Ш Њ А К ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Београд–Крагујевац, 2019.

Реч уредника

Протекли период од 22. априла 2018. године, између претходног и овог најновијег броја часописа *Годишњака за истраживање геноцида*, кад је реч о историјским дешавањима карактеристичан је по бројним текстовима из савремене Хрватске, које је тешко сврстати у публицистику а још теже у историографију, односно међу стручне и научне радове о великим ратним страдањима. Можда би за те радове илити "кратк" реч „неистине“ била примеренија пошто их реч „ревизионизам“ недовољно осликава.

Данас спомињање појма ревизионизам у историографији подразумева негативан контекст. Суштински би ревизионизам требало схватити првенствено као преиспитивање или ново тумачење одређених историјских догађаја засновано на одговарајућим документованим и проверљивим чињеницама. Ревизија знања о прошлости може бити корисна али каква и за кога? То је случај, рецимо, с победницима у (грађанском) рату, који су написали, да тако кажемо, црно-белу историју и биолошки нестану а њихова идеологија практично ишчезне са политичке позорнице. Дизање гласа следбеника поражених има за циљ да слика прошлости буде другачија, то јест повољнија за њих. У крајњем случају, чак и да жртва буде приказана као злочинац!

Сам ревизионизам није појам из новијих времена нити је карактеристичан само за балканске крајеве, већ је присутан на свим странама света. Памтимо, примера ради, да је пре пет година Европа била пуна нових тумачења узрока, повода и разлога избијања Великог (Првог светског) рата, претежно се то изводило на просто пребацивање кривице са истинских изазивача Аустроугарске и Немачке на Русију и (не)посредно на Србију које су се у том сукобу браниле! У сличном контексту требало

би посматрати и поједина нова тумачења Другог светског рата.

Савремени ревизионизам у историографији добио је замах у либералној идеологији израслој на захтевима за политичку и друге форме коректности која, по извесним тврдњама, укључују и права на ставове сасвим супротне од ранијих тумачења догађаја из прошлости.

С обзиром на распрострањеност српског народа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославији, и на његово страдање, нарочито у Независној Држави Хрватској, историјска наука у Србији мора помно пратити шта се с тим у вези изјављује и објављује у Хрватској. Велики део тих „урадака“ не би требало прецењивати, али ни потцењивати, иако је неистине лако доказати преко релевантне доступне архивске грађе, а самим тим указати и на апсурдност поменутих тврдњи.

Познато је мање-више зашто комплексна историја Независне Државе Хрватске (10. април 1941–15. мај 1945) у комунистичкој ФНР и СФР Југославији није до краја разјашњена и целокупна истина обелодањена. Слабљење органа савезне/федералне фактичке власти и превођење власти на републике, нарочито после доношења Устава 1974. године, неизбежно је водило ка распаду државе окончаном крвавим ратом са великим људским губицима, трагедијама, разарањима, добровољном или најчешће присилним сеобама становништва... У том дуготрајном трагичном процесу посебну улогу играју нова тумачења прошлости, нарочито „повијести“ поменуте усташке државе.

Ново „читање“ историје Независне Државе Хрватске подржавају, поред осталог, и низ магистарских, мастер и докторских радова, на различитим језицима. Како савремена интернет технологија омогућава брз и несметан приступ поменутих радовима, лако је уочити да већина тих дела нуди другачији поглед на Независну Државу Хрватску и улогу Римокатоличке цркве, а да тек мањи број карактерише релативно уравнотежен приступ.

Независна Држава Хрватска спровела је државни злочин пре свега над Србима и следила расистичку политику немачких нациста над Јеврејима и Циганима/Ромима. Комунистичка идеологија, првенствено пропагирањем политике братства и јединства и буквалним бетонирањем стотина стратишта, није дозвољавала озбиљнија истраживања и разјашњења злочина над Србима, што је посредно довела до тога да се између хрватског и српског народа отвори дубоки јаз. Његовом даљем продубљавању немали допринос дају нова хрватска тумачења масовних усташких злочина, то јест оних догађаја чија је историјска истина, мање-више, прихваћена у раније објављеним радовима у разним крајевима Европе.

Независну Државу Хрватску српски народ памти по системски спровођењу идеје о његовом затирању на том подручју; те бестијалне злочине иницирало је без сумње усташко вођство а спроводила хрватска држава! Ту чињеницу ипак није могуће релативизовати нити ревидирати без обзира на то ко покушава да то учини!

Истовремено ваља имати на уму да савремена тумачења што настоје да концентрациони логор Јасеновац представи попут некаквог места за одмор, ногометне утакмице и казалишне изведбе, имају знатно дубље изворе. То би се, најблаже казано, могло окарактерисати као морбидни цинизам посебне врсте јер садржи и тврдње да је, рецимо, пећ у логору која је коришћена за спаљивање људи служила да се загреју заточеници, или да су клања била, у ствари, саставни део старинског начина лечења по којем је болесној особи требало пустити мало крви. И томе слично унедоглед, а све то, поред осталог, под сигурним окриљем и Римокатоличке цркве!

На те ноторне и морбидне неистине што се прокламују првенствено из Хрватске у Србији се реагује, углавном, могло би се рећи, прилично наивно, чак и без потребе, а то се најпре и пре свега односи на изјаве појединих личности које мало тога знају о поменутој теми. Реакције стручњака би требало да садрже и одговоре у стилу „хајде мало да почистимо сопствено двориште, манимо се бесплодних критика у вези са поставком и меморијализацијом у Спомен-подручју Јасеновац, препустимо то неком другом са јачим утицајем на светско јавно мњење...”

Међутим, мора се приметити и да насупротив Јасеновцу, на другој страни Саве, у Републици Српској стоји стратиште и гробиште Доња Градина. И тај предео је проглашен за спомен-подручје, али ту опште нема никакве музејске поставке!

Споменимо и да се на обали Саве, на Новом Београду, од децембра 1941. до краја лета 1944. године на простору и у објектима некадашњег Сајмишта, тада подручју – што се често заборавља, а каткад и занемарује – у границама Независне Државе Хрватске, налазио немачки концентрациони логор Земун. На том простору до дана данашњег није образован никакав меморијални комплекс који би подсећао на ратне злочине и трагедију српског народа, рецимо са Козаре, у Јасеновцу или уопште на страдања Срба, Јевреја, Цигана/Рома и других. Наравно, без ревизионизма!

Крајем 2018. године завршена је коначна верзија предлога закона о меморијализацији Сајмишта. Претпостављамо да активности од усвајања закона до коначног обликовања меморијалног комплекса подразуме-

вају не баш краткорочан процес, у којем ће Музеј жртава геноцида сигурно добити прилику да учествује са својим знањем и могућностима.

Активности Музеја жртава геноцида имају разне форме и могуће их је сагледати у рубрици „Дневник догађаја“, на крају часописа.

Музеј жртава геноцида дао је свој допринос историографији кроз издаваштво и започињање нових научноистраживачких пројеката. С обзиром на вишедеценијске историјске процесе карактеристичне за Балкан у 20. веку, своје интересовање за Први светски рат исказали смо првенствено кроз нова публикована издања, а објавили смо пет књига. У том контексту издвајамо следећа два наслова: Никола Тубић, *Записи шидског писара о вихоровима светских ратова* и Милорад Радојчић, *Осечански крај у ратовима 1912–1918 – Поменик ратним жртвама*. Први књига припада класичној мемоаристици, друга историографији. Сматрамо да ће Радојичићев рад послужити као методолошки узор за слична истраживања у другим територијалним целинама. Узгред, мада није безначајно, помињемо да је Скупштина општине Осечина добро разумела значај тог пројекта па је објављивање Радојичићевог рукописа финансијски подржала посредством локалне библиотеке. Таква врста корисне сарадње са општинским властима Осечине улива нам наду да би се слични модел могао применити и за неке друге одговарајуће пројекте у годинама које долазе.

О знатном порасту угледа Музеја жртава геноцида речито сведочи и његова све већа присутност у јавности кад је реч о основним активностима којима се бави (истраживачки пројекти, продукција дугометражних документарних филмова, издаваштво, трибине). Посебно треба истакнути да углед музеја расте и међу обичним истраживачима прошлости и школованим историчарима, нарочито у кад је реч о ратним судбинама припадника српског народа и осталих становника некадашње Југославије у 20. веку. О томе говори и појачано интересовање аутора за објављивање научно-истраживачких радова који се уклапају у основне пројекте Музеја. С обзиром на количину приспелих радова одлучили смо да *Годишњак за истраживање геноцида* штампамо у два дела: први представљамо 22. априла а други 21. октобра текуће године.

Др Вељко Ђурић Мишина
директор Музеја жртава геноцида
и главни и одговорни уредник

П
Р
В
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Небојша Рашо, инжењер
Српски Соко, Херцег Нови

ПОГИНУЛИ И СТРАДАЛИ БОКЕЉИ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Апстракт: На списку погинулих и страдалих Бокела у Првом свјетском рату почело се радити тек у XXI вијеку. Више аутора и њихових сарадника ангажовало се на састављању списка користећи сву доступну грађу: архивску, писану и усмену. Касно приступање том послу представљао је свакако отежавајући фактор. Рад описује и друге проблеме са којима су се суочавали сви аутори који су се упустили како у евидентирање погинулих тако и у истраживању дешавања у Боки током Првог свјетског рата. Дата је листа погинулих добровољаца из књиге Милана Гулића *Бокели на страни Србије у Првом свјетском рату*, која садржи и имена свих страдалих добровољаца из Боке и сматра се најпотпунијом. Допуњена је са неколико имена до којих сам дошао у последњим истраживањима.

Кључне ријечи: Бока которска, Први свјетски рат, погинули, стрељани, добровољци, Шпањола

Бока которска је 1814, мимо воље народа и уз занемаривање заслуга Бокела у рату против Наполеона 1806–1807. и чињенице да се својим снагама и уз помоћ Црногораца ослободила од француске окупације, додјељена аустријској држави. Тај чин већина Бокела сматрала је окупацијом. Српски народ у Боки которској пред Први свјетски рат прожимала је идеја ослобођења и уједињења, дјеловале су ту и многе српске родољубиве организације а побједа у балканским ратовима подигла је морал мјештана који су већ дуго чекали слободу. Мирко Комненовић даје сликовит опис стања у Боки пред рат: „Мало која Бокешка кућа није имала на зиду слике Краља Петра, Краља Николе и Руског Цара. Ништа није могло да ослаби и поколеба код Бокела вјеру у ослобођењу народа.

Самопоуздање у династију, у Пашића и у српску војску, било је велико. – Кад је српска војска прекорачила границе Србије да ослободи подјармљену браћу своју, свак је осјећао и исповједао: дође и на нас ред. – Не може се заборавити са којим нестрпљењем и одушевљењем су се чекале и примале вијести са бојног поља, свак је забаталио своје домаће послове. Кад је стигла вијест да је Косово заузето, ослобођено, народ није био у стању да скрије од власти радост и срећу.¹

Аустроугарска је утврдила границу према Црној Гори и ту изградила многа утврђења. Одмах по избијању рата започиње терор власти над виђенијим Србима у Боки. Ширењем атмосфере страха хтјело се, између осталог, предупредити прелажење Бокелја на црногорску, односно србијанску страну. Иако јединица шуцкора у Боки није било, улогу редарственика обављали су припадници Бокелјске морнарице и чланови Хрватског сокола.² Они су привођили људе, претресали домове и стражарили за потребе аустроугарске војске. До масовнијег прогона српског становништва ипак није дошло, можда због тога што су чинили већину а можда и због великог броја припадника регуларне војске која је колико-толико држала ред. Сви прогони спровођени су по налогу аустроугарске власти. Затворени Бокелји били су таоци смјештени на стратешки важним тачкама, о могући побуњеници били су интернирани. Срећом, у многим случајевима за таоце би се сазнало па би била спрјечена њихова погибија. Такав је случај био са острвом Ластавица (Мамула) гдје су бокелјски прваци били заточени на најистуренијем мјесту. Заузевши се код заповједништва француске флоте, краљ Никола успјева да спријечи бомбардовање тог острва-тврђаве.³

На почетку рата црногорска војска заузела је Будву и дио Грбља и на тој линији формирала фронт. Од добровољаца из Боке формирани су Први и Други бокешки батаљон. Након повлачења српске војске и капитулације Црне Горе почетком 1916. године притисак на становништво је попустио, мада је општа ситуација, поготово економска, била далеко од повољне. Бокелји који су били у црногорској војсци углавном су одступили са војском Краљевине Србије. Након уласка САД у рат појачан је прилив добровољаца из редова тамошњих исељеника, који

1 Из мемоара Мирка Комненовића, Архив Херцег Нови, (у даљем тексту: АХН) Мирко Комненовић, инв. бр. 5-МК. Мирко Комненовић из Херцег Новог је као добровољац у Русији радио на мобилисању Словена који су били заробљени као аустроугарски војници. Одликован је орденом *Белог орла са мачевима* IV степена

2 АХН, ОХ-255/2845. На штампаном меморандуму Хрватског сокола било је дописано „домобрански“.

3 Из мемоара Мирка Комненовића, АХН, Мирко Комненовић, инв. бр. 5-МК.

су одатле пристизали још од самог почетка рата. Многи Бокелџи што су били мобилисани у аустроугарску војску и потом заробљени такође су ступали у добровољце одредивши се да се боре како на страни Србије тако и других земаља чланица Антанте гдје су се затекли. Пред Први свјетски рат велики број Бокелџа радио је у државама широм свијета. Чињеница да Бокелџи на различите начине ступали у добровољце да су служили у разним војскама на побједничкој страни, представљала је и још увек представља велики проблем кад је ријеч о састављању списка добровољаца а поготово код евиденције погинулих ратника.

Састављању списка Бокелџа страдалих у Првом свјетском рату приступило се доста касно, на почетку XXI вијека, малтене читаво столјеће вијек по окончању тог сукоба, умјесто да се томе приступило у вријеме док је памћење било свјеже а документација комплетнија но што је данас. Такође постоји и проблем и непоузданости усменог свједочења које често није поткрепљено ма каквом документацијом. Ту треба потражити разлог зашто је списак непотпун и што ће вјероватно бити и даље допуњаван уколико се дође до нових података о поименично погинулим Бокелџима. Под Бокелџима се овдје подразумијева становништво које је 1914. живјело на подручју которског среза и суторинске и крушевичке општине требињског среза.

Значајан допринос састављању овог списка дали су Марко Шовран⁴, Јово Влаховић⁵ и Милан Гулић⁶ који је сакупио и објавио најпотпунији списак Бокелџа. Највећи број Бокелџа погинуо је ратујући у савезничким војскама Антанте – Србије, Црне Горе, САД, Француске, Италије и Велике Британије.

Треба споменути да је судбина добровољаца ухваћених при покушају преласка на српску страну или оних које је непријатељ заробио углавном била трагична. У спомен-костурници код манастира Савина сахрањени су Бокелџи који су ухваћени приликом бијега на црногорску страну и они што су заробљени након капитулације Црне Горе и стрељани. Међу стрељанима је и начелник Будве за вријеме црногорске управе. Њихове породице биле су изложене прогону а понекад и интернирању.

У херцеговском архиву нашао сам документ са списком стрељаних чији се гробови налазе на подручју топаљско-херцеговске парохи-

4 Марко С. Шовран, *Грбаљ, добровољци у ратовима 1912–1918*, Београд, 2003.

5 Јово Н. Влаховић, *Добровољци из Боке Которске у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1875–1918. године*, Херцег Нови–Београд, 2004.

6 Милан Гулић, *Бокелџи на страни Србије у Првом свјетском рату*, СПКД „Просвјета“, Херцег Нови, 2015.

је. У документу⁷ су наведена следећа имена и датуми стрељања:

1. Милан Срзентић и Филип Хација, стрељани 17. септембра 1914. код Шпањоле,
2. Марко Радановић, стрељан 28. марта 1916,
3. Мило Митровић, стрељан 10. августа 1916,
4. Саво Анђус, стрељан 28. јула 1916,
5. Јован Лазић, стрељан 7. фебруара 1916,
6. Јован Вукшић, стрељан 15. новембра 1916,
7. Марко Калоштро, стрељан 1. августа 1916,
8. Ђуро Зеновић, стрељан 29. јула 1916,
9. Лазар Срзентић, стрељан 28. јула 1916,
10. Иво Ников Поповић (из Грбља), стрељан 29. марта 1916,
11. Нико Стијепов Павловић, стрељан 5. августа 1916,
12. Крсто Васов Вуковић, стрељан 31. јула 1916,
13. Стијепо Милов Зеџ, стрељан 1. августа 1916,
14. Перо Радовић, стрељан 23. новембра 1915.

Следи списак, по мјестима, Бокеља који су погинули и страдали у време Великог рата – уз име и презиме наведена су и насеља из којих потичу, евентуално и година страдања или узрок, а за поједине је истакнуто да су страдали нешто раније, у периоду балканских ратова:

А. Херцег Нови:

1. Радован Вуковић, Бијела
2. Тихомир Вуковић, Зеленика
3. Марко Лучић, Суторина
4. Јово Марић, Пријевор
5. Ђуро Матишоровић, Поди
6. Тодор Павловић, Крушевице
7. Андрија Пејовић, Мокрине
8. Јован Петијевић, Петијевићи
9. Перо Петијевић, Петијевићи
10. Илија Поповић, Мојдеж
11. Марко Поповић, Топла⁸

⁷ АХН, ЦАТ 1916/72.

⁸ АХН, ЦАТ XVIII/95, док. 10, парох топаљски Марко Поповић умро је 1916. у Бечу у интернацији услед тешких услова.

12. Олга Станишић, Топла⁹
13. Божо Радовић, Крушевице
14. Лазар Радовић, Крушевице
15. Милан Радовић, Крушевице
16. Милован Радовић, Крушевице
17. Никола Радовић, Крушевице
18. Илија Томашевић, Крушевице
19. Никола Чепрњић, Жвиње (балкански ратови)
20. Вуле Шуберић, Мокрине
21. Никола Укропина, Игало¹⁰
22. Радојевић Гојко
23. Радојевић Јово¹¹
24. Лука Лаконић, Убли

Б. Рисан и Кривошије:

1. Митар Војводић, Морињ
2. Зеко Вучуровић, Кривошије
3. Петар Вучуровић, Кривошије
4. Марко Драгојловић, Кривошије (балкански ратови)
5. Обрад Ђурковић, Рисан
6. Илија Илић, Кривошије
7. Петар Илић, Кривошије
8. Ђуро Јовановић, Рисан
9. Трифун Мустур, Морињ
10. Божидар Миџор, Рисан¹²

9 АХН, ЦАХ-II/12, списи туторства, док. 25, попадаја Олга Станишић, супруга пароха каменског Марка Станишића, умрла је у Дубровнику 1916. у интернацији услед јед тешких услова и напорног рада.

10 Никола Укропина погинуо је у војсци Велике Британије 24. марта 1918. као припадник 1. јужноафричке пјешадијске регименте у бици код мјеста Marières Wood. Изјава Николиног наследника Јова Укропине, такође и http://www.svetitoma.org/Modules_FE/layout1/displayfull.asp?id=9 и <http://www.delvillewood.com/cemeteries/pozieres%20memorial%201st%20SAI.htm>.

11 Синови српског књижевника Вељка Радојевића, који је живио и радио у САД, обојица су била млађа од осамнаест година. У дневнику Тома Крстова Поповића који се налази у Архиву САНУ а копија у херцеговском архиву пише: „Старији, Гојко, погинуо је под Драчем, год. 1915., а млађи Јово на Аргона фронту, у Француској... Син му Јово погинуо је 4. октобра 1918.“

12 Божидар Миџор погинуо је на Кајмакчалану – *Соколски гласник*, 1919, број 6–7, стр. 267.

11. Саво Радовић, Рисан (балкански ратови)
12. Јован Радуловић, Кривошије
13. Марко Радуловић, Кривошије
14. Марко Ристелић, Кривошије
15. Божо Самарцић, Кривошије
16. Комнен Самарцић, Кривошије
17. Никола Самарцић, Кривошије
18. Саво Чучур, Рисан

В. Грбаљ:

1. Нико Андровић, Кубаси
2. Владимир Бан, Грбаљ¹³
3. Вуко Баук, Ластва грбаљска
4. Стево Билал, Кубаси
5. Нико Бојковић, Вишњева
6. Ђуро Вујашковић, Шишићи
7. Јово Вукшић, Сутвара
8. Мићо Вукшић, Сутвара
9. Нико Вулетић, Шишићи
10. Нико Вучићевић, Загора
11. Станко Вучићевић, Загора
12. Нико Гривић, Шишићи
13. Михаило Добриша, Кубаси
14. Иво Дулетић, Ластва грбаљска
15. Марко Савов Дулетић, Ластва грбаљска
16. Марко Ивов Дулетић, Ластва грбаљска¹⁴
17. Крсто Ђукић, Пелиново
18. Марко Ђукић, Пелиново
19. Перо Ђуровић, Главати
20. Марко Илић, Загора
21. Раде Илић, Загора
22. Иво Кордић, Шишићи
23. Саво Кордић, Шишићи

13 Владимир Бан је био командир 3. чете Златиборског одреда војводе Војина Поповића. Погинуо је 1914. године. Био је синовац митрополита Митрофана Бана – Милан Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Историјски институт у Београду, 1962, стр. 289.

14 **Vlado Đ. Duletić**, *Tragom prošlosti Duletića Čevo-Ljubotinj-Grbalj-Maine*, NU „Budvanski kulturni identitet“, Budva, 2015, стр. 31.

24. Иво Краљ, Горовићи
25. Нико Крстичевић, Шишићи
26. Ђуро Куњерица, Горовићи
27. Лука Лазаревић, Главатичићи
28. Нико Марић, Загора
29. Крсто Марковић, Шишићи
30. Митар Мргудовић, Горовићи
31. Марко Одале, Ластва грбаљска
32. Стево Паовић, Ластва грбаљска
33. Перо Перић, Сутвара
34. Иво Поповић, Загора
35. Јово Поповић, Загора, 1917.
36. Јово Поповић, Загора, 1916.
37. Лазо Поповић, Загора
38. Митар Поповић, Загора
39. Нико Поповић, Загора
40. Раде Поповић, Загора
41. Спасоје Поповић, Загора
42. Станко Поповић, Загора
43. Стево Поповић, Загора
44. Филип Поповић, Загора
45. Ићо Радановић, Вишњева
46. Марко Радановић, Вишњева
47. Мило Радановић, Вишњева
48. Митар Радановић, Вишњева
49. Нико Радановић, Вишњева
50. Петар Радановић, Вишњева
51. Раде Радановић, Вишњева
52. Шпиро Радановић, Пелиново
53. Раде Рађеновић, Пријевор
54. Ђуро Рашковић, Шишићи
55. Стево Суботић, Главати
56. Вуко Тичић, Главати
57. Саво Ћосовић, Кубаси
58. Ђуро Шовран, Шишићи
59. Саво Шовран, Шишићи

Г. Котор:

1. Јово Јањевић
2. Иво Стефановић¹⁵

Д. Кртоле:

1. Јоко Мештровић
2. Крсто Костић¹⁶

Е. Будва:

1. Саво Анђус, Паштровићи
2. Иво Верона, Подострог
3. Крсто Вуковић, Паштровићи
4. Јово Греговић, Паштровићи
5. Мато Греговић, Паштровићи
6. Марко Ћедовић, Паштровићи
7. Ђуро Зеновић, Паштровићи
8. Митар Куљача, Паштровићи
9. Саво Медин, Паштровићи
10. Стијепо Медин, Паштровићи
11. Мило Митровић, Паштровићи
12. Урош Митровић, Паштровићи
13. Нико Миџор, Паштровићи
14. Ђуро Павловић, Паштровићи
15. Нико Павловић, Паштровићи
16. Иво Поповић, Паштровићи
17. Андрија Прибиловић, Подострог
18. Јоко Прибиловић, Подострог
19. Саво Прибиловић, Подострог
20. Лука Радовић, Паштровићи
21. Илија Рацановић, Подострог
22. Лазо Срзентић, Паштровићи
23. Милан Срзентић, Паштровићи

¹⁵ Страдао је у интернацији, по казивању Владана Лазаревића аутору.

¹⁶ Крсто Костић погинуо је при покушају преласка на италијанску страну – Јово Н. Влаховић, *Добровољци из Боке Которске у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1875–1918. године*, Херцег Нови–Београд, 2004, стр. 131.

24. Нико Срзентић, Паштровићи
25. Ђуро Станишић, Паштровићи (самоубиство)
26. Стево Суђић, Паштровићи
27. Мило Франићевић, Паштровићи
28. Петар Џамоња, Паштровићи

Ж. Спич:

1. Иво Поповић¹⁷

3. Стрељани у Боки:

1. Филип Хација из Оребића
2. Петар Радовић из Невесиња
3. Васо Милишић из Дубровника
4. Јован Лазић из Книна
5. Никола Пејовић из Цуца.

Резиме

Прогон Бокела у Првом свјетском рату почео је од саме његове објаве. Расељеност Бокела по свијету, улазак војске Црне Горе у Будву и дио Грбља условио је да су добровољци из Боке ступали у војске Србије, Црне Горе, САД, Француске, Италије и Велике Британије. На подручју Боке дјеловао је ратни суд а велики број Бокела био је интерниран. Како се по окончању Великог рата нико није упустио у састављање списка страдалих, а власти социјалистичке Југославије за то нису биле заинтересоване, малтене читав вијек касније су се поједини истраживачи прихватили тог посла. Тако је настао списак овде представљен који је аутор рада допунио са још неколико имена, у настојању да надокнади пропуст претходних генерација према страдалницима – бокелским добровољцима и жртвама. Наравно, списак може бити допуњен временом, али је највећи део посла већ урађен.

Извори и литература:

АХН Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Херцег Нови
Милан Гулић, *Бокели на страни Србије у Првом свјетском рату*,
СПКД „Просвјета“, Херцег Нови, 2015.

¹⁷ Иво Поповић је ухваћен при покушају преласка на црногорску страну и стрељан на Кривошијама. Дневник Јова Секуловића у власништву породице.

Марко С. Шовран, *Грбаљ, добровољци у ратовима 1912–1918*, Београд, 2003

Јово Н. Влаховић, *Добровољци из Боке Которске у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе 1875* Марко С. Шовран, *Грбаљ, добровољци у ратовима 1912–1918*, Београд, 2003 1918. године, Херцег Нови–Београд, 2004.

Милан Ж. Живановић, *Дубровник у борби за уједињење 1908–1918*, Историјски институт, Београд, 1962.

Vlado Đ. Duletić, *Tragom prošlosti Duletića Čevo–Ljubotinj–Grbalj–Maine*, NU „Budvanski kulturni identitet“, Budva, 2015.

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Вељко Ђурић Мишина

Музеј жртава геноцида, Београд

ДА ЛИ ЈЕ МИЛЕ БУДАК ПРЕДСТАВИО ПРОГРАМ РАДА ПРОТИВ СРБА ИЛИ ЈЕ ТО СРПСКА ПРОПАГАНДА?

Апстракт: Ревизионизам у хрватској историографији у новом тумачењу Независне Државе Хрватске и њене државне политике злочина над српским народом добио је одређену подршку укључивањем у расправу о тој теми појединих историчара ванбалканских држава. Једна од њихових теза јесте да није било никаквих злочиначких планова према српском народу у усташкој организацији. Овај прилог представља допринос побијању таквих тврдњи и то на примеру говора једног од усташких идеолога Миле Будак о убијању, протеривању и римокатоличењу православних Срба ради стварања једнонационалне хрватске државе.

Кључне речи: Миле Будак, злочин, Срби, убијање, прекрштавање, протеривање

Ревизионизам није локална, балканска појава. Приметна је, на пример, кроз покушаје немачке историографије да стварне узроке Великог (Првог светског) рата отклони од германске (аустроугарске и немачке) политике оличене у програму „Поход на Исток“ и пребаци на Русију (и Србе)!

Није једноставно устврдити који су разлози нових, радикалних тумачења (ревизионизма) одређених историјских догађаја из периода Другог светског рата а нарочито улоге извесних појединаца у односу на досадашња, мање-више општеприхваћена сазнања.

Постоји много разлога зашто комплексна историја Независне Државе Хрватске (10. април 1941–15. мај 1945) у комунистичкој Југославији никада није до краја разјашњена. Слабљење концепције о унитаристичкој држави и окретање ка конфедералној форми СФР Југослави-

је, озакоњене у Уставу из 1974. године, неизбежно је довело до распада те, могло би се рећи, вештачке заједнице република и покрајина. У том вишедеценијском процесу посебно место припало је новом тумачењу прошлости, посебно хрватске усташке државе.

Независна Држава Хрватска спровела је државни злочин над Србима, то јест над трећином свог становништва, и следила је немачку нацистичку политику у односу на Јевреје и Цигане/Роме. Злочин над српским становништвом био је толиких размера да је између хрватског и српског народа постављена граница незаборава која се даље потенцира управо због ревизионизма који долази са хрватске стране.

Ново „читање“ историје Независне Државе Хрватске спроводи се, поред осталог, и кроз магистарске, мастер и докторске радове настале од Новог Зеланда до Канаде, на језицима држава у којима настају, првенствено на енглеском и немачком. Захваљујући савременој интернет технологији лако је доћи до готово свих тих радова, прочитати их и коментарисати. Једна од поставки у већини поменутих радова јесте другачији поглед на Независну Државу Хрватску и у њој велики, припремљен одраније, спроведени злочин уз избегавање тумачења не тако мало безначајне нечасне улоге Римокатоличке цркве у свему томе.

Својевремено је хрватски челник Фрањо Туђман у књизи *Беспућа повијесне збиљности* зацртао тезу да савремена Хрватска треба да одбаци крваве трагове Независне Државе Хрватске и то кроз разбијање дотадашњих општеприхваћених чињеница о кључним догађајима који се односе на српски, донекле и на хрватски народ. На пример о Јадовну, Јасеновцу и Блајбургу! То није био отворени позив на ревизију већ, као што време показује, политичка стратегија! Истовремено, то је, просто речено, значило да је усташке (јасеновачке) злочинце, на посебан начин, требало претворити у (блајбуршке) жртве и за то оптужити партизански покрет! Ту тврдњу желим да докажем на примеру деловања Миле Будака, једног од усташких првобораца, заговорника и инспиратора злочина, кога су у Загребу 1945. године, после кратког испитивања и суђења, погубиле партизанске, то јест комунистичке власти.

Немачки историчар (на привременом раду у Енглеској) Александар Корб одбранио је докторску дисертацију под насловом *Im Schatten des Weltkriegs. Maseengewalt der Ustaša gegen Kroatien, 1941-45*, Hamburger (У сенци светског рата: масовно насиље усташа против Срба, Јевреја и Рома у Хрватској 1941–45, доступна и на интернету; за тај рад

добрио је бројне награде, а потом је књигу објавио на више језика, па и на хрватском.¹

Корб је, разумљиво, био занимљив хрватским медијима па је с њим уприличено неколико интервјуа, објављених у штампаним и интернет верзијама. У једном од тих интервјуа он је устврдио да је у Независној Држави Хрватској било злочина, али не и геноцида. Додао је да нема доказа за истинитост тврдње да је у једном од својих говора министар наставе и богоштовља Миле Будак наговестио програм усташке власти према српском народу: „Један дио Срба побићемо, други ћемо раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате“!² Корб је, иначе, за објављени докторат добио, поред осталих, и награду извесне немачке „Фондације Жикић“ насловљену именом угледног југословенској историчара Андреја Митровића.³

У Корбовој дисертацији, Миле Будак је поменут на страницама: 35, 61, 78, 79, 103, 111, 207, 268, 390 и 400! На тим страницама, међутим, не помињу се Будакови говори, али има нешто друго: Корб на страни 35 истиче да је српска пропаганда утицала и на садржај немачких извештаја у којима су исписане негативне оцене о усташкој држави поткрепљене помињањем њених бројних злочина!

У разговору са Робертом Бајрушијем, новинаром загребачког *Јутарњег листа*, објављеним под насловом „Njemački povjesničar i jedan od vodećih stručnjaka za povijest NDH: Ovo je prava istina o broju ubijenih u Jasenovcu“ (има га и на интернету, постављен је 20. маја 2018), на констатацију: „Međutim, u svojoj knjizi iznosite tezu da se u NDH nije radilo o genocidu nad Srbima jer niti jedan dokument ne dokazuje da se radilo o unaprijed smišljenom planu, recimo kakav je postojao u Njemačkoj prema Židovima?“, немачки историчар је одговорио: „Važno je definirati što znači genocid. Nije uopće sporno da su ustaše pokušali uništiti Srbe koji su živjeli na području NDH, ali, isto tako, nema dokaza kako je postojao master-plan koji je predviđao sustavnu likvidaciju srpskog stanovništva u toj državi. Genocid u sebi sadrži koncept uništenja neke skupine, a ustaše su često, i u vrhu vlasti NDH i na lokalnim razinama, pokolje provodili bez nekog plana.

1 Приказ доктората у књизи на немачком језику објавила је Зринка Миљан на интернет порталу www.historiografija.hr.

2 Gojko Borić, „Inozemni glasovi o NDH i ustaštvu puni izmišljotina, ali i...“, www.hkv.hr/hrvatski-tjednik/

3 На молбу Фондације Аушвиц, проф. др Бошко Бојовић 25. маја 2011. године написао је стручно мишљење о Корбовом докторату које је утицало на одлуку да се кандидату не додели награда – Бошко Бојовић, „Извештај о читању“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Музеј жртава геноцида, Крагујевац–Београд 2018, 169–188.

Jugoslavenska historiografija tvrdila je kako je postojao plan ustaškog genocida, što se ne čini točnim jer su nasilje i ubojstva često bili nasumični i neorganizirani ili bi se u nekim dijelovima NDH događali, a drugdje ne.“

Корбова тврдња да усташе нису имале програм уништења мањина – српске, јеврејске и ромске – у Независној Држави Хрватској „корисна“ је за хрватску историографију и нарочито за оне који покушавају да ревидирају општеприхваћена тумачења трагичних збивања, попут оних у Јасеновцу. Но, Корбова тврдња заиста, у најмању руку, није тачна јер има сијасет доказа да је постојао програм („мастер-план“) не само уништења поменутих мањина већ и оних који нису подржавали такву усташку политику и организацију. За почетак, препоручујем пажљиво ишчитавање књига о усташком поглавнику Анти Павелићу и његовим следбеницима које су у комунистичкој Југославији објавили Шиме Бален⁴ (некадашњи хаесесовац, потом усташа а на крају комуниста), Фикрета Јелић Бутић⁵ и Богдан Кризман⁶, као и књигу коју је у самосталној Хрватској објавио Марио Јареб!⁷

Миле Будак (30. август 1889, Свети Рок, котар Грачац, Личко-крбавска, жупанија Аустроугарска – 7. јун 1945. године⁸, Загреб, Југославија), имао је буран живот: био је војник, ратни заробљеник, робијаш у Краљевини Југославији, адвокат, књижевник, усташки првоборац,

4 Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb 1956.

5 Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1978.

6 Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1986; *NDH između Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1986; *Ustaše i Treći Rajh*, I–II, Zagreb 1983.

7 Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006.

8 Према званичним информацијама пресуда над Милом Будаком извршена је 7. јуна у Загребу. Хрватски историчари и публицисти, међутим, наводе различите датуме смрти. Тако, на пример, у интернет верзији *Hrvatskog biografskog leksikona* Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, у биографији Будаковој као датум смрти наведено је „6. или 7. VI 1945“. У биографском лексикону *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb 1997, 53–55, пише да је Будак убијен 7. јуна 1946. године. Богдан Кризман наводи 7. јун 1945. године као датум извршења пресуде – *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb 1986, 26. Јуре Кришто (у раду *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, I, Zagreb 1998, 88), наводи да је то било 5. маја 1945. године а у другом (*Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001, 25) наводи 7. мај 1945. године. И тако даље.

уредник новина, високи дужносник у Независној Држави Хрватској и на крају осуђеник у партизанској Југославији.

Будак се као аустроугарски војник нашао на фронту у Србији, где је у борбама код Ваљева 12. новембра 1914. рањен и убрзо био заробљен. Као заробљеник прошао је Албанију а потом депортован у заробљенички логор Асинари, смештен на острву код Сардиније у Италији. Из заробљеништва се вратио средином 1919. године и наставио студије права у Загребу, где је и докторирао. Запослио се као приправник у адвокатској канцеларији др Анте Павелића; на суду 1925. године бранио је комунисту Владимира Чопића.

Због својих, политичких активности као један од првака Хрватске странке права ухапшен је крајем октобра 1929. и осуђен на седам месеци робије. После физичког напада који је доживео у Загребу, почетком фебруара 1933. напустио је Југославију и обрео се у Аустрији, а затим у Италији. По доласку у Италију прикључио се покрету „Ustaša – Hrvatska revolucionarna organizacija“ Анте Павелића, који га је почетком маја 1934. године именовао за доглавног поглавника.⁹ Наредних година уређивао је усташко гласило *Nezavisna hrvatska država*, објављивао чланке и расправе.

Будак је 1934. године у Филаделфији, Сједињене Америчке Државе, објавио књижицу под насловом *Хрватски народ у борби за самосталну и независну Хрватску државу*. Претходне године објавио је више песама од којих се, као „програмска“, издваја *Див планине* (познатија као усташка корачница *Бјеж’те псине* а подсећа на такозвани Велебитски устанак 1932. године). Друга и четврта строфа гласе:

*Podiže se junak Ante,
pa zagrmi iz visine,
kao truba Božje pravde:
„Bježite psine preko Drine!“*

*S Velebita Ante kliče,
zublje gore, puške ore:
„Bježite psine preko Drine
Hrvati se za dom bore!“*

После споразума који су 25. марта 1937. потписали председник југословенске владе и министар иностраних послова Милан Стојади-

⁹ Ante Pavelić, *Doživljaji*, Zagreb 2015. Крунослав Драгановић је у својим дневничким белешкама навео да је Павелић имао сексуалне односе са Будаковом супругом – приватна архива.

новић и италијански министар иностраних послова Галеацо Ћано, и састанка са Стојадиновићем средином јуна 1938, Миле Будак се вратио у Југославију, у Загреб, и ту наставио да шири усташку организацију.¹⁰ Нарочито се ангажовао у вези са новинама *Hrvatski narod*, легално штампаним у Загребу. Због текста упереног против политике Владимира Мачека и Хрватске сељачке странке уапашен је 27. фебруара 1940. а ослобођен 11. априла исте године.¹¹

Проглашење Независне Државе Хрватске 10. априла 1941. дочекао је у Загребу. Поглавник Анте Павелић именовао га је 16. априла за министра наставе и богоштовља у првој влади Независне Државе Хрватске.

Усташка политика према Србима у будућој независној и самосталној Хрватској била је формулисана и обзнањена још 1936. године; учинио је то Анте Павелић у свом програмском тексту „Хрватско питање”, објавивши га на немачком језику као посебан меморандум намењен немачким политичарима (а 1942. на хрватском, у Загребу).¹²

Реализација наговештене политике према српском народу започела је већ 10. априла 1941. године после проглашења Независне Државе Хрватске.¹³ Кампања против Срба појачавана је током маја и јуна те године. То је спровођено преко штампе и организовањем масовних скупова у бројним местима широм нове државе, на којима су говорили усташки челници. Сudeћи по новинским извештајима, у периоду од краја маја до средине јуна 1941. године организовано је више од 30 таквих скупова на којима је иступило више од 40 говорника.¹⁴

Број скупова одржаних до краја августа био је, међутим, знатно

10 Будак је у емиграцији провео пет година, пет месеци и пет дана – Tomislav Jonjić, Stjepan Matković, „Novi prilozi za životopis Mile Budaka“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb 2008, 425–453.

11 М. Јареб, н. д.

12 *Ustaša Dokumenti o ustaškom pokretu* (priredio Petar Požar), Zagreb 1995, 95–109.

13 Nevenko Bartulin, *The ideology of nation and race: The Croatian Ustasha regime and its policies toward minorities in the Independent State of Croatia*: докторска дисертација на Универзитету Нови Јужни Велс, 2006; Знатно краћа верзија: Nevenko Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945.“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb 2007, 209–242.

14 Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji*, 1, Barcelona–München 1985, 323.

већи што потврђују новински извештаји загребачке штампе.

Међу крајевима која су посећивали усташки главари, Лика је имала посебно место, што је и разумљиво с обзиром на то да је на том подручју била рођена већина усташких главара. Најчешће је говорио Миле Будак, Личанин по географском пореклу, као министар наставе и богоштовља у чијем ресору је била и државна пропаганда; он је у таквим приликама потезао тешке неосноване оптужбе против Срба и отворено наговештавао сурове последице по њих.

Према тврђењу једног од биографа, Будак је годинама исказивао своје антисрпство, антикомунизам и антисемитизам: „Прије још донекле прикривану антисрпску, антикомунистичку и антисемитску пропаганду, до рата објављивану у *Mladoj Hrvatskoj*, *Hrvatskom pravu*, *Pravaši* и *Hrvatskom narodu*, наставља у другој половини 1941. године низом говора на Радио Загребу те по средишњој, сјеверозападној и сјеверној Хрватској, које у дијеловима или у цјелини преносе онодобни усташки листови.¹⁵

Други биограф, у новинском фељтону „Миле Будак – Портрет једног политичара” објављиваном у дневнику *Слободна Далмација* (може се пронаћи на интернету под наведеним насловом) тврди: „Budak је pokazao ekstremni radikalizam, rasizam i netrpeljivost за vrijeme svojih političkih nastupa od kraja svibnja до sredine kolovoza 1941. године, када је одржао низ protusrpskih govora huškajući против srpskih stanovnika и оправдавајући represalije prema njима, а iza те кампанје био је Ante Pavelić. U vrijeme те кампанје Budak је govorio сваке недjelje (osим једне) u другом gradu diljem Hrvatske. Budakovim političkim наступима била је сврха postićи одређени političки učinak kod hrvatskog stanovništva и ujedно заstrašiti srpski živalj.“¹⁶

Тешко је у неколико реченица казати шта је све снашло српски народ прве године постојања Независне Државе Хрватске и какве је страхоте доживљавао. Можда је то најтачније презентовала хрватска историчарка Фикрета Јелић Бутић: „Politička кампанја vodećih ustaša

¹⁵ Одредница BUDAK, MILE на интернет порталу *Hrvatskog biografskog leksikona* Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.

¹⁶ Миле Будак, поред осталих места, говорио је: 6. јуна у Крижевцима (*Hrvatski narod*, 7. јун 1941), 13. јуна у Карловцу (*Hrvatski narod*, 14. 7. 1941), 15. јуна у Славонском Броду (*Hrvatski narod*, 16. 6. 1941); 8. јула у Вуковару (*Hrvatski narod*, 9. 7. 1941), 20. јула у Пакрацу (*Hrvatski narod*, 21. 7. 1941), 29. јула у Горњем Косињу у Лици (*Hrvatski narod*, 30. 7. 1941), 3. августа у Иванцу (*Hrvatski narod*, 4. 8. 1941). У овом контексту видети и Будакове интервјуе: *Hrvatski narod*, 27. 5. 1941; *Hrvatski narod*, 7. 7. 1941.

protiv Srba bila je u pravom smislu riječi javni poziv za provođenje konkretne politike prema srpskom stanovništvu, a u isto vrijeme potvrda i opravdanje terora, koji je u proteklom kratkom razdoblju već ispoljio svoja najmonstruoznija obilježja. Teror koji je do tada bio provoden nad Srbima dobio je samo još više poticaja. Sve to pokazuje da se teror nad Srbima u NDH pretvarao u pravi sistem genocida.“¹⁷

Било би напорно и морбидно наводити шта су све усташки главари говорили против Срба на поменутиим скуповима. Већина тих говора преношена је у хрватској штампи и то историчарима олакшава истраживање. Спорно је, ипак, за поједине истраживаче, неколико говора што се већ готово седам деценија интерпретирају и наводе као веродостојни и аутентични. Први пример може да буде говор министра Миле Будака 1941. године, када је представио усташки државни програм против припадника српског народа у Независној Држави Хрватској и недвосмислено истакао намеру о убијању, протеривању и прекрштавању Срба.

Како је, међутим, програм о судбини српског народа одвећ у стварности увелико спроведен у потоњем затирању 1941–1945. и окончан августа 1995. године, поставља се питање чему онда служи било каква расправа о аутентичности и веродостојности поменутог Будаковог говора.

Одговор може да буде и овакав: пројекат стварања хрватске нације, започет римокатоличењем православног становништва и измишљањем његове прошлости, настављен је форсирањем хрватског сепаратизма у јужнословенској краљевини, потом кроз застрашујуће монструозан злочин спроведен у клеронацистичкој творевини Независној Држави Хрватској и окончан августа 1995. године када је остварена замисао о Хрватској без Срба! То је дуготрајан процес из којег Срби морају да схвате законитости историје како им се нешто слично не би поновило (а понавља се, нажалост, и у овом времену, на територији Косова и Метохије)!

Историографија има своја правила и придржаваћемо их се и у овом раду. Покушаћемо у том контексту да наведемо релевантне чињенице у намери да потврдимо једне а оповргнемо друге тврдње о аутентичности и веродостојности у овом случају. Тако постављен задатак није, и поред свега, нимало лак и захтева разрешење три кључна детаља: место, време и изговорене речи!

17 Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 1986, 29.

Истраживање сам започео листањем новина штампаних у првим месецима новопроглашене Независне Државе Хрватске. Пажљивим прегледањем нисам, истина, пронашао ниједну вест о Будаковом говору у Госпићу. Пронашао сам, међутим, извештаје о његовим говорима на другим скуповима, као и о иступањима других министара и усташких главара.

Према новинским извештајима, говорници су се просто утркивали који ће предложити бруталније методе у „решавању“ српског питања. О томе сведочи и историографско дело у којем су готово сви наводи поткрепљени документима: Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Београд 1986!

Новак тврди: „у Gospiću na velikoj skupštini fanatični ustaša Mile Budak bio je već potpuno jasan i na nezaobilazan način pokazao, kako ustaše misle da riješe pitanje potpunog istrebljenja Srba. On je rekao: 'Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostalo ćemo prevesti u katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate'...“¹⁸ Новак, ипак, истине ради, за наведене речи није цитиран било какав извор као што је то учинио у бројним другим случајевима! А, могао је, да је хтео!

Истовремено, Сима Симић, блиски сарадник Виктора Новака, и аутор три-четири вредна и запажена рада о Римокатоличкој цркви и Ватикану, наводио је неколико Будакових говора али Госпић није споменуо.¹⁹

Познаваоци рада Ђуре Виловића, бившег римокатоличког свештеника, знају да је он у ратним страхотама прикупљао материјал о учешћу јерархије Римокатоличке цркве у злочинима против српског народа у Независној Држави Хрватској за рукопис „Крвава црква“ који није објавио за живота. На основу извесних чињеница могло би се са великом дозом сигурности претпоставити да је он после Савиндана 1944. године (после Светосавског конгреса у селу Ба код Обреновца), прикупљени материјал доставио одређеним људима блиским Патријаршији.

Нема поузданих доказа, мада постоје одређене индиције, како је Вилотићев материјал доспео до Новака, који га је користио за свој рукопис *Magnum Crimen*, али при томе није наводио извор. То је, међутим, разумљиво ако се има у виду чињеница да је 1946. године Виловић осуђен (на процесу против четничког вође генерала Драгољуба – Драже

¹⁸ Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd 1986, 605 (у даљем тексту: В. Новак, н. д.),.

¹⁹ Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград 1958.

Михаиловића), па је седам година робијао у Сремској Митровици.

(Непотпуни) Виловићев рукопис приредио сам за објављивање а штампан је 2009. године под знаком Српске радикалне странке и насловом *Крвава црква*. На страни 131, помиње се и Миле Будак. Ту се коришћена верзија рукописа, нажалост, завршава. Поуздано ми је познато да је аутентични рукопис био знатно дужи јер ми га је својевремено дао тадашњи управник Музеја Српске православне цркве мр Слободан Милеуснић и после читања проследио сам га једном свештенику у Епархији шабачко-ваљевској како би био штампан. Међутим, пошто рукопис није објављен, затражио сам да ми га врати. Добио сам необудљив одговор: „Ја сам то оставио на портирници Патријаршије!” И ту је све заустављено. Нисам далеко од помисли да се садржај рукописа тада није „уклапао“ у издавачки план Епархије шабачко-ваљевске!)

У Патријаршији је у лето 1941. године одлуком Синода Српске православне цркве формиран посебан одбор за прикупљање сведочења свештенослужитеља и других људи о страдању на територијама распарчане Краљевине Југославије, нарочито у Независној Држави Хрватској. Познато је да је, скоро истовремено у том периоду, при колаборационистичким властима у Србији формиран Комесаријат за избеглице и пресељена лица. Једна од активности поменутог комесаријата била је прикупљање сведочанстава о страдању. Касније је договорено да се сведочења размењују са Патријаршијом како би обе стране комплетирале своју грађу. Није утврђено када су сачињени последњи извештаји у Комесаријату за избеглице али се зна да су писани у лето 1944. године. (Највећи део те архивске грађе после 1945. године предат је Државном архиву Србије, данас је то Архив Србије, део је дат Архиву Југославије, а део је задржала Служба државне безбедности и тамо је, углавном, остао до данас.)

Када је Синод 8. јула 1941, после пријема неколицине архијереја код војноуправног команданта Србије генерала Лудвига Шредера и његовог сарадника генерала Харолда Турнера, одлучио да Шредеру преда у форми меморандума своја сазнања о злочинима у Независној Држави Хрватској, оформљен је тим стручњака који би га сачинио. Меморандум је завршен 20. јула али није предат генералу Шредеру јер је он 18. јула тешко пострадао у авионској несрећи и убрзо после тога преминуо.

Синод је наредних дана у великој мери изменио садржај меморандума и средином августа га предао новом војноуправном команданту генералу Хајнриху Данкелману.

Данас није могуће лако закључити како су Немци реаговали на молбе српских архијереја. Зна се, ипак, да је 15. јануара 1942. године сачињен и трећи меморандум у који је требало да буде упућен генералу Паулу Бадеру, тадашњем војноуправном команданту Србије.

У првом меморандуму је наглашено да су подаци о злочинима сакупљени до 20. јула. Под ставком број 37 било је наведено: „Министар др. Миле Будак рекао је једном приликом у Госпићу на банкету, између осталог, и ово: Један део Срба побићемо, други ћемо раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате“.

У другом меморандуму претходна реченица је поновљена у потпуности под ставком 64, као и у трећем такође под истом ставком!²⁰

Познато је да су Немци у оквирима своје политике на територијама где су живели Словенци планирали германизацију и пресељење локалног становништва у Независну Државу Хрватску и војноокупациону територију Србије. Планирано је и да римокатолички свештеници буду депортовани. Известан број тих свештеника доспео је у Србију. Тешко је утврдити ко је иницирао писање промеморије упућене надбискупу београдском Јосипу Ујчићу 1. марта 1942. године. Тај докуменат није остао тајан јер се за његов садржај сазнало већ тих дана. То потврђује елаборат сачињен за Комесаријат за избеглице и пресељенике и владу Милана Недића и насловљен са „Акција Римокатоличке цркве“. У њему је дата пуна верзија поменутих промеморија чије су делове наводили разни аутори као, на пример, Виктор Новак у помињаној књизи: „Вашој Преузвишености је добро познато да православни у Хрватској прелазе данас у масама у католичку цркву. На први поглед изгледа да је то по природи чисто вјерско и црквено питање, али тко познаје стварне прилике у Хрватској морао се баш о противном увјерити: тај зна да данашње преобраћање православних у католичку вјеру у НДХ у својој суштини нема никакве везе са вјером. Какве планове има Загреб са овим преобраћањем православних, казао је управо савршеном искреношћу један од најутјецајнијих људи у Хрватској министар др. Миле Будак.

20 Први примерци меморандума предати су немачким окупационим властима али до данас није познато шта се с њима десило. Сачувано је више преписа. Први меморандум објавио је Атанасије Јевтић – *Од Косова до Јадовна. Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Београд 1987, 348–360. Други меморандум објављен је у зборнику докумената Војноисторијског института у Београду – *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, tom I – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Београд 1993, 594–625. Скраћене верзије прва два меморандума и пуну верзију трећег објавио је аутор ове расправе – Вељко Ћ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945. године*, Београд, 1997, 413–426, 432–439.

Он је у Госпићу службено изјавио: 'Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате'...²¹

Истраживачи прошлости, нарочито они који се баве Српском православном црквом, деценијама нису знали за меморандуме Синода. Уосталом, да су знали шта они садрже, тешко да би о усташком министру Мили Будаку износили произвољне тврдње. Виктор Новак у свом делу *Magnum Crimen* грешки наводећи да је митрополит Јосиф упутио промеморију немачким окупационим властима у Србији – то је учинио Синод! Новаково помињања меморандума указује да је знао за садржај (и преписао један пасус), али није наводио извор.²² Да све буде компликованије, он на одређеним местима пише да је, поред осталог, користио Архив Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (АДК), па цитира делове исказа Јефте Прњатовића, заточеника у концентрационом логору Јасеновац.²³ Готово је невероватно да у том материјалу није био ниједан препис меморандума. Или је Новак желео нешто друго што је још увек тешко докучити? Можда у овом случају не треба губити из вида чињеницу да је у време када је настајао Новаков рукопис владала таква политичка клима у којој актуелном режиму не би нимало пријало помињање настојања српских архијереја да код окупатора утичу бар на смањење злочина према Србима у Независној Држави Хрватској.

Немогуће је данас утврдити ко је све користио грађу у Патријаршији. Први који ју је прегледао и објавио делове те грађе био је извесни Псуњски. Он је то обзнанио у Београду марта 1944. године у књизи под насловом *Хрвати у светлу историске истине*.

Приликом истраживања за докторску дисертацију „Српска православна црква 1941–1945. године“, користио сам бројна документа из архиве Комесаријата за избеглице и она чувана у Патријаршији. Трагајући за подацима корисним за тему дисертације прочитао сам и прелистао готово све радове и књиге о тој тематици. У том послу претпоставио сам да је Псуњски псеудоним инжињера Велише Рајчевића, а потврду сам нашао у саслушању етнологa Миленка Филиповића (као припад-

21 В. Новак, *н. д.*, 784–787.

22 В. Новак, *н. д.*, 633. Вредно је истаћи следећу Новакову напомену: „Mitropolit Josif nepravilno naziva ustaški teror hrvatskom vlašću.“ – *Исто*.

23 *Исто*, 782–783.

ник једне четничке јединице у јесен 1944. предао се партизанима негде на подручју Космаја). Додуше, и Рајчевић помиње Филиповића у својој књизи *Хрвати у светлу историске истине*, на страни 25, због замерки на рукопис који му је нешто раније дао на читање!

Рајчевић је користио записнике са исказима страдалника из Независне Државе Хрватске заснивајући на њима своје писање. Тако је (вероватно) читао и исказе двојице младића, родом из околине Госпића, који су, да би избегли судбину других Срба широм Лике, некако довијајући се доспели у Србију и испричали представницима Комесаријата за избеглице шта им се све дешавало. Према писању Рајчевића, Будак је „на једном банкету у Госпићу“ изговорио и следеће речи: „Један дио Срба ћемо побити, други ћемо раселити, остале ћемо превести у католичку веру и тако претопити у Хрвате. Тако ће им се ускоро затрти сваки траг, а оно што ће остати, биће зло сећање на њих.“²⁴ Тих записника нема у доступним архивским фондовима али постоје сведоци што тврде да им је један од двојице поменутих младића, а у време последњег рата у Хрватској 1991–1995. године, човек у осмој деценији живота, испричао своје сећање на све те догађаје.

Познаваоци литературе о страдању српског народа знају и за рад професора Богословског факултета Драгослава Страњаковића *Највећи злочини садашњице (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, Горњи Милановац–Приштина 1991. Тај истраживач користио је архивски материјал што га је у у ратним годинама прикупљала посебна комисија у Патријаршији упоредо са комисијом коју је формирао Комесаријат за избеглице колаборационистичких власти у Србији, то јест Савета комесара а касније владе Милана Недића. Реч је о исказима избеглих свештенослужитеља и других Срба о томе шта их је снашло од Априлског рата 1941. године па даље. Страњаковић је користио и материјал који је прикупио Ђуро Виловић и наводио га у напоменама као извор.

И Страњаковић је прегледао готово на десетине хиљада страница исказа страдалника. У контексту процеса прекрштавања православних Срба на римокатолицизам, он је навео да је Миле Будак „званично (је) изјавио на збору у Госпићу: ‘Један део Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у римокатоличку веру и тако претопити у Хрвате’.“²⁵

24 Псуњски, *Хрвати у светлу историске истине*, (?) 1944, 175.

25 Драгослав Страњаковић, *Највећи злочини садашњице (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, Горњи Милановац–

При свему томе, ваља нагласити и следећу чињеницу: приликом хапшења Страњаковића 1957. године, од њега је одузета извесна количина поменуте архивске грађе и однета у Службу државне безбедности (где јој се, наводно, изгубио сваки траг). Сумња у разне „работе“ може бити и појачана када се зна да је најмање докумената сачувано за Епархију горњокарловачку, а управо она је најстравичније страдала у односу на друге епархије.

Да би утврдили ко се све позивао на помињању тврдњу Виктора Новака требало би уложити много труда. У крајњем случају то и није толико битно. Важно је да су то без провере прихватили, примера ради, и аутори са завидном библиографијом радова из новије историје српског народа и Српске православне цркве.

Новакову тврдњу понављају и други историчари, попут Радмиле Радић, *Вером против вере*, Београд 1995, стр. 74, односно 351, напомена 184, и Душана Т. Батаковића, *Le genocide dans l'état independant Croate 1941–1945* – [www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/batakovic/..](http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/batakovic/)) као и теолози (Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, III, Београд 1991, стр. 79; Ђоко Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен 1978, 691; Душан Љ. Кашић, „Српска црква у тзв. Независној Држави у Хрватској“, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд 1971, 186.

Треба указати да ни сарадници некадашњег Војноисторијског института у Београду и приређивачи зборника докумената о злочинима Независне Државе Хрватске изгледа нису превише били заинтересовани да навођењем извора поткрепе цитирање често понављаних речи из Будаковог говора у Госпићу: „Један дио Срба ћемо побити, други ћемо раселити, остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате. Тако ће им се ускоро затрти сваки траг, а оно што ће остати, биће зло сјећање на њих“.²⁶

Ниједан школовани историчар, бар пореклом Србин, није се, колико је познато, здушно бавио општим геноцидом над Србима у Независној Држави Хрватској. Било је оних што су истраживали локална стратишта, на пример Ђуро Затезало са који се посветио Јадовном на

Приштина 1991, 294.

²⁶ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, tom I – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Београд 1993, XXIV.

Велебиту. Такође, они историчари што су у извесном броју радова то помињали у ширем контексту, нису се превише удубљивали у суштинску политику Независне Државе Хрватске према српском народу.

Ђуро Затезало, добар познавалац збивања у Лици 1941. године, помиње кључну реченицу а као извор наводи текст Фрање Здунића!²⁷

Саво Скоко, официр по образовању, изричит је кад је реч о датуму и месту одржавања поменутог скупа: „Тако је Миле Будака, министар богоштовља и наставе НДХ, на скупштини усташа у Госпићу (15. маја 1941), без зазора рекао: ’Један дио Срба ћемо побити, други преселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и претворити у Хрвате‘...“²⁸

Василије Ђ. Крстић је, поменувши Будаков текст објављен у *Католичком листу* 29. јуна 1941. у коме је истакао усташку политику „Или се поклони, или се уклони“, устврдио да је она садржана у његовој (Будаковој) изјави „Једну трећину Срба ћемо поклати, једну трећину протерати а једну проверити“. Крстић, међутим, није навео извор одакле је преписао Будакове речи.²⁹

Ова расправа не би била потпуна ако се не би осврнули и на публицисте и разноразне заљубљенике у историју, нарочито када је реч о родном крају то јест отачеству. Текстова о датуму, месту и садржају (спорног) говора Миле Будака, има на десетине па би већ само набрајање захтевало знатно више простора. Могло би се рећи да је свим тим текстовима „заједничко“ да различити аутори наводе разне датуме и , онекле, другачије цитате.

Недостатак научноистраживачких радова о планираној и спроведеној геноцидној усташкој политици према српском народу надоместили су, дакле, аматери-публицисти чинећи бројне грешке што је само допринело стварању бескорисних стереотипа. Тако се десило и у текстовима са говорима Миле Будака јер они наводе различите верзије његовог иступања, различите датуме и различита места одржавања скупова. Као што смо већ напоменули, већ само навођење наслова дела макар познатих аутора захтева прилично простора, па ћемо их цитирати тек неколико који би могли бити индикативни за расправу.

²⁷ Ђуро Затезало, *Јадовно комплекс усташких логора 1941*, књига 1, Београд 2007, 64.

²⁸ Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, књига 1, Пале–Београд 1999, 11.

²⁹ Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Јагодина 2002, 35.

Партизански борац из Лике Фрањо Здунић Лав записао је: „Mile Budak među prvima, već 2. maja 1941. godine, drži svoj poznati govor u Gospiću (govorio je sa balkona bivšeg Sreza) u kojem uzvikuje: 'Bježite psine preko Drine' i 'Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale ćemo prevesti u katoličku vjeru i tako pretopiti'...“³⁰ Здунић је као извор тих цитираних речи навео књигу Виктора Новака. А Новак не пише да је Будак помињао псе и Дрину!

Скупштина усташа и њихових симпатизера у Светом Року, родном месту Миле Будака, одржана је 11. јула. Према сећањима Николе и Буде Гњатовића, Будак није помињао Дрину нити је говорио о плану према Србима.³¹ У истом зборнику сећања, Лука Павичић пише да је 31. маја у Ловинцу организована усташка скупштина којој су морали да присуствују сви мештани како би слушали говорнике а међу њима и Милу Будака. Он је, кажу, напао Србе али није поменуо Дрину нити програм усташке политике.³²

Грга Милашиновић у тексту „Sjećanje na prvu godinu rata u Karlovcu i na Kordunu“ тврди да је Госпић био облепљен плакатима на којима је био најављен говор министра Будака у том граду, али не наводи датум скупа. „Budak se porео na malu tribinu i роео govoriti. Nije biraо riječi. Slуžio se najbrutalnijim izrazima protiv Srba. Pozivao je na klanje i ubijanje. Još mi danas zuje u ušima njegove riječi 'Srbe na vrbe, Srbe preko Drine'...“³³

Гојко Везмар и Адам Дупало истичу да је Миле Будак био у Госпићу 22. јула и том приликом рекао: „... један дио Срба ћемо побити, један дио иселити, а остале прекрстити и претопити у Хрвате“. Као извор, аутори наводе новине *Hrvatski narod* од 30. јула 1941. године. У том броју новина, међутим, нема поменутог текста!³⁴

Душан Узелац пише да је Будак 2. маја био у Госпићу и том приликом, између осталог, поручио Србима „Бјегте псине преко Дрине“, а

30 Franjo Zdunić Lav, „Ustaški zločini na Jadovnom i u nekim drugim logorima smrti uz osvrt na njihove korijene“, *Kotar Gospić i kotar Perušić u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1989, 168–200, 180.

31 Nikola Gnjatović, Bude Gnjatović, „Ustaški zločin u selu Rasoji“, *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, knj. 1, Karlovac 1984, 414.

32 Luka Pavičić, „Općina Lovinac između dva rata i u ustanku 1941. godine“, *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, knj. 1, Karlovac 1984, 396.

33 Grga Milašinović, „Sjećanje na prvu godinu rata u Karlovcu i na Kordunu“, *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1971, 363–364.

34 Гојко Везмар и Адам Дупало у тексту „Терор и покрштавање Срба 1941. и 1942. године“, *Двор на Уни*, Двор на Уни 1991, 327–328.

да је 22. јула 1941. био изричит рекавши да ће „један део Срба побити, други раселити, а остале превести у католичку вјеру и тако претворити у Хрвате“.³⁵ Узелац није навео било који извор за своје тврдње.

Датум 22. јул помиње и четнички борац из Лике Мане Пешут, без навођења извора али цитира другачије речи: „Ми ћемо побити један дио Срба, други ћемо депортирати, а трећи ће бити присиљен да прими католичку вјеру, и да тако буде апсорбован од хрватског елемента“.³⁶

У текстовима римокатоличких свештеника или у издањима Римокатоличке цркве у Хрвата нема ни слова о говору Миле Будака. То, међутим, не значи да у датом контексту није било помена других догађаја.

Савремена хрватска историографија и публицистика, нарочито она под окриљем Римокатоличке цркве, напосто не може да негира одређене догађаје али их другачије тумачи. Тако, на пример, када говоре о прекрштавању православних Срба као државном пројекту (и пројекту Римокатоличке цркве), превиђају кључни говор министра Будака.³⁷

Међу Хрватима, поготову међу школованим историчарима, државни геноцид током Другог светског рата у Независној Држави Хрватској није био тема којом су се бавили. О томе су ипак писали у, да тако кажемо, ширем контексту.

Генерал Шиме Бален тврди: „Усташки министар вјера, Павелићев доглавник Миле Будак, у свом говору у Госпићу, мјесеца српња 1941. рекао је јавно: 'Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате'...“³⁸

Фердо Чулиновић, доктор правних наука, цитира Будака, то јест делове његовог говора, такође не наводећи извор: „Тако је нпр. усташки доглавник Миле Будак на једном збору у Госпићу (првих дана маја 1941.) јавно поручивао Србима нека бјеже из НДХ, јер ће иначе бити поубијани... (Бјеште псине преко Дрине! и томе слично!)...“³⁹

Познато је да историчарка Фикрета Јелић Бутић није споменула

35 Душан Узелац, *Лика и Срби медачке општине – Хронике села Метка, Почитеља, Вреница, Могорића и Радуча*, Београд 2004, 408.

36 Мане Пешут, *Рат и револуција у Лици*, Минхен 1966; друго издање: *Крајина у рату 1941–1945*, Београд 1995, 39.

37 Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, I–II, Zagreb 1998; Juraj Batelja, *Rivellijeva zavjera laži. Blaženi Alojzije Stepinac i Srpska Pravoslavna Crkva*, Zagreb 2015; Robin Harris, *Stepinac njegov život i vrijeme*, Zagreb 2016.

38 Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb 1952, 116.

39 Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Београд 1970, 312.

поменути Будаков говор у књизи *Усташе и НДХ* (Загреб, 1978), насталој наводно поинструкцијама Фрање Туђмана, у то време директора Института за историју радничког покрета Хрватске.⁴⁰ Фикрета Јелић Бутић у тој књизи, међутим, цитира и препричава друге Будакове говоре.

Богдан Кризман у својим радовима не помиње Будакове говоре, нити слична иступања других усташких главара.⁴¹

Савремени историчари у Хрватској изгледа да избегавају да у својим радовима о периоду Другог светског рата спомену масовне скупове, говорнике и садржаје њихових иступања уперених против Срба, Јевреја и Цигана/Рома.

Љубо Бобан, хрватски историчар који је истраживао, поред осталог, архивску грађу краљевске владе у време њеног боравка изван Југославије, објавио је делове преписке одређених личности из Загреба (углавном хаесесовске провенијенције) са појединим министрима. Из тих докумената издвајамо извештај неидентификоване особе Грги Анђелиновићу од 23. децембра 1941. године јер у њему за Милу Будака каже да је изговорио парољу „Ајте псине преко Дрине“.⁴²

Амерички економиста хрватског порекла Јозо Томашевић у својим радовима не помиње Будаков говор.⁴³

Немачко-мађарски тандем (официри по образовању) Ладислаус Хори (Ladislaus Hory) и Мартин Бросцат (Martin Broszat) такође не помињу Будакове говоре.⁴⁴

Амерички историчар Dennis Barton (Денис Бартон) у раду *Croatia 1941–1946* (www.churchinhistory.org), мада ненамерно пише Миле Будек уместо Миле Будака, цитира Будакове речи а као извор наводи: Fitzroy Maclean, *Disputed barricade*, 1957.

Британски историчар Роберт В. Мак Кормик (Robert V. McCormick) помиње Будаково „тројство“ али у напмени каже да му је познато да извесни историчари тврде да овај никада такве речи није написао.⁴⁵

40 Bruno Bušić, *Hrvatski ustaše i komunisti* (digitalna obrada), Zagreb 2009.

41 Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978; Pavelić između Hitlera i Musolinija, Zagreb 1980; Ustaše i Treći Reich, 1–2, Zagreb 1983; Pavelić u bjegstvu, Zagreb 1986.

42 Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1945*, Zagreb 1985, 329–348, 345.

43 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979; Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija*, Zagreb 2000.

44 Ladislaus Hory, Martin Broszat, *Der Kroatische Ustasha-Staat 1941–1945*, Stuttgart 1965 (објављена на српском језику, ћирилицом под насловом *Усташка држава Хрватска 1941–1945*, Београд 1994),

45 Robert V. McCormick, *Croatia under Ante Pavelić*, London–New York 2014, 78.

Бугарска историчарка Ирина Огњанова посветила је неколико својих радова збивањима у Независној Држави Хрватској. Једном приликом је устврдила да је Будаков говорио на извесном банкету у Госпићу 5. јуна 1941. године и с тим у вези написала нешто ширу верзију његових речи. Извор јој је: Avro Manhattan, *Terror over Yugoslavia, The Treat to Europe*, Лондон 1955, 60.⁴⁶ Другом приликом се позвала на тврдњу Ферда Чулиновића да је Будаков у Госпићу говорио 15. маја.⁴⁷

Расправу би требало завршити Будаковим речима из докумената са саслушања, из оптужнице и његове одбране на главној расправи на суђењу окончаном 6. јуна 1945. године пред Војним судом Друге армије у Загребу.

Према правилима саслушања, иследник поставља питања а окривљени одговара, док стенодактилограф или дактилограф то бележи. Код партизанских, то јест комунистичких судова то није поштовано у потпуности. Наиме, после извесног времена иследник доставља оптуженом примерак саслушања на потпис, а то је не тако ретко измењена верзија оног што је оптужени изрекао; школовани историчар у том случају мора критички да прихвати такав документ. Овај закључак добија на снази после поређења саслушања оптуженог Будака и његове последње одбране изречене уочи доношења пресуде! Наиме, поред доста сличности у садржају оба документа, постоје и разлике што упућују на то да су, вољом иследника, поједини делови саслушања просто прескочени а Будаков их у одбрани помиње.

46 „Wee shall kill some of the Serbs, wee shall expel others, and the remainder will be forced no embrace the Roman Catholic faith. These last will in due course be absorbed by the Croat segment of the population.“ – Irina Ognyanova, „Nationalism and National Policy in Independent State of Croatia (1941–1945)“, 15. in: *Topics in Feminism, History and Philosophy (IWM Junior Visiting Fellow Conferences, Vol 6, edited by Rogers, Dorozhy, Joshua Wheeler, Marina Zavacka and Shawna Casebier, Vienna; IWM 2000.*

47 Irina Ognyanova, „Religion and Church in Ustasha ideology (1941–1945)“, *Croatian Christian periodica*, 64, Zagreb 2009, 157–190. У свом тексту она пише: „On May 15th in Gospić Mile Budak formulated the Ustasha program for the solution of the Serbian issue in the ISC [Independent State of Croatia – примедба В. Б. М.] in the following way: 'Part of the Serbs we will kill, other we will deport, and the rest we will convert in Catholic faith, and thus we will assimilate them'.“ – Исто, 177–178. У преводу на српски језик тај цитат гласи: „15. маја у Госпићу Миле Будаков је формулисао усташки програм за решавање српског питања у НДХ на следећи начин: 'Део Срба побићемо, други протерати, а остатак покатоличити и тако асимиловати'.“ Ирини Огњановој извор је: Ferdo Čulino-
vić, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970, 348.

Поједини аутори позивају се на записник са саслушања и прецизирају сигнатуре и наводе архив где се налази (Војни архив, НДХ, 87-6/27). Увидом у документ са поменутом сигнатуром уочљиво је да је реч о сасвим другом садржају. Другачије казано: погрешна сигнатура.

Неколицина хрватских историчара који су читали записнике саслушање Миле Будака наводе сигнатуру: Хрватски државни архив, фонд МУП РХ, 013.0/52, Досије Миле Будака!

Један препис је сачуван у Војном архиву у Београду: фонд НДХ, кутија ИО 9, фасцикла 3, документ 4/1-20. Пажљивим читањем тог документа уочавају се следеће чињенице:

Миле Будак је саслушаван 26. маја 1945. године у Кривичном одјељењу Јавног тужиоштва Хрватске.

После реченице „*Nakon što је okrivljenom predочен предмет kaznenoga postupka, он navоdi slijеdeće*“, на потоњих 17 страница откуцан је Будаков исказ у којем он на изванредан начин износи свој животопис са нагласком на личне активности у усташкој организацији и период министровања у влади Независне Државе Хрватске са амбасадорским обавезама у Берлину.⁴⁸

Будак је потврдио да је 5. маја 1941. заједно са Антом Павелићем и Милованом Жанићем потписао законску одредбу о прелазу с једне вере на другу и додао да се не сећа њеног садржаја (стр. 8).

Будак је потврдио и садржај свог говора у Вировитици и посведочио да су се поједини Срби, реагујући на његове речи „Или се уклони, или се поклони“, поклонили. Рекао је и да је после вести о клању тих Срба, претходно прекрштених у католичку веру, дошао у сукоб са Павелићем и да од тада није јавно наступао.⁴⁹ Та тврдња је у најмању руку неистинита, пошто је то, без сумње, здушно чинио и у наредним месецима. Примера ради, иступио је јавно 28. јула у Горњем Косињу код Госпића, о чему је наредног дана у загребачким новинама *Hrvatski narod* објављен извештај (стр. 13 и 14).

Говорећи на суду о свом поимању усташке политике према српском народу, Будак је, поред осталог, казао: „S obzirom na predочене mi moје ranije govore i чланке izjaviti mi је slijеdeće: Ja sam na početku NDH u više mjesta држао skupštine na kojima sam želio prikazati povjesnu važnost ostvarenja našega sna o држави i uјedno raščistiti naš odnos prema srpstvu.

48 Вељко Ђурић Мишина, „*Odbrana Mile Budaka na suđenju u Zagrebu 1946. godine*“, *Годишњак Музеја жртва геноцида*, 7, Крагујевац–Београд, 2015, 165–185.

49 Материјал са суђења (оптужница, доказни материјал, записници са суђења) сачуван је у Загребу – Хрватски државни архив, МУП РХ, 013.0/52, Досије Миле Будака.

Intencija mi je bila tim skupštinama prirediti organizaciju ustaškog pokreta onako kako sam ju je zamišljao. O Srbima sam iznašao narodno iskustvo, koje nisam formulirao ja, nego sam narod. Nepovjerenje! To sam potkrepljivao narodnim frazama. Čuo sam već ovdje da sam negdje rekao i 'Bješte psine preko Drine', ne sjećam se da sam to rekao, no da sam i rekao bilo bi samo neukusno i uvrijedljivo, ali ujedno i tako lošoj formi jedan dokaz da mi nije nikada bila blizu pomisao da se može hrvatsko-srpski spor riješiti klanjem i ubijanjem, nego samo međusobnom izmjenom pučanstva.“ (стр. 17).

Иследник (истражитељ) на саслушању Будака био је Фердо Чулиновић!⁵⁰ Он је то и потврдио у напомени текста у којем говори о о насилном покатоличењу православних Срба: „Pavelić i njegovi najbliži saradnici mislili su na to već prvih dana svoje vladavine. Na to upućuje izjava 'doglavnika' Mile Budaka (15. maja 1941. u Gospiću) – 'jedan dio Srba mi ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale prevesti na katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate'...”⁵¹

50 Фердо Чулиновић (Карловац, 17. мај 1897 – Загреб, 15. септембар 1971), средњу школу завршио је у Сењу, потом је уписао студије права на Свеучилишту у Загребу и окончао их 1922. године одбраном доктората. Службовао је као правник и судија у многим местима Краљевине Југославије. Пораз и распад те државе затекао га је у Госпићу. До капитулације Италије, септембра 1943, са породицом је живео у Сплиту а потом пребегао на територију под партизанском контролом. У Главном штабу Хрватске бавио се правним и судским пословима. На Трећем заседању АВНОХ-а 9. маја 1944. године изабран је за члана Вијећа и предстојника Одјела за правосуђе. Од 1945. године био је редован професор на Правном факултету у Загребу. Био је декан Правног факултета, потом директор Института за историју државе и права народа Југославије, оснивач и руководиоца постдипломских студија и предавач на другим универзитетима у Југославији. Био је редовни члан Југословенске академије знаности и уметности, дописни члан Српске академије наука и уметности и почасни доктор Московског државног универзитета. Чулиновић је био веома плодан аутор у области правних и историјских наука. Двотомно дело *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb 1961, сврстало га је међу зачетнике научне историографије о Југославији. Између бројних радова посебно место у југословенској историографији имају следећа дела: *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958; *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.

51 „Na preslušanju pred jugoslavenskim istražnim vlastima (kojeg je provodio autor lično) Mile Budak (izručen od saveznika Jugoslaviji, juna 1941. [треба маја 1945 – *напомена В. Ђ. М.*] poricao je ove njegove riječi braneći se da je takvu političku liniju protiv Srba postavio – Ante Pavelić. On je samo – kaže – provodio ovaj 'poglavnikov' politički kurs protiv srpskog stanovništva u NDH, premda se – kazao je tom prilikom Mile Budak – on lično protivio ustaškom terorizmu i navodno upravo zbog toga se razišao s 'poglavnikom'. Svaka-ko da ove Budakove izjave treba sa rezervom uzimati s obzirom na vrijeme, mjesto i prilike, u kojima ih je dao – pošto je dospio u jugoslavenski zatvor, te stajao pred jugoslavenskim sudom pod optužbom za počinjene ratne zločine.“ – Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, 348.

Закључак

Миле Будак је у Првом светском рату као припадник аустроугарских формација које су нападе Србију допао у српско заробљеништво, заједно са око још 30.000 других војних заробљеника прешао је Албанију и ускоро је интерниран у Италији. Сматрајући да му је живот угрожен од присталица власти, он 1932. године одлази у иностранство и тамо се прикључује усташкој организацији Анте Павелића стекавши звање доглавника. После споразума Југославије и Италије, 1938. године вратио се у Загреб. Уређивао је високотиражне дневне новина *Хрватски народ* и ширио усташку организацију. После проглашења Независне Државе Хрватске, Павелић га је 16. априла именовао за министра наставе и богоштовља.

Као усташки првоборац и министар у чијем ресору је била и пропаганда, говорио је, најмање једном недељно, на бројним скуповима у разним крајевима усташке државе.

У спомен на такозвани Лички устанак, то јест терористички напад групе усташа који су се зајно пребацили из Италије на другу страну Јадранског мора, на територију Краљевине Југославије, и напали југословенске жандарме код села Брушани, Будак је 1933. певао и објавио песму *Div planine* посвећену Анти Павелићу (познатија под насловом *Bješte psine preko Drine*). Те речи понављао је и у говорима на организованим скуповима. Готово на сваком од тих скупова распиривао је мржњу према српском народу и једном приликом изговорио реченицу „Један дио Срба побићемо, други ћемо раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате”, која оличава у ствари, знатно раније испланирану, политику усташке државе према трећини свог становништва.

Иако је у публицистици и историографији често навођена та реченица, овај текст је настао због бројних нетачних тврдњи изнетих у вези са тим цитираним речима.

Миле Будак је несумњиво био гласоговорник политике која је по свом карактеру и учинку била геноцидна.

Будак је, као и готово комплетно усташко и државно вођство Независне Државе Хрватске, покушао после рата да нађе спас код Англоамериканаца. Британци су га маја 1945. испоручили комунистичким властима у Загребу. После краткотрајног саслушања и суђења, на којем је у

склопу своје одбране изрекао бројне лажи, обешен је 7. јуна 1945. године у једној загребачкој шуми.

Посматрано с геостратешке и геополитичке стране решење такозваног српског питања у Хрватској представља класичан пример историјског процеса дугог трајања, а на њега је такорећи стављена тачка почетком августа 1995. године када је у последњем грађанском рату у некадашњој СФР Југославији, у хрватској операцији „Олуја“, са својих вековних огњишта прогнано стотине хиљада Срба, па је захваљујући првенствено подршци Ватикана, Немачке и Англоамериканаца, тај „проблем“ склоњен с историјске позорнице.

Речи Миле Будака – данас је то и више него евидентно – биле су само најава тог злочиначког процеса. Данас је Срба у Хрватској толико да само буде сећање на тај народ и његову вишевековну цивилизацију на западнобалканским просторима.

Ова расправа, без обзира на то што јој је предмет била тек једна једина реченица, може послужити као упозорење на ревизионистичка тумачења утицаја одређених личности на историјска збивања.

Говор министра Миле Будака у Госпићу 15. маја 1941. представљао је уводни део одраније планираног програма затирања српског народа који је започео у Независној Држави Хрватској 1941–1945, а окончан почетком августа 1995. године уништењем Републике Српске Крајине.

Објављени извори

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, tom I – Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, Beograd 1993, XXIV.

Ustaša Dokumenti o ustaškom pokretu (priredio Petar Požar), Zagreb 1995.

Leksikoni, enciklopedije

Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945, Zagreb 1997.

Монографије, расправе

Šime Balen, *Pavelić*, Zagreb 1956.

Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1945*, Zagreb 1985, 329–348, 345.

Vjekoslav Vrančić, *Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji*, 1, Barcelona–München 1985, 323.

Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1978.

Fikreta Jelić Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 1986, 29.

Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1986.

Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945. године*, Београд, 1997

Ђуро Затезало, *Јадовно комплекс усташких логора 1941*, књига 1, Београд 2007, 64.

Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006.

Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна. Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Београд 1987.

Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Јагодина 2002.

Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Musolinija*, Zagreb 1986.

Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Rajh*, I–II, Zagreb 1983.

Bogdan Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb 1986.

Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945*, I–II, Zagreb 1998.

Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.

Robert B. McCormick, *Croatia under Ante Pavelić*, London–New York 2014.

Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Beograd 1986.

Ante Pavelić, *Doživljaji*, Zagreb 2015.

Мане Пешут, *Рат и револуција у Лици*, Минхен 1966.

Псуњски, *Хрвати у светлу историске истине*, 1944.

Сима Симић, *Прекрштавање Срба за време Другог светског рата*, Титоград 1958.

Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, 1-2, Пале–Београд 1999.

Драгослав Страњакловић, *Највећи злочини садашњице (Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, Горњи Милановац–Приштина 1991.

Jozo Tomasević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979.

Jozo Tomasević, *Rat i revolucija*, Zagreb 2000.

Ladislav Hory, Martin Broszat, *Der Kroatische Ustasha-Staat 1041–1945*, Stuttgart 1965 (објављена на српском језику ћирилицом под насловом *Усташка држава Хрватска 1941–1945*, Београд, 1994).

Ferdo Čulinović *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958.

Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.

Чланци

Nevenko Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945“, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, 39, Zagreb 2007, 209–242.

Бошко Бојовић, „Извештај о читању“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Музеј жртава геноцида, Крагујевац–Београд 2018, 169–188.

Nikola Gnjatović, Bude Gnjatović, „Ustaški zločin u selu Rasoji“, *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, knj. 1, Karlovac 1984, 414.

Вељко Ђурић Мишина, „Одбрана Мила Будака на суђењу у Загребу 1946. године“, *Годишњак Музеја жртава геноцида*, 7, Крагујевац – Београд 2015, 165–185.

Franjo Zdunić Lav, „Ustaški zločini na Jadovnom i u nekim drugim logorima smrti uz osvrt na njihove korijene“, *Kotar Gospić i kotar Perušić u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1989.

Tomislav Jonjić, Stjepan Matković, „Novi prilozi za životopis Mile Budaka“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb 2008, 425–453.

Grga Milašinović, „Sjećanje na prvu godinu rata u Karlovcu i na Kor-dunu“, *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Kor-duna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1971, 363–364.

Irina Ognyanova, „Nationalism and National Policy in Independent State of Croatia (1941–1945), 15“; in: *Topic in Feminism, History and Philosophy (IWM Junior Visiting Fellows Conferences, Vol 6, editing by Rogers, Dorothy, Joshua Wheeler, Marina Zavacka and Shawna Casebier, Wiena, IWM 2000.*

Irina Ognyanova, „Religion and Church in Ustasha ideology (1941–1945“, *Croatica Cristiana periodica*, 64, Zagreb 2009, 157–190.

Luka Pavičić, „Općina Lovinac između dva rata i u ustanku 1941. godine“, *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, knj. 1, Karlovac 1984, 396.

Душан Узелац, *Лика и Срби медачке општине – Хронике села Метка, Почитеља, Врепца, Могорића и Радуча*, Београд 2004, 408.

Гојко Везмар и Адам Дупало, „Терор и покрштавање Срба 1941. и 1942. године”, *Двор на Уни*, Двор на Уни 1991, 327–328.

94(497.11 Рашка област)”1941”
341.322.5(=163.41)(497.11 Рашка област)”1941”

COBISS.SR-ID 275732492

Ма Милош Матијевић, архивист

Архив Српске православне цркве, Београд

АКЦИЈЕ ЧЛАНОВА ЦЕМИЈЕТА И МУСЛИМАНСКО-АРНАУТСКИХ МИЛИЦИЈА ПРОТИВ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА НА ПРОСТОРУ РАШКЕ ОБЛАСТИ (САНЦАКА) 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад третира ангажовање муслиманско-арнаутских милиција 1941. године на простору Рашке области (Санцака), њихова оружана дејства против локалног становништва, пљачке, убиства и протеривања. Такође, значајан део посвећен је деловању тадашњих политичара, пре свих, припадника политичке странке Цемијет, Аћифа Хаџиахметовића, Ахмеда Даче и њиховом залагању за прогон српског живља из Санцака. Такође, говори и о величању иначе осуђених злочинаца што га заговарају актуелне албанске власти на Косову и Метохији и припаднициа Бошњачког националног вијећа додељујући им постхумно „признања“ поводом стогодишњице оснивања политичке странке Цемијет, организације која је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца била забрањена због свог антидржавног деловања. Посебно се бави ангажовањем Џафера Дече на подручју Косовске Митровице и његовим покушајима да ту област припоји „великој Албанији“, сателитској држави, најпре под окриљем фашистичке Италије, а потом нацистичке Немачке. У раду су, уз то, приказани и преписи сведочења особа што су прошле тортуру муслиманско-арнаутских милиција, или су пред њиховим терором избегле у централну Србију. Коришћена документа су део архивске грађе фондова Архива Српске православне цркве.

Кључне речи: Цемијет, Рашка област, Санцак, Аћиф-ефендија, Џафер Дева, Други светски рат, муслиманско-арнаутске милиције, Нови Пазар, Косовска Митровица, Бродарево, Сопотани

Поводом 100 година од оснивања Цемијета – политичке странке муслимана на простору Јужне Србије (Македоније), Рашке области (Санцака) и Албанаца Старе Србије (Косова и Метохије), у Националној библиотеци у Приштини 11. фебруара 2019. године одржана је све-

чана академија.¹ Том приликом, оснивач Бошњачког националног вијећа (БНВ) Сулејман Угљанин примио је „признање“ које је оснивачима те политичке организације доделио контроверзни вођа косовских Албанаца Хашим Тачи. Постхумна „признања“ додељена су том приликом и Неципу Драги (алб. Nexhip Draga), Ферату Драги (алб. Ferat Draga) и Аћифу Бљути (алб. Aqif Blyta). Сулејман Угљанин је том приликом изјавио: „Нецип Драга, Ферхат-бег Драга, Аћиф-ефендија и Шабан Полужа су узор санџачких патриота. У име Бошњачког националног вијећа и свих санџачких патриота, захваљујем се на пруженој прилици да примим ово велико признање додељено Аћифу Хаџиахметовићу.“² Угљанин је подсетио и да је Бошњачко национално вијеће већ поставило спомен-плоче – Ферхату Драги на школи у селу Драга код Тутина, а Аћиф-ефендији на месту где се некада налазила његова кућа.³

Особе којима је одато „признање“, према историјским изворима, словесно за људе који су, пре свега у Другом светском рату 1941–1945. године, важили за сараднике окупатора Југославије и за послушнике немачке војне управе на територијама Краљевине Југославије. Поред тога, неки од њих су још за време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца били хапшени и осуђивани као непријатељи државе (Ферат Драга), а поједини су након завршетка Другог светског рата осуђени као ратни злочинци и стрељани на јавној егзекуцији (Аћиф Хаџиахметовић).

Овим поводом презентујемо архивску грађу која недвосмислено указује на правац деловања чланова Џемијета током Другог светског рата и о којем сведочи опхођење муслиманских локалних милиција према становништву (пре свега српском) на просторима Рашке области и у деловима Косова и Метохије.⁴

¹ 100 године Џемијета, <https://www.sda.rs/vijesti/2095-100-godina-dzemijeta.html>, приступљено 6. марта 2019.

² Угљанин примио признање за лидере Џемијета, <https://www.snews.rs/ugljanin-primi-priznanje-za-lidere-dzemijeta/>, приступљено 6. марта 2019.

³ Академија поводом 100 година „Џемијет“, http://www.bnv.org.rs/objava/AKA-DEMIJA_POVODOM_100_GODINA_D%C5%BDEMIJET%E2%80%9D, приступљено 6. марта 2019.

⁴ Реч је о архивској грађи *Фонда Синодске комисије за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача* похрањеној у Архиву Српске православне цркве (у даљем тексту: АСПЦ). Подаци су, на основу налога Светог архијерејског синода Српске православне цркве, скупљани на целој територији бивше Краљевине Југославије, како од избеглог становништва – сведока недела, тако и од особа које су лично доживеле тортуру. Прикупљање податка трајало је током читавог рата (1941–1945).

„У Новом Пазару су сви виђенији људи са села стрељани. Албанске власти су у овом месту грозно поступале са нашим живљем. Грађани су хапшени, злостављани и уцењивани. Рођени брат Нестора из Брњака, срез штавички, стрељан је међу осталима. Њему су пре стрељања неколико дана вршили нужду у уста. Новац и све покретне ствари одузимао је нашем живљу под претњом оружја. Вође и наредбодавци свих недела према нашем живљу били су: Аћиф Хациахметовић, бив. нар. посланик, Ахмед Даца, бив. благајник банке, Азем Ацовић, бив. командир жанд. чете у пензији, Осман Џанефендић, обућар, сви из Н. Пазара и Џафер Дева из Кос. Митровице.

„Саслушања ново приспелих избеглица и даље ће се вршити и извештаји ће бити дотављени Наслову позивом на напред цитирана наређења.

„Имена лица, од којих су прикупљени предњи подаци, налазе се код овог Начелства.

„Предње ми је част доставити с молбом на надлежност.

Срески Начелник,
/потпис нечитак/
Драгољуб Пантелић⁵

Аћиф Хациахметовић, познатији под надимком Аћиф-ефендија, рођен је у Новом Пазару 1887. године, од оца Емин-аге и мајке Јалдузе. Школовао се у Новом Пазару, а потом у Цариграду и на турској војној академији у Битољу. Након завршених студија, с чином капетана, враћа се у родни Нови Пазар. У историографији се веома ретко, готово никад, помиње његово албанско порекло. Његов деда Хаци Ахмет Бљута, по коме ће цела Аћифова фамилија носити презиме, доселио се у Нови Пазар из Ђаковице, где је служио за угледног трговца. Аћиф-ефендија Хациахметовић, односно Аћиф Бљута (на албанском језику Aqif Blyta), био је један од оснивача Џемијета⁶ у Новом Пазару и генерални секретар

⁵ АСПЦ, *Фонд Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945)* – Извештаји избеглих – Епархија рашко-призренска – Нови Пазар – Комесаријат – 2.

⁶ Џемијет (тур. cemiyet - удружење, друштво), односно, како је гласио пун назив те конзервативне политичке организације Islam Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti – Друштво за очување муслиманских права, основан је у Скопљу 1919. године, са циљем да обезбеди политичка права муслимана у Краљевини СХС. Залагао се за верско-просветну аутомонију муслимана, очување вакуфске имовине и изузимање беговских посела из аграрне реформе. Политичке ставове та странка износила је у свом званичном странач-

санџачког огранка странке. Оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенца отпочиње и парламентарни живот у новоствореној држави, па се Џемијет позиционира као водећа политичка струја муслиманског живља, пре свега на просторима данашњих области Санџака, Косова и Метохије и Македоније. За председника странке изабран је Неџиб Драга, а у уже руководство странке у Новом Пазару одабрани су, између осталих, и Аћиф Хаџиахметовић и Ахмет Даца (помињу се у претходно цитираном документу). Странка је на изборима за Уставотворну скупштину у Краљевини СХС 1920. године освојила осам мандата. На изборима за народне посланике Краљевине СХС 1923. године та странка је под именом „Турско-арнаутски савез – Џемијет“ освојила 14 мандата. У првим годинама политичког деловања Џемијет је углавном подржавао власт, коју су у то време чинили Народна радикална странка Николе Пашића и Југословенска демократска странка Љубомира Давидовића. Због анит-државног деловања и сумње на повезаност са италијанским фашистима, странци је забрањен рад 1924. године, а њен председник Ферад Драга (на чело странке дошао је после смрти свога брата Неџиба Драге 1921. године), бива ухапшен. Ипак, деловање странке није потпуно угашено, највише захваљујући Аћиф-ефендији, који ће до почетка Другог светског рата обављати разне јавне функције – био је срески начелник, као и члан Вакуфске дирекције и Вакуфско-меарифског сабора у Скопљу. На последњим парламентарним изборима у Краљевини Југославији, 1938. године, изабран је за народног посланика на изборној листи Југословенске радикалне заједнице⁷ предвођене Миланом Стојадиновићем, председником Владе Краљевине Југославије.

Аћиф Хаџиахметовић, начелник Одбора за одбрану града Новог Пазара, постављен од немачких окупационих власти, како се наводи у горецитираном документу, био је вођа свих акција против припадника локалног становништва, у којима су ови пљачкани, хапшени, злостављани и протеривани. У свим срезовима под контролом муслиманско-арнаутске милиције, преостали српски живаљ био је апсолутно обесправљен.

ком гласилу *Хак*. Била је својеврстан пандан Југословенској муслиманској организацији (ЈМО) чије је седиште било у Сарајеву.

⁷ Југословенска радикална заједница (колоквијално ЈЕРЕЗА), политичка странка коју је 1934. године основао Милан Стојадиновић, била је фракцијски организована у три дела (у Србији и у Словенији а трећи део је чинила Југословенска муслиманска организација). Иначе, поред Аћифа Хаџиахметовића, на парламентарним изборима 1938. на њеној листи за народног посланика изабран је и Сефедин Махмудбеговић (алб. *Sefedin Begolli*), и он је 1941. од арнаутских колаборациониста постављен за председника општине Пећ.

Аћиф-ефендија се одмах на почетку рата нашао у, рекло би се, веома повољном положају, вешто вагајући између свих интересних група што су претендовале на то подручје. Наиме, на основу раније уговорене демаркационе линије тог простора између Италије и Немачке, немачке трупе су од краја Априлског рата биле стациониране у свим већим местима (Нови Пазар, Сјеница, Прибој, Пријепоље и Нова Варош), с тим да је приоритет немачког окупатора била контрола над саобраћајницама, док су месну управу препустили локалним милицијама. Италија је августа 1941. Косово и Метохију припојила свом протекторату „великој Албанији“, док су косовскомитровички, вучитрнски и лапски срез остали у саставу немачке војноокупационе зоне Србија.

Немци су Албанцима из Косовскомитровачког округа давали наду да би могли бити „мала Албанија“.⁸ Такав галиматијас створен поделама територија одговарао је и Аћифу Хациахметовићу, па се он са састанка „албанских народних првака“, одржаног 21. априла 1941. у Косовској Митровици, враћа у Нови Пазар да успостави албанску власт. Ахмет Даца био је постављен за префекта⁹ Новог Пазара, док Аћиф-ефендија, као председник Албанског народног савеза у Новом Пазару¹⁰, држи власт над оружаним снагама. На седници Албанског народног савеза у јуну 1941. донета је одлука да Нови Пазар и дежевски срез буду припојени „великој Албанији“ у складу са тежњама муслиманских вођа ка коначном остваривању двослојног „бошњачко-албанског идентитета“¹¹. У Санцаку почињу прогони и репресалије свих врста, од увођења албанског језика у школе, преко преузимања администрације од припадника муслиманско-арнаутских власти, па до протеривања, убијања и пљачкања имовине преосталих Срба. Поред српског живља, неминуно су страдали и њихови верски објекти као и свештенство Српске православ-

8 Милутин Живковић, „Дешавања у Санцаку од јулског устанка до краја 1941. године“, *Баштина*, св. 31, Приштина–Лепосавић, 2011, стр. 251.

9 Споразумом између Италије и Немачке од 23. априла 1941. простор Косова и Метохије подељен је између немачког, италијанског и бугарског окупатора. Италија у своје управно подручје „велику Албанију“ уводи префектуре (окружна начелства) коју ће преузети и муслиманско-арнаутска управа Новог Пазара. Више о овоме: Ненад Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, *Зборник радова „Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља“*, Београд 2005.

10 Поглавље из књиге Александра Раковића, *Срби и религијски интернационализам 1991–2015: Политички аспекти верских изазова српској држави и цркви после распада Југославије*, Београд 2015, на сајту <http://standard.rs>, приступљено 9. марта 2019.

11 Исто.

не цркве. Монахиња манастира Сопоћани Катарина Јовановић у исказу датом Синодској комисији сведочи о убиству калуђерице Пелагије¹² 29. октобра 1941. и о муслиманском упаду и пљачкању манастира 29. новембра 1941. године:

„Убице сестре Пелагије – Бико и Дека Дрешевићи, Деста и Ђамил Дукађинац, сви из села Глоговића, општине Делимеђске, срез Штавинчки – Тутин. Убиство су извршили 29. X. 1941. у 4 часа по подне.

„Пљачкаши Амир Пајовац, Јуса, Асан, Авда Доловци, Ађа, Ирма, Амо Доловци, сви из села Шкреља, општина Делимеђска, срез Штавинчки – Тутин. Имро, Суљо, Смајо Мурићи, Афис, Јусуф, Шиљан Граовци-Ајковићи. Беја Маљановић, Авда, Азбо Рашовићи, Мурат Лековић, сви из села Дрнооче, општине Сопоћанске, Муслија, Рагиб, Соко Шонићи, из села Глоговика, општина Делимеђске, Бајра, Убро Брњачани, Ајро Алмазовић, из Маровине, општине Сопоћанске, Мамин Црњашанин, општине Сопоћанске срез Дежевски Нови Пазар.

„Пљачка је причињена 29. XI. 1941. год. у 10 часова ноћу. Изјавили су да су послати од Префекта Ново Пазарског Даце, да прегледају просторије манастирске. Јер смо били оптужени да се код нас скривају „бандити“. Познавајући као жандарме началникове, отворили смо им. Када су ушли, унутра нису тражили „бандите“ већ су предузели пљачку и ово су однели.

/потпис/

Сестра Катарина Јовановић¹³

У наставку исказа изнет је детаљан попис похараних добара из манастирске цркве и манастирског конака током пљачке (чак 310 ставки). Између осталог, однети су и богослужбени предмети (јеванђеља са сребрним оковима, кандила од сребра и злата, крст са дарохранилицом...), иконостас, свети престо, свештеничке одежде за богослужење, итд. Пљачкашима нису били интересантни само скупочени богослужбени предмети, па су пљачкали и скрnavили готово све што им је пало

12 Пелагија, монахиња сестринства манастира Сопоћана, Епархија рашко-призренска, убијена на Светог Луку јер је бранила манастир од пљачке – *Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби*, Београд, 1960. У *Споменици* се као датум смрти наводи Лучиндан 1942. године, али је извесно да је то грешка, с обзиром на то да монахиња Катарина сведочи да је убиство почињено 29. октобра 1941. године.

13 АСПЦ, *Фонд Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945)* – Извештаји избеглих – Епархија рашко-призренска – Нови Пазар – Синод – 1.

под руку – „манастирска ограда од жице, почупано 1.500 младих борова, 4.000 багрема, 300 садница ораха...”

У Косовскомитровичком округу, после стварања „мале Албаније”¹⁴, успостављене договором немачког окупатора и представника Албанаца (и муслимана из Санџака), на позицију окружног начелника долази Џафер Дева.¹⁵ Исказ Савића Рашовића, пензионера избеглог из Пећи, забележен у општинској управи у Трстенику 5. јула 1941, сведочи какву је улогу у албанским злочинима на територији Косовскомитровичког округа имао Џафер Дева:

„Ја сам дошао из Пећи зато што су арнаутске власти изгнале мене као Србина, оставивши ми рок три дана, говорећи ми да ако се за то време не иселим у Србију, да не одговарају за мене ако ми се што буде десило. Ову наредбу издао је Џафер Дева из Митровице као окружну начелник.

„Мене је један Арнаутин по имену брат Зеке Арифовића из Истока опљачкао ствари и имовину од вредности 20.000 дин. Друго по овоме не знам ништа рећи само то да су Арнаути вршили пуно насиља и злостављања. Поред тога мени је снаја Веруша Лакушић из Шиљановице среза источког погинула од Арнаута чије име не знам, нити пак да ли им је било суђено.”¹⁶

Радослав Мијатовић, званичник државног тужилаштва из Пећи, избегао у Ужице, у својој изјави од 21. јула 1941. године, наводи имена муслиманско-арабанаških политичара који су учествовали у злоста-

14 „Мала Албанија“ требало је да обухвата територије Новог Пазара, Сјенице, Косовске Митровице, Вучитрна, Приштине, Дренице, Подујева, Истока и Пећи; више о томе види: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.

15 Означен као водећа личност косовских Албанаца током Другог светског рата, Џафер Дева рођен је 1904. године у Косовској Митровици. Школовао се у Цариграду и Загребу. Дева је био први политичар с Косова и Метохије који се отворено залагао за сарадњу са окупатором. Уласком немачких трупа на Косово постављен је за начелника локалне администрације. По капитулацији Италије (1943) оснива Другу призренску лигу са циљем да обезбеди стварање „велике Албаније”. Учествовао је у раду комитета албанских првака који су прогласили независност Албаније, сателита нацистичке Немачке. Био је министар унутрашњих послова те државе, до њеног краја у јуну 1944. Након ослобођења, најпре се преко Хрватске помогао Аустрије, а затим прелази у Сирију, да би се коначно, 1960. године, настанио у Сједињеним Америчким Државама, где је и умро 1978. године. Robert Elsie, *Historical Dictionary of Kosovo – Second Edition*, Plymouth, UK, 2011, стр. 80–81.

16 АСПЦ, Фонд Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945) – Извештаји избеглих – Епархија рашко-призренска – Пећ – Комесаријат – 13 д.

вљањима и прогонима становништва:

„Одакле је дошао: из Пећи.

Због чега је дошао и по чијем наређењу: побегао пред прогоном.

Је ли хапшен и злостављан: хапшен 13 дана.

Од кога и где: од стране албанских власти у Пећи.

Да ли му је претила животна опасност или је од страха дошао: претила му је животна опасност.

Шта зна о поступањима разних организација, да ли је ико убијен и ко: ујак саслушаног Микотић Вукадин, Новаковић Вуко, Катнић Томо и многи други (Богић, Панић) сви у Пећи.

Имена главних злостављача: Џевад Махмудбеговић, Вебија Тарановић, Сефедин Махмудбеговић (бивши сенатор), Адем Мармулановић (бивши посланик), Рифад Махмудбеговић и многи други.

Имена злостављаних: Велимир Лакић (стар. суда), Голуб Микић, адвокат, Баја Ивановић, чиновник и многи други.¹⁷

Паралелно са дешавањима у деловима Рашке области под управом муслиманско-арнаутских милиција, на другој страни Санџака што се ослања на Црну Гору и Босну и Херцеговину, територија подељена између Италије и нацистичке Немачке добила је још једну интересну групацију – сателитску Независну Државу Хрватску. Пошто простор Санџака није био тако битан за Немачку тежила је томе да се што мање војно ангажује на тој територији. Због тога је подржала иницијативу режима усташког поглавника Анте Павелића да његове трупе уђу у ту област.¹⁸ Хрватске јединице су се већ током априла и маја 1941. године стационирале на простору Санџака, а реис-ул-улема „вјерски поглавар хрватских муслимана“ Фехим Спахо упутио је „проглас свим вјерским органима исламске вјерске заједнице у Држави Хрватској“ 26. априла 1941. године.¹⁹ У верској поуци политичког карактера ефендија Спахо износи детаље разговора са Славком Кватерником, „војсковођом оружане снаге

17 АСПЦ, *Фонд Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945)* – Извештаји избеглих – Епархија рашко-призренска – Пећ – Комесаријат – 13 а.

18 Милутин Д. Живковић, *Санџак 1941–1943 – докторска дисертација*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, 2017, стр. 86 (у даљем тексту: М. Д. Живковић, *Санџак*..).

19 АСПЦ, *Фонд Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945)* – Усташко-домобранска микрофилм архива бр. 13 – 10281.

Државе Хрватске“ који му је пренео поруке Анте Павелића: „Жеља је Поглавникова, да се муслимани у слободној и независној Држави Хрватској сматрају и сами осјећају своји на своме, слободни, равноправни и задовољни. Слободно исповиједање исламске вјере у независној Држави Хрватској зајамчено је.“²⁰

Но и у тим крајевима, иако подржани домобранским и оружничким јединицама, злодела су чинили одреди састављени махом од локалног муслиманског становништва. О томе сведочи Милка Савановић – Чобановић, избегла из Бродарева, у исказу датом Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду 24. децембра 1943:

„Бродарево се налази на пола пута између Пријепоља и Бијелог Поља; настањено је Србима и Муслиманима. Велика већина становништва састоји се од Муслимана; док Срба има 10 породица, Муслимана има око 90. Односи између Срба и Муслимана пре рата били су увек коректни.

„Одмах по проласку немачких трупа кроз Бродарево у првој половини априла 1941. године, Муслимани из Бродарева сменили су југословенске власти. Муслиманско становништво Бродарева са необичном радошћу поздравило је пропаст Југославије, сматрајући територију на којој се налази Бродарево и Пријепоље саставним делом Независне државе Хрватске. На челу Муслимана који су преузели власт у Бродареву налазили су се: Крешторец Абаз, земљорадник из Бродарева и Курпејовић Ћелим, бивши југословенски жандармеријски каплар у станици Хаљиновићи крај Бродарева, иначе родом из Рожаја, које се налази непосредно уз југословенско-албанску границу.

„Одмах по успостављању муслиманских власти у Бродареву почело је разоружавање и злостављање Срба. Затварани су и тучени како мушкарци тако и жене; између осталих затворена је и тучена у затвору и моја сестра Драгица Милић.

„Крајем априла 1941. године Бродарево и Пријепоље окупирани су од стране италијанских трупа, које су из Црне Горе прелазиле у све делове Санцака. Италијанске трупе налазиле су се у Бродареву у току маја и јуна 1941. године. У току прве половине јула 1941. године италијанске трупе повукле су се из Бродарева према Пљевљима када је у Црној Гори избила партизанска револуција;²¹ власт у Бродареву преузели су поново

²⁰ Исто.

²¹ Мисли се на општенародни устанак у Црној Гори или Тринаестојулски устанак 1941. године, организован од Комунистичке партије Југославије, који је трајао до половине августа 1941, када су га угушиле италијанске окупационе снаге.

домаћи Муслимани без икакве стране контроле. У исто време из Загреба је дошао у Бродарево потпуковник хрватске војске Јаковљевић²², бивши командант југословенске жандармеријске школе у Сремској Каменици.

„Од половине јула до 22. августа 1941. године Бродарево се налази у рукама хрватске војске; ова 'Хрватска војска' носила је само овакав назив, а састављена је била искључиво од домаћих муслимана. Једино је на њеном челу стајао поменути хрватски потпуковник Јаковљевић. За ово време десила су се и главна убиства Срба у Бродареву. Најпре је било извршено убиство Срба из села Слатине, срез Пријепоље 22. јула 1941. године; овом приликом страдало је 13 Срба; међу њима сећам се да су били: Раде Бојовић пензионисани жандармеријски наредник, Драго Вуковић, Јанко Вуковић, Вук Вуковић, и два брата Драшковића, чија ми имена нису позната као и два брата Јоковића, чија ми имена такође нису позната – сви земљорадници. Имена остале петорице не могу се сетити. Ови људи убијени су у шуми Бјелоха, која се налази у близини Комарана, среза пријепољског. Пре убиства сви су мучени на најсвирепији начин; вађене су им очи, сасецане ноге па њималожена ватра, сечени су им уши и носеви и најзад су запаљени. Све ово гледала су деца из села Бјелоха, која су се као чобани налазили у самој шуми. Убиства су извршила браћа Крешторац из Бродарева и то: поменути Абаз, Акиј, Абдул и Вејсил, као и њихови рођаци: Рустем и Гале Крешторац. Првих дана августа 1941. убијено је још седморица Срба из Бродарева и села Стрме Стјене, у срезу пријепољском. Међу њима су били: Андрија Влаховић, са сином чије име ми није познато, Марко Савановић – Чобановић поднаредник, мој муж; Светозар Павловић жандармериски поднаредник, родом из Сребренице, Марко Перовић, жандармериски поднаредник; имена осталих не могу се сетити. Сви ови Срби побивени су у близини Пријепоља и бачени у реку Лим. Из Бродарева су били одведени 2. августа, а одвели су их браћа Крешторци, док ми је познато да је наређење за њихово убијање издао потпуковник хрватске војске Јаковљевић, који се вратио у Хрватску по поновном доласку италијанских трупа у ове пределе.

„Познато ми је да су Срби из Бијелог Поља и Берана за све време италијанске окупације били интернирани за Албанију и обично убијани на путу у близини Бијелог Поља; овако је убијено крајем 1941. године око 150 Срба који уопште нису стигли на место интернације.

22 Реч је о Стјепану Јаковљевићу, оружничком потпуковнику, заповедником јединица Крилног заповедништва НДХ за Санџак; истовремено, управљао је и домобранским и усташким јединицама. Пре рата био је припадник жандармеријских јединица Краљевине Југославије. Познат је и као један од главних агитатора за формирање СС „Ханџар“ дивизије. Више о томе у: М. Д. Живковић, *Санџак...*

„У Бродареву остало је свега двојица мушкараца српске народности који су остали живи и они су пребегли у Србију.

„Од јесени 1941. године сва српска села у срезовима милешевском и пријепољском попаљена су и уништена. Познато ми је да су из среза пријепољског уништена села Велика Жупа и Ивање, а у срезу милешевском Гоње, Гошева, Расово и Милошев До. Исто тако знам да је на путу од Пријепоља за Беране уништено око 70 села, између којих Камена Гора и Брајковац. Становништво ових села делом је прогнано, а делом побивено. Сва спаљивања и уништавања села, као и убијања становништва вршиле су муслиманске трупе оптужујући Србе да стоје у додиру са партизанима, и ако ова села никакве везе са партизанским одредима нису имала, пошто су партизанске трупе оперисале на другим подручјима. Муслимани који су вршили ове експедиције стајали су под командом Хасана Звиздића,²³ из Сјенице који и сада држи са Муслиманима Сјеницу у својим рукама и Ђамила Прашовића²⁴, помоћника Звиздићевог, који се сада такође налази у Сјеници.“²⁵

Из свих цитираних сведочанстава, може се закључити да водећу улогу у терору над локалним становништвом на простору читавог Санџака, нису имале окупационе снаге, већ припадници локалног муслиманског становништва, подржани албанским милитантима, уз свесрдну подршку хрватског војног кадра тек оформљене Независне Државе Хрватске који је, одмах по окончању Априлског рата, прешао на српску територију.

Закључак

Деловање муслиманских и албанских политичара, пре свих, чланова Џемијета, али и припадника других политичких опција током Другог светског рата, није до краја истражено, и самим тим предмет је спорења међу историчарима. Док се њихов рад код муслиманских (данас

²³ Хасан Звиздић (1892–1980), трговац из Сјенице, био је пореклом из Гацког. Почетком рата изабран је за председника Одбора за одбрану среза сјеничког муслиманске локалне милиције. Пред крај рата избегао је, преко Италије, у Немачку, а затим у Турску, где је у граду Адапазар на Црном мору преминуо 1980. године.

²⁴ Ђамил Прашовић био је командант локалне милиције у Сјеници и помоћник Хасана Звиздића.

²⁵ АСПЦ, *Фонд Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945)* – Извештаји избеглих – Епархија дабробосанска – Пријепоље – Комесаријат – 2.

бошњачких) историчара велича као ослободилачки, на другој страни, званична (српска) историографија карактерише поменуте личности као злочинце, како су их означавали и званичници и историчари у послератној Југославији. Архивска грађа, која би поткрепила тврдње бошњачког историографског дискурса, готово да не постоји. Бошњачки истраживачи се углавном ослањају на мемоарске белешке албанских (и малобројних муслиманских – бошњачких) дисидената и евентуално на новине или часописе које су ове емиграције издавале. Насупрот томе, сачувана архивска грађа, прикупљена сведочења прогнаника и избеглица дата члановима Државне комисије за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача и комисији коју је организовао Свети архијерејски синод Српске православне цркве, говоре у прилог званичној писаној историји. У сваком случају, та тематика и даље није до краја истражена, и остаје отворена за нова истраживања и сучељавања. Но упркос свему еклатантана је чињеница да је током Другог светског рата у централну Србију из Рашке области, то јест Санџака, избегле 6.152 особе, а да је са простора Косова и Метохије избегло 24.957 људи.²⁶

Извори и литература

Архивска грађа:

Архив Српске православне цркве, Фонд „Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945)“

Литература:

Антонијевић Ненад, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, у: *Зборник радова „Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља“*, Београд, 2005, 157–166.

Elsie, Robert *Historical Dictionary of Kosovo – Second Edition*, Plymouth – UK, 2011.

Живковић, Милутин, „Дешавања у Санџаку од јулског устанка

²⁶ АСПЦ, Фонд Синодска комисија за истраживање ратних злочина окупатора и њихових помагача (1941–1945) – Извештаји избеглих – Преглед бројног стања Срба избеглица према подацима од 14. фебруара 1944. године.

до краја 1941. године“, у: *Баштина*, св. 31, Приштина–Лепосавић, 2011.

Живковић, Милутин Д., *Санџак 1941–1943*. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2017.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.

Раковић, Александар, *Срби и религијски интернационализам 1991–2015: Политички аспекти верских изазова српској држави и цркви после распада Југославије*, Београд, 2015.

Електронски извори:

<https://www.sda.rs>

<https://www.snews.rs>

<http://www.bnv.org.rs>

<http://standard.rs>

94(497.6 Шипово)“1941”
341.485(=163.41)(497.5)“1941”
341.322.5(=163.41)(497.6)“1941”
COBISS.SR-ID 275733772

Жељко Јандрић, историчар

Архив Српске православне цркве, Сарајево

СТРАДАЊЕ СРБА У СЛИВУ РИЈЕКА ПЛИВЕ И ЈАЊ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТскоЈ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Предмет и циљ овог рада јесте да прикаже кључне историјске процесе који су захватили шиповачки крај током 1941. године. У раду је ријеч о окупацији и устанку Срба овог краја, са посебним фокусом на обим страдања становништва. Процјене, прорачуни и пописи броја жртава с тог подручја у Другом свјетском рату нису у потпуности комплетирани, па су у раду наведени до данас утврђени подаци. Поменуте су и личности које су допринијеле и покренуле устанак што је имао доминантно српски карактер. На основу изјава свједока објављених у одабраној литератури, анализиран је и дат оквир историјских процеса, са посебним освртом на комунистичку историографију и њену критику.

Кључне ријечи: Други свјетски рат, Краљевина Југославија, Независна Држава Хрватска, Шипово, Јајце, Плива, Јањ, број жртава, злочини.

Требало је да прође безмало пуних 50 година да шири јавност у комунистичкој Југославији буде колико-толико детаљније упозната о размјерама и обиму усташких злочина из 1941. године. Органи комунистичке власти нису званично забрањивали објављивање радова из те области, али је то ипак била историјска тематика у коју се некажњено није смјело залазити, уз упозорења власти историчарима који су се дотицали тих збивања да се „окану осјетљивих тема“ и „строжије подвргну самоцензури“. Званична историографија настојала је да са Хрвата и муслимана скине сваку историјску, политичку, моралну и људску одговорност за злочине, са несувислим образложењем да је ријеч о самошачици изрода. Аболирање и скидање стигме са злочинаца код Срба, заведених комунистичком флоскулом о братству и јединству, није иза-

звало значајније реакције. И данас, рекли бисмо, рађава нашу савјест мукло присуство незнања о стратиштима и обиму злочина, броју свирепог уморених мученика, прецизно утврђеним чињеницама гдје, када, у ком броју, на који начин и од кога су настрадали.

Геноцид над Србима почињен у Независној Држави Хрватској (НДХ) у току Другог свјетског рата по броју жртава и методама уморстава улази у ред најмонструознијих злочина у новијој историји. Временски, геноцид се уклапа у ратна збивања након окупације и формирања квислиншке творевине НДХ али његови корјени сежу дубље у историју. То варварство појавило се, истина, само у најави, у посљедњим деценијама Аустроугарске, а у фазу иманентно изазване изопачености прерасло је у вријеме постојања НДХ.

Трагична драма српског народа на подручју у сливу ријека Јања и Пливе започела је након стварања Независне Државе Хрватске. Језиви догађаји што су уследили по свом обиму превазишли су све дотадашње познате народне недаће и трагедије тог српског краја. Усташки терор на подручју слива ових ријека отпочео је по учвршћену усташке власти, одмах након окупације Краљевине Југославије, а по интензиту и масовности може се мјерити и с прогонима Срба у Херцеговини, Лици, Кордуну и Подрињу.

Већ 6. маја 1941. године Њемци су у затвор у Јајцу одвели тридесет заробљеника. Ухапшени су угледни Срби, сељаци и грађани, међу којима и Симо Маријанац, посланик у Народној скупштини Краљевине Југославије, предсједник општине Пљева Јово Јандрић, свештеник у Шипову Петар Ћуровић и други виђенији Срби. Они су у затвору остали до 9. јуна када су пуштени јер су Њемци увидјели да неће успједити општа побуна последице окупације. Пошто су разоружане јединице војске Краљевине Југославије, трупе њемачке војске су се повукле из ове регије. Како Италијани нису ушли у посјед окупационе зоне која им је припала, а обухватала је Шипово и околину¹, усташе су у овом крају завеле своју страховладу.

1 На састанцима Јоакима фон Рибентропа, министра спољних послова Немачког рајха, и грофа Галеаца Ђана, министра спољних послова Италије, 22. и 23. априла 1941. године у Бечу, одређене су демаркационе линије између окупационих снага Немачке и Италије. Демаркациона линија је ближу околину Шипова оставила у италијанској окупационој зони, али до почетка устанка Италијани нису имали своје стациониране снаге на том подручју. Граница је у тој окупационој области ишла од Кључа друмом Кључ–Мркоњић Град–Јајце–Доњи Вакуф и даље на исток. Њемци су тада држали Јајце са фабриком карбида, а Италијани Мркоњић Град – Душан Лукач, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967, стр. 46.

У Шипову је формиран Усташки табор као војно-политичка институција, а за предсједника општине Шипово постављен је учитељ Јаков Матекало. За првог таборника именован је усташа Мухарем Кошмић из Волара, а за његовог замјеника Станислав Тољ, док је командир жандармеријске станице у Шипову био Јаков Бубало. Међу усташама су се истицали локални муслимани: Мујо Башић и Мехо Кос (из Шипова), Нумо Бркић и Мехо Фејзић из Волара, Бахто Шушкић и Неџиб Малкоч из Мујџића, Алија Хасић из Бешњева, Махмут Рибић из Горњег Шипова, шеф жељезничке станице Лука Тољ, и кафеџије Јуре и Анте Јурановић. И прије окупације на територији општине Шипово дјеловала је екстремна националистичка усташка организација, а један од њених протагониста био је муслиман из Волара Шериф (Тале) Кошмић, жандарски мајор аустроугарске војске.

Усташе су најприје приступиле својеврсном обезглављивању народа, па у том циљу хапсе и протерују свештенике Српске православне цркве са члановима њихових породица, као и богатије појединце и, уопште, све угледније Србе. Локални парох у Шипову Петар Ћуровић, са породицом и осталим свештеницима јајачког и мркоњићког среза, ухапшен је и затворен 11. јула у Соколском дому у Јајцу, потом депортиран у Кастел у Бањој Луци, затим у логор Цапраг код Сиска одакле је коначно био протјеран и са сапатницима у сточним вагонима стигао у Србију 1. августа 1941. године. По доласку дао је изјаву о тортурама кроз које је прошао у периоду од хапшења до доласка у Београд.²

Политичке вође попут народног посланика среза јајачког Симе Маријанца, народног посланика из Мркоњић Града Симе Будимира, сенатора Врбаске бановине, проте Павле Убавића и бројних других, усташе су такође лишили слободе. Посланик Симо Маријанац крајем јуна, заједно са Ђорђем Рољићем из Мркоњић Града, извезен је из затвора у Бањој Луци и поведен на губилиште. Пошто су у аутомобилу наслутили шта их чека они су пружили оптор сукобивши се са усташама и убивши једног од њих. Ипак уморени су исте ноћи у близини Лазарева.³

Масовни терор ширих размјера над народом отпочео је последице боравка у Јајцу усташког стожерника за Бању Луку Виктора Гутића, који је отворено и јавно позивао своје присталице да чине репресије над Србима. Након тог позива усташе су отпочеле масовна хапшења Срба и

2 Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ђурић Мишина, *Свједочења о затирању, Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године*, Београд, 2016, стр. 167–169.

3 Milan Vukmanović, *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu (izbor iz građe)*, priredili Verica M. Stošić, Vladan Vukliš, Banja Luka, 2017, стр. 302.

Јевреја те су их у три транспорта депортовали у логор Госпић. Из среза Јајце у логор Госпић је одведено 700 до 800 особа. У периоду када су забележена та масовна хапшења логорник у Јајцу био је Звонко Коренички, а његов замјеник Захид Мензилџић, док су хапшења спроводили домаће усташе и припадници полиције.⁴ Све наведене мјере против Срба биле су само увод у масовне прогоне што ће услиједити крајем јула и почетком августа када је усташки терор захватио читаву територију коју су окупирали. Усташе су по неким процјенама до почетка устанка у Босанској Крајини побиле више од 20.000 Срба, протјерале у Србију више хиљада похапсиле и одвеле у логоре из којих се никада нису вратили.⁵

У Јајцу је током јуна и јула 1941. године постојало 11 затвора, што на својеврстан начин казује о обиму и интензитету репресије над Србима. Пошто у Јајцу није било намјенски грађених објеката затворског типа, у ту сврху су послужили Соколски дом, силос у Пијавицама, православна црква, јеврејски темпл, котарско предстојништво, Шареница на Крпинама, фрањевачки самостан, Радничка читаоница, Привредна банка, трговина Анте Филиповића и кућа Миће Бранисављевића. Током јуна Срби су затварани и у Шипову у старој згради шумарске управе, називане усташким домом. Према свједочењу неколико преживјелих, подруму тог објекта крајем јуна налазило се око 200 заточених Срба доведених из околних села.⁶ Измрцварени затвореници, модри и крвави од батина били су заточени у нељудским условима у малим просторијама. Крајем јула 1941. године импровизовани затвор налазио се и у кући Радуловића.⁷

Тешке тјелесне муке и патње, пљачка српских материјалних добара и друге репресалије присиле су многе Србе да се након окупације одметну у шуме и тамо потраже спас од усташа. Одметнути Срби, присиљени на борбу за голи живот, почели су се груписати и стварати

4 Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji Bihaćkog i Travničkog okruga kratak pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini – *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik dokumenata, tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 1993, док. бр. 373, стр. 1036 (у даљем тексту: *Zločini NDH 1941–1945...*).

5 Jovan Kljajić, *Sedma krajiška brigada*, Beograd, 1990, стр.11.

6 Ilija Grahovac, „Bio sam u mučilištu“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941–1945.*, Zbornik sjećanja knjiga I, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981, стр. 153–154. (у даљем тексту: *Jajačko подручје 1941–1945, I, ...*)

7 Stojan Prpić, „Sa stočne pijace u ustaški zatvor“, у: *Jajačko подручје 1941–1945, I*, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981, стр. 231–232.

импровизоване војне формације. Устанак је букнуо као чин прогоњених грађана дотјераних до очајања који су, спознавши намјере усташа, радије жељели да умру са оружјем у руци или најчешће борећи се само са комахом дрвета или каменом. Усташке власти имале су информације о наговјештају устанка, што је видљиво из извјештаја Заповједништва Босанског дивизијског подручја из Травника од 10. јула 1941. године, гдје се наводи да организацију буне припремају четници на подручју Гламоч–Грахово–Кључ–Петровац.⁸ Групаације бјегунаца по шумама настајале су око српских села Козила, Пљеве и Драгњић Подова и биле су предвођене Митром Тривунчићем из Пљеве, Танасијем Пролом са Козила, Перицом Васићем, Урошом Дреновићем, учитељем из Герзова и другим. Те групе су од 19. јула успоставиле везу са организаторима устанка из села Прибеља у срезу гламочком, и биле су упознате са планираним покретањем устанка у Дрвару. Борбе, отпочеле око Дрвара 27. јула, пренијеле су се и на пљевско-јањско подручје, тако да је и оно захваћено устанком већ 29. јула. Устанак у шиповачком крају задобија масовни и организовани ток нападом поменутих устаничких група 29. јула на усташку колонију Чардак код Драгњића. Усташе су се из те колоније повукле пругом према Шипову, починивши насумичне злочине у мјестима кроз која су се повлачили. Како је то остало сачувано у неколико свједочанстава устаници су позив на побуну огласили звонима са храмова у Пљеви, Стројицама и Герзову. У Пљеви су од 16 до 19 сати црквена звона позивала на окупљање и устанак, након чега се око храма окупио велики број људи. Истог дана, 29. јула, ликвидирани су усташка жандармеријска стража на жељезничкој станици Пљева, усташка општинска управа у Стројицама, а дан касније и жандармеријска станица код манастира Глоговца. Окупатори су 29. јула протјерани са Млиништа, са територије цијеле општине Бараћи, Герзова, Јања и дјелимичо из општине Пљева. Из Основне школе Пљева ослобођена је већа група ухапшених мјештана које усташе нису успјеле да одведу и поубијају.⁹

Обезглављен српски народ међу устаницима није имао нити једног предодређеног војног или политичког вођу који би их предводило,

8 Извјештај Заповједништва босанског дивизијског подручја од 10. јула 1941 године о припремама народа за устанак и расељавању српског становништва у Босанској крајини – Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату југословенских народа, том IV, књ. 1, Београд, 1951, док. бр. 235, стр. 523–524. (даље: Зборник НОР-а, 4/1...).

9 Билтен удружења српских бораца К. Ј. В. Дража Михаиловић, Равногорска мисао, Милвоки, 1977–1979, бр. 11–20 (13), стр. 34 (у даљем тексту: Билтен удружења ..).

па су појединци из народних маса што су и изазвале побуну избили на чело буне. Устаници су након првог дана и спонтане буне оформили војну организацију; од 3.000 бораца, подијељених су у три одреда, формирана је та народна војска у међурјечју ријека Пливе и Сане; одред „Петар Кочић“ је обухватао устанике са простора између ријека Пливе и Сане и био је предвођен учитељем из Герзова Урошом Дреновићем; Пљевски одред дјеловао је између Пливе и Јања на челу са Митром Тривунчићем, а Јањски одред формиран 1. августа предводио је Савко Поњевић. Команданти појединих локалних чета били су Симо Шолаја, Станко Кутањац, Стеван Проле, Мићо Келеч, Ристо Марковић, Стојан Гајић, Петар Проле (гранични подофицир), Мирољуб Сакан, Алекса Вујнић и други. На дан устанка у рукама побуњеног народа било је 173 пушке и два пушкомитраљеза.¹⁰

У близини тих одреда дјеловали су и Рибнички одред на лијевој обали Сане на челу са Митром Ковачевићем, и Маловански у подручију Купреса, предвођен жандармеријским водником Душаном Дувњаком. Везе са устаницима у Србији од децембра 1941. до јула 1945. године ти одреди су одржавали посредством Богдана Кизића, сталног курира за везу са Врховном командом Југословенске војске у отаџбини.¹¹

Након устанка активирани су предратни сеоски одборници Тана-сије Проле, затим кнез са Козила Бојан Проле, кнез Јоја Балаћ и бројни други угледни људи изабрани у предратном периоду. Ти одборници имали су обавезу да снабдијевају храном људство на положају и да се старају о свим народним потребама у позадини. Проширењем слободне територије интензивирано је и дјеловање позадинске власти па се указала потреба за формирањем позадинско-интенданске чете као помоћног органа кнезовима и одборницима; за њеног команданта изабран је Саво Вранић, родом из среза Грахово док је за његовог замјеника постављен Перо Тривунчић. Та устаничка чета бавила се спрјечавањем сваке самовоље на слободној територији, снабдјевањем храном бораца на фронту, прикупљањем љетине, а у непријатељској офанзиви почетком септембра имали су и задатак да обавјештавају народ о наступању непријатеља и издају наређења о повлачењу и кретању становништва у збјегове.¹² Формирана је и болница на Козилима гдје су се током првих мјесеци устанка

¹⁰ *Билтен удружења...*, стр. 35–36.

¹¹ *Билтен удружења...*, 1974–1977, бр. 1–10 (5), стр. 19.

¹² Након што су комаданти ове чете погинули у борбама, смјенило се неколико командира да би половином 1942. године овај стварни орган народне власти комунисти укинули.

лијечили припадници Јањског, Пљевског и одреда „Петар Кочић“. Болницу је водио лекар Кунић, била је смјештена у три за ту потребу испражњене сеоске куће, и радила је без потребних санитетских средстава и опреме.

До почетка народног устанка у Шипову није било регуларних непријатељских јединица. Сву власт су држале „домаће“ усташе у сарадњи са десетак жандарма. Неколико дана послје почетка устанка у Шипово је пребачена једна усташка сатнија. Та формација је, заједно са тамошњим усташама, предузела операције хватања, хапшења, злостављања и убијања Срба из оближњих села што су остала ван заштите устаника. У периоду избијања устанка Срби у Шипову и непосредној околини били су изложени стравичним злочинима, што потврђују каснија свједочења преживјелих.¹³ Највише жртава усташког терора било је тих дана из Шипова, Вражића, Лубова, Соколца, Бешњева, Дуљака, Чифлука, Волара, Ступне и Доњих Муџића и породица Шмања, Лекић, Калаба, Петковић и Миљевић. Из села Вражић 2. августа су без икаквог повода одвели и убили четрдесет петоро људи. Истог дана усташе су из заселка Војновићи (село Горица) ухапсиле 22 сељака, који се више нису вратили својим кућама. Из Горњих Волара одведена су у јајачки затвор 42 сељака: девет Граховаца, шест Прњића, пет Шолаја, по три Петковића, Нерца и Кавурина, по два Ружичића, Добратића, Пешића и Којдића, те по један Нишић, Кузман, Ловрић, Пељић и Јакшић. Сви они су поубијани у Јајцу или у другим усташким логорима.¹⁴ Затвори у Шипову постали су убрзо тијесни. Како би обезбиједили мјеста за нове ухапшене, зликовци су измучене затворенике масовно клали или стријељали на Шиповачким барама и на обалама ријеке Пливе. У августу су, према усташким извјештајима, услјед немира изазваних „учесталим чаркањима четника“ ријеке Плива и Врбас носиле тијела страдалника због чега су купалишта на тим ријекама у Јајцу „морала бити затворена“.¹⁵

Мјесец дана након дизања устанка издвојила су се четири подручја са изразитим жариштима устаничког отпора: дрварско, козарачко, погрмечко и оно са центром у Пљеви и Јању. Непријатељске снаге биле су потиснуте у утврђена мјеста и градове попут Мркоњић Града, Шипо-

13 Jovo Kljajić, „Ustanički dani u dolini Plive“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 273–285.

14 Tode Milovac, „Napšenje seljaka iz Volara i Gorice“ у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 333–334.

15 Izvještaj zapovjedništva Vojne krajine od 1. oktobra 1941. doglavlniku – vojskovođi o izvršenom pokolju pravoslavnog življa u Jajcu i okolini – *Zločini NDH 1941–1945*, Zbornik I, док. бр. 305, стр. 767.

753
ZAPOVJEDNIŠTVO HRVATSKE
ORUŽNIČKE PUKOVNIJE

J.S. Broj 867.

Zauzimanje sela Šipova
i Jezera po četnicima.

VRHOVNOM ORUŽNIČKOM ZAPOVJEDNIŠTVU

BRANJA LUKA, 30. kolovoza 1941. ZAGREB:

Zapovjednik oružničkog voda Jajce sa dopisom Taj. broj 133. od 29. kolovoza 1941. dostavio je sljedeće izvješće:

U vezi izvješća ovoga voda Taj. Broj 132. od 27. ovoga mjeseca izvještavam, da su po zauzimanju sela Šipova, četnici i pobunjenici 28. ov. mjeseca poslije podne, napali i zauzeli uz velike gubitke i selo Jezero, nekotara Jajce, koje je od Jajca udaljeno svega 11 km. Vojska i oružnici povukli su se na novo položaje prema Jajcu. Gubitci na našoj strani još nisu poznati. Pred napadaj na selo Jezero pobunjenici su na 28. ov. mjeseca iz sela Gorice, poslali u Jezero jednog našeg teže ranjenog vojnika na konju, po jednom svom četniku kao sprovođniku ovoga vojnika, daga preda našoj vojsci, što je ovaj četnik to i učinio. Ovaj četnik donio je sa sobom i jedno pismo avih, njihovih starijina, u kojem su stavili našoj vojsci, ako se četnik sprovođnik u stanicom roka ne vrati, da se oni strijeljati 120 naših zarobljenih vojnika. Prema nepotvrđenom saznanju, četnika je vojska pustila nazad u Goricu.

Danas je u Jajce, preko šumarišta, stigla njemačka vojska, koja je odmah nastavila put prema selu Jezero i položajima naših snaga radi zajedničkih operacija, o kojima dok ovo pišem, nemam podataka.

U Jajcu se nalazi zapovjednik Gromade pukovnik g. Gustović iz Travnika koji upravlja operacijama.

Sa oružničkom postajom Varcar Vakuf poslije zauzimanja Jezera po četnicima, od sinoć nemam nikakve veze.

Oružnici postaje Šipovo i Jezero ne laze se sa vojskom na položaju.

Oružnička postaja Donji Vakuf izvještava, da su pobunjenici danas u 9 sati izvršili napadaj na pilanu Pensini na 2 km. od Donjeg Vakufa, ali su od strane vojske i oružnika odbijeni.

O događajima tokom današnjeg dana dostavit će se izvješćaj.

Prednje izvješće dostavljam s molbom na vrhu u vezi brzoglasnog izvješća ove pukovnije Taj. J.S. Br. 344. od 28. VII. 1941.

DOSTAVLJENO:

Vrhov. oruž. zapovjedništvu Zagreb,
Komandant za jav. red i sigurnost,
Velikom zapadu župe Sana i Luka i
Vrbskom divizijskom području.

Zapovjednik, pukovnik

Novaković

VRHOVNO
ORUŽNIČKO ZAPOVJEDNIŠTVO

3624

3-12

Primljeno

1

ва, Јајца, Доњег Вакуфа, Купреса и њих су устаници у потпуности или дјелимично држали у окружењима.

Након што их је народ који је успио да пребјегне на слободну територију обавијестио о размјерама злочина, устаници су покренули акцију ослобађања самог Шипова. Устаници су, пошто су добили информацију да су усташе у Воларима затвориле знатан број Срба из околних села и заселака, одлучили да покушају ослободити град. Командант Јањске чете Савко Поњевић, знајући да је судбина заточеника у рукама устаника, покренуо је напад 24. августа навече. Кад су извели напад и ушли у Воларе у једној штали нашли су 25 затворених Срба претходно предвиђених за стријељање. Међу заточеницима били су Срби из породица Мрђан, Ружичић, Пешић и Поњевић.¹⁶ Као одмазду за почињене злочине тих дана Јањска чета је извела напад и на пругу Јајце–Травник и онеспособила је за саобраћај. Према извјештају усташких органа „четници“ су 24. августа око 19.15 сати између Бабина Села и Винца онеспособили пругу и преврнули композицију воза услед чега је жељезнички саобраћај прекинут, а уништена је и телефонска веза Јајце–Травник.¹⁷

Напад устаника на усташке трупе у Шипову и покушај ослобођења, последице детаљних припрема отпочео је 27. августа око четири сата ноћу, а знак за ступање у напад на свим секторима означио је пуцањ из топа. Сва три устаничка одреда имала су одређене правце напада. Јањски одред предвођен Савком Поњевићем наступао је према Шипову од Волара и Чифлука, штитио правац уз Пливу од Јајца и изводио диверзантске акције на жељезничкој прузи и телефонској линији Јајце–Доњи Вакуф. Пљевски одред предвођен Митром Тривунчићем нападао је Сарићку косу, а одред „Петар Кочић“ којим је командовао Урош Дреновић је са подручја Соколца, Герзова и Трнова нападао брдо Боровицу и села Лубово и Бешњево. Најјаче усташке снаге биле су стациониране на Сарићкој коси и висоравани Боровици. Усташе су из околине локалног православног храма дјеловали по устаницима из једног топа, док су на звоник цркве поставили митраљез. Када су чете Јањског одреда заузеле Воларе и пресјекле комуникацију према Јајцу, усташе су, окружене и сабијене у варошицу, пружале јак отпор из мањих утврђења: Рицанове радње поред моста, Рајакове пекаре, Рафине и Бркића трговине, зграде пштине и шумске управе, псовне школе, жандармеријске касарне,

16 Илија Ponjević, „Borbe za Oslobođenje Šipova i Jezera“ у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 364–368.

17 Извјештај заповједника Оружничког вода Јајце од 25. августа 1941. године о диверзијама на прузи Јајце–Травник – *Зборник НОР-а*, 4/1, док. бр. 282, стр. 611.

жељезничке станице и других. Ипак готово голоруки устаници су успјели да ослободе град око 18 сати, а ослобођење је означено оглашавањем црквених звона на храму Св. Пророка Илије у Шипову. У извјештајима органа НДХ од 28. августа наводи се да су тог дана четници у Шипову разбили „28. походну бојну“ и да су од 480 припадника те формације само 163 успјела да побјегну.¹⁸ У склопу те јединице налазили су се и локални муслимани и њихови сународници из Бање Луке. Том приликом заробљено је и 170 хрватских домобрана и заплијењена већа количина оружја, као и двије жељезничке композиције са двије локомотиве и десет вагона.

По ослобођењу у Шипову су пронађени трагови страшних усташких злочина, описани у бројним свједочењима али ипак без прецизно утврђеног обима. У подруму зграде тамошњег усташког табора и у оближњој кући Радуловића пронађена су заточена 72 грађанина, које су усташе претходно намјеравале уморити баш тог дана.¹⁹ Укупно је приликом ослобођења пронађено и ослобођено 350 људи.²⁰ Након што су наредног дана ослободили Језеро, припадници Јањског одреда заузели су положаје према Јајцу, док су Пљевски и одред „Петар Кочић“ 29. августа ослободили Мркоњић Град. При ослобођењу Језера рањен је комадант Пљевског одреда Митар Тривунчић, после чега команду преузима његов дотадашњи замјеник Симо Шолаја. Устаничке снаге су до 3. септембра успјеле стићи близу Јајца, учврстивши своје положаје надомак града, гдје су држали линију Горње Миле–Жаовине–Бришиће.

Суочивши се са опасношћу да изгубе Јајце, важан комуникациони и привредни центар, усташе и Њемци покренули су офанзиву на слободну територију Јања, Пљеве, Шипова и Мркоњић Града од 3. до 10. септембра 1941. године. Због угрожавања и учесталих диверзија припадника Јањске чета на важну путну комуникацију Јајце–Травник–Сарајево дошло је до потпуне обуставе жељезничког саобраћаја, па је одлучено да се од устаничког краја у Јању и Пљеви направи „мртва зона“. Са задатком да угуши устанак из Бање Луке је пребачен у Јајце оклопни батаљон 718. њемачке дивизије са тенковима и артиљеријом, а истовремено су се јаке усташко-домобранске снаге из Травника и Сарајева концентрисане

18 Izvještaj Zapovjedništva Vojne krajine od 28. avgusta 1941. predstojniku poglavnikovog vojnog ureda o situaciji u dolini rijeke Bosne i paljenju srpskih sela – *Zločini NDH 1941–1945.*, Zbornik I, док. бр. 242, стр. 577.

19 Архив БиХ, Фонд Земаљске комисије за БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (1944–1947), Општина Шипово, Записник Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина, инв. бр. 55086 од 27. јула 1946.

20 *Билтен удружења...*, 1979–1982, бр. 21–30 (25), стр. 30.

у Јајцу, Доњем Вакуфу и Бугојну. У Јајце је пребачена и усташка бојна Херенчића из Херцеговине и IX Шимићева пуковнија чије је сједиште било у Травнику са задатком да угуше устанак и „очисте терен”. Осим поменутих усташко-домобранских јединица, у офанзиви на Јањ и Пљеву учествовале су групе жандарма и знатан број „домаћих” усташа муслимана из Јајца, Језера, Шипова и околних села.

Из неколико праваца 3. септембра хрватско-њемачке снаге крећу у напад према слободној територији Јања и Пљеве. Најјача усташко-њемачка колона са тенковима и уз активну подршку авијације нападала је од Јајца према Језеру. Друга колона састављена од злогласне 10. усташке херцеговачке бојне, под командом Ивана Херенчића, заједно са IX бојном домобранске пуковније из Травника, нападала је у правцу од Јајца преко Ћусине, Горице и Шединца према Грбавичком пољу. Трећа јединица, ојачана знатним бројем припадника домаће милиције, продирала је из правца Винац–Догановци према Јању. Четврта формација састављена од усташа и усташке милиције и муслимана са Купреса и из Бугојна, предвођена усташким стожерником Николом Јуришићем, надирала је од Купрешког поља према залеђини снага Јања и Пљеве. У тој офанзиви су учествовале и домобранске јединице са усташама из правца Гламоча и Млиништа ка Драгњићу, Пљеви и Шипову. Устаничке снаге су офанзиву дочекале са око 3.500 бораца, 1.200 пушака, 25 пушкомитраљеа, брдским топом од 37 милиметра и пољском хаубицом. Недовољно опремљене устаничке снаге биле су присиљене на повлачење пред многобројнијим и боље опремљеним непријатељем. Њемачка моторизација са тешком артиљеријом, борним колима и тенковима, и потпомогнута авијацијом, успјела је да се пробије и 3. септембра предвече уђе у напуштено Шипово, док је Мркоњић Град пао у усташке руке 4. септембра. Једини већи војни пораз у поменутој офанзиви усташке снаге претрпјеле су 10. септембра на Козилима, при чему им је заробљен један топ и два тешка митраљеа.²¹

Подручје Јања и Пљеве било је недјељу дана прекривено димом јер су се готово сва села нашла у пламену, а становништво је подвргнуто невиђеним мукама. Метеж и паника видјели су се на сваком кораку. Иза војних формација ишла је колона наоружаних цивила локалних муслимана и Хрвата који су починили највећи број покоља, паљевина и пљачки. Те формације упадале су у села и засеоке, птимале стоку и другу имовину, убијали људе без обзира на пол и године старости. У тој дивљачкој најезди попаљена су бројна српска села, побијен велики број

²¹Билтен удружења..., 1974–1977, бр. 1–10 (5), стр. 23.

жена, дјецe и стараца и нанесена огромна материјална штета. Масовна убиства чињена су из ватреног оружја и спаљивањем људи у зградама, док су мање групе Срба клали ножевима, мрцварили их резањем носева, ушију и других дијелова тијела. Становништво овог краја које је успјело да се на вријеме склони и крене у збјегове, те дане проводило је у неизвјесности на обронцима околних планина. Позадинска чета успјела је дјелимично да узбуни и упозори народ на надирање усташа и неопходности повлачења на сигурно. На подручју Јања многи ипак нису успјели да се склоне јер су им усташке јединице из Бугојна и Купреса пресјекле пут за повлачење према Виторогу. Није био риједак и случај да су се мјештани на наговор предратних познаника, већином муслимана, враћали кућама из збјега, уз обећање и гаранције да им се ништа неће десити. Међутим, одлука да се врате кућама махом их је стајала живота.

Процијенивши да су разбили устанике и уништили њихову материјалну основу за борбу, непријатељске јединице су се повукле у оближње гарнизоне. Устаници су 10. септембра поново поразили мању усташку јединицу стационирану у Шипову и ушли у спаљено и опљачкано мјесто.²² И у другим околним мјестима наилазили су на стравичне посљедице усташких злочина и језиве призоре. У Шипову је успјела да преживи само неколицина српских породица. Близу Жељезничког моста на лијевој обали ријеке Пливе на Шиповачким барама (код Градине), пронађена је недавно ископана гробница у којој је био затрпан већи број тијела стријељаних и закланих људи. Из површинског слоја земље, измијешане са живим кречом, мјестимично су извиривали поједини дијелови људских тијела, руке и ноге повезане бодљикавом жицом, а крв је прекривала околнину. Пронађено је непокопано 50 одсјечених људских руку повезаних жицом у размаку од око 50 сантиметара. Простор око гробнице дјеловао је и више него језиво. По крвавој земљи били су разбацани остаци одјеће и обуће жртава, као и ситни предмети. На врби изнад гробнице висила је цедуљица са натписом: „Под овом врбом лежи преко 500 Срба”. Послије рата, приликом преношења посмртних остатака на градско гробље, утврђено да су усташе на том мјесту само у септембру стријељале, заклале или на други свиреп начин убиле 525 Срба у различитом добу старости, од петнаестогодишњих дјечака до осамдесетогодишњих старца.²³ Покољ на Барама почетком септембра био је

22 Извјештај Заповједништва Треће оружанске пуковније од 18 септембра 1941 год. о акцијама устаника на територији пуковније у времену од 4. до 18. септембра 1941 године – *Зборник НОР-а*, 4/1, бр. док. 323, стр. 722

23 Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 434–445.

најмасовније злодјело усташа на једном мјесту у овом крају.²⁴ Познато је да су усташе на тој локацији у више наврата од краја јула чиниле стравичне покоље.²⁵

Трагови покоља откривани су и на бројним другим локацијама, па су тако у шупи за дрва код жандармеријске касарне пронађена тијела групе поубијаних људи. Ту је било и закланих стараца које су злочинци поставили уза зид, а испод брада им подметнули штапове са укрштеним рукама на њима, како би изгледало као да сједе.²⁶ Тачан број страдалих на том мјесту, као и на још низ стратишта, није евидентиран у попису жртава.

И у другим околним мјестима регистровани су бројни трагови злочина. Утврђено је да су у лисинској општини, која је обухватала Лубово, Бешњево, Вражић, Дуљке, Старо Шипово, Ступну, Перућицу и Шипово, усташе убиле 163 мушкарца, 28 жена и 40 дјеце. Усташе су у свом надирању у селима око Шипова успјеле за кратко вријеме да похватају већи број Срба. Прво су их држали у заточеништву у школи и шумарској управи, а затим их одвели на Баре код Градине и све их уморили. Из Брђана је у том периоду заклано око 100 људи. Само из села Вражића доведено је и убијено 59 мјештана, међу којима и петорица браће Убипарип. Исту судбину доживјела су 34 сељака из Лубова. У тој општини запаљено је укупно 196 српских кућа и 334 друга објекта.²⁷ Постоје свједочанства о томе да су у селу Лубову пронађена тијела стри-наесторо зверски убијене дјеце само из породице Сукњаја.²⁸

У општини Грбавица која је, осим истоименог села, обухватала Кнежевиће, Натпоље, Греду, Чуклић, Крчевине, Чифлук, Доње Мујиће, Мочиоце, Воларе, Горицу и Љољиће, усташе су на звјерски начин умо-

24 Ово мјесто након рата није обиљежено као мјесто страдања. На костурници након преноса посмртних остатака 1954. године стоји натпис на којем су страдалници названи жртвама фашистичког терора, без назначене националне и вјерске припадности. Ове и сличне постхумне дехуманизације жртава у комунистичкој Југославији рађене су у циљу изградње свијести о томе да су сви народи подједнако учествовали и поднијели жртве у револуцији и рату за ослобођење земље, као и да су сви народи у истој мјери својим редовима имали злочинаца.

25 Stojan Prpić, „Sa stočne pijace u ustaški zatvor“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 231–232.

26 Lazar Simić, „Odbrana dolinom Plive i naši protiv napadi“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 489–494.

27 Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 434–445 (у даљем тексту: Р. Митрић, *н. д.*).

28 Milko Suknjaja, „Sjecanje na 1941.g“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 544–546.

риле 368 дјеце, 155 жена и 428 одраслих мушкараца. Усташе су попалиле и сва села у тој општини. Изгорјело је 588 кућа и 1.261 други објекат. У тој општини у селу Грета усташе су 4. и 5. септембра 1941. убиле 167 особа: 78 одраслих мушкараца, 28 жена и 61 дијете. Само су у појати Луке Илића запалили 83 особе, највише из породице Дамјановић – 14 чланова, из породице Ранисавића 11 чланова, из породице Малеш девет чланова. У селима те општине (Чуклићи, Мичиоци и Надпољу) заклано је више од 130 мјештана; највише је било стараца и дјеце. У селу Грбавица усташе су поубијале 75 особа, а у Кнежевићима 120. Из породице Ступар из Крчевина убијено је 17 чланова, а из породице Јандрић 29. У селу Чуклићу убијено је 47 особа – 29 само из породице Митрић. У селу Кнежевићи убијено је око 90 особа свих узраста, већином жена и дјеце, највише из породица Јокић. Из села Доњи Мујџићи усташе су одвеле 52 мјештана у усташки табор у Шипово и тамо их све убили, а жене и дјецу (40 особа од укупно 67) у селу Доњи Мујџићи затворили су у једну шталу и спалили.²⁹

У општини Бабићи, која је обухватала села Бабин Дол, Прибељце, Подобзир, Љушу и Бабиће, страдало је укупно 106 дјеце, 50 жена и 132 одрасла мушкарца. Усташе су и у тој општини запалиле сва српска села – 503 куће и 1.284 друга објекта. У засеоку Радованци убијено је 10 људи, уз језиви ритуал вађење очију.³⁰ На Кичиловом Брду усташе су 4. септембра затвориле у једну зграду, побиле и спалиле 76 особа из села Кичилова Брда и Бабин Дол од којих је 49 било из породице Ракита.³¹

Села Ваган, Водица, Јасик, Ђукићи, Липовача, Тодорићи, Подосоје и Попуже припадала су општини Стројице. У селу Попуже остала је тек стара и непокретна Сава Јандрић; њу су усташе немоћну мрцварили, потом свирепо убиле. У селу Ђукићи, заселак Јеркићи (у кући Богдана Јеркића) убијене су и запаљене 22 особе из породице Јеркић, већином мала дјеца, старије жене и старци. У селу Подосоје усташе су похватале из околних села 140 људи, жена и дјеце и запалили их 8. септембра у једној штали. Међу њима је 67 било је из Подосоја. У селу Водица, у заселку Ћате, 4. септембра спаљене су живе 54 особе из породица Ћате, Илић и Јандрић, а истог дана у заселку Мала Виторога запаљено је 17 чланова породице Тодорић.³² Из породице Ракита у збјегу на Зборишту убијено

²⁹ Р. Митрић, *н. д.*, стр. 434–445.

³⁰ Simo Vidović, „Zločin u Babićima“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 467–470.

³¹ Р. Митрић, *н. д.*, стр. 434–445.

³² Чедомир Арамбашић, *Страдање српског народа на Јањској висоравни у Дру-*

је 16 чланова, међу њиме и четири дјечака. Како се већина села помену-те општине налази у близини планине Виторог, знатан број становника успио на вријеме побјећи и склонити се на сигурно. У тој општини спаљено је 386 српских кућа и 898 других објеката.³³ У селу Стројице усташе су спалиле и православни храм Рођења Пресвете Богородице.

Пљевској општини припадала су села Брђани, Мајевац, Козила, Олићи, Сарићи, Соколац, Драгнић и Горњи Мујџићи. Усташе су у тој општини, источно од Пљевских подова, у кући и гају Саве Бојандића, убили и спалили више од 40 становника. У мјесту званом Боцевина убили су 15 особа. Усташка милиција је побила и запалила чланове породица Стојана Зекића и Стојана Гвозденца у њиховим кућама (Горњи Мујџићи).³⁴ Усташе су у селима ове општине убиле и 14 жена, 20 дјеце и 51 одраслог мушкарца, и запалиле 71 кућу и 72 помоћна објекта.³⁵

Током трајања офанзиве од 3. до 10. септембра усташе из Језера починиле су масовне покоље Срба из Ступне, Перућице, Присоја, Жаовина и других оближњих села. У селу Перућици убијено је 30 Качара и Росића, већином жена, дјеце и старца, а потом су им тијела спаљена у једној кући. Међу угљенисаним тијелима, како су свједочили поједини мјештани, распознавали су неке жене са дјецом у наручју. Овај злочин починиле су језерске усташе предвођене таборником Фахријом Капетановићем.³⁶ Такође спалили су цркву и Српску читаоницу у Језеру. Усташе су у поменутим селима на звјерски начин убиле 192 особе, а међу њима велик број жена и дјеце.³⁷

У Јајце су усташе по повратку из наведене офанзиве довеле већи број заробљеника, да би их потом у два масовна покоља већину свирепом уморили. Први покољ се десио 7. септембра 1941. године у Подмилачју када су убили и у једну раку бацили 167 Срба³⁸, а још 50 њих су закла-

гом *Свјетском рату*, Стројице, 2013, стр. 3–7.

33 Р. Митрић, *н. д.*, стр. 434–445.

34 Lazar Simić, „Odbrana dolinom Plive i naši protivnapadi“ у: *Jajačko područje 1941–1945.*, Zbornik I, стр. 489–494.

35 Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 434–445.

36 Spaso Kalaba, „Formiranje i borbene akcije Sedme čete (Lisinske)“, у: *Jajačko područje 1941–1945.*, Zbornik I, стр. 533–543.

37 Р. Митрић, *н. д.*, стр. 434–445.

38 То мјесто злочина никад није обиљежено. Послије завршетка рата 1945. године гробница у Подмилачју је отворена и посмртни остаци жртава су пренесени у раку испод хотела „Турист“ у Јајцу. Премјештање посмртних остатака жртава тог усташког злочина у тврђаву у Јајцу обављено је 1947, да би тек 1954. године Партизанско гробље

ли у Соколском дому и бацили у ријеку Пливу.³⁹ Наредног дана у Цркви Пресвете Богородице у Јајцу заклано је 158 Срба. Та злодјела су већином починили усташе муслимани из Гацка и Мостара.⁴⁰

Процјене укупних демографских губитака, стварних губитака, пописи жртава и страдалника, те поименични списак страдалих овог краја у Другом свјетском рату никад нису до краја урађени.⁴¹ Према дјелимичним пописима обављеним послје рата усташе су у току офанзиве од 3. до 10. септембра 1941. умориле укупно 1.681 особу: 806 одраслих мушкараца, 286 жена и 589 дјеце. У срезу Јајце регистровано је 31 веће стратиште, са укупно 5.400 до данас евидентираних жртава усташког геноцида у периоду 1941–1945. година.⁴²

Тек завршена непријатељска офанзива оставила је, као што је евидентно, праву пустош, а Јањ и Пљева биле су уз то зоне тешке глади.

у Јајцу постало вјечно почивалиште њихових земних остатака. На надгробној плочи нису исписана имена починилаца злочина, нити национална или вјерска припадност пострадалих.

39 Ramiz Nasup, „Očevidac zločina u Podmilačju“ у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 209–210; Страхиња Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима*, Београд, 1993, стр. 32.

40 Izvještaj zapovjedništva Vojne krajine od 20. septembra 1941. zapovjedništvу Bosanskog divizijskog područja о zlodjelima hercegovačkih ustaša u Јајцу i околини i покољу u православној цркви u Јајцу – *Zločini NDH 1941–1945*, Zbornik I, док. бр. 289, стр. 717–718.

41 Колики је у историјским оквирима обим страдања Срба наведеног краја у XX вијеку најјасније се види из пописа „несталих“ презимена српских родова што су својевремено живјели на подручју данашње општине Шипово. Увидом у шематизме Српске православне цркве видљиво је да су у многобројним ратовима, страдањима, прогонима и расељавањима од краја XIX вијека до половине XX вијека са подручја данашње општине Шипово потпуно затрти родови из парохије Волари: Пајић (Св. Василије), Каурџић (Св. Василије), Зијевало (Св. Јован), Кукић (Часне вериге Св. апостола Петра), Дурђић (Св. апостоли Петар и Павле–Петровдан), Велић (Св. апостол и јеванђелист Лука), Пневић (Св. Никола), Андрић (Св. Никола); из парохије Љуша: Ронац (Св. Јован), Благајић (Св. Јован), Новак (Св. Јован), Делић (Часне вериге Св. апостола Петра), Танасић (Часне вериге Св. апостола Петра), Драшчевић (Св. Ђорђе), Продан (Св. Ђорђе), Шакић (Св. Ђорђе), Родић (Св. Ђорђе), Алексић (Св. апостоли Петар и Павле), Дебељак (Св. В. Пантелејмон), Кукрика (Св. апостол Тома), Дулић (Св. апостол и јеванђелист Лука), Стевановић (Св. Никола), Кикић (Св. Никола), Трђинић (Св. архиђакон Стефан); из парохије Стројице: Вуковић (Св. Јован), Стојић (Св. Јован), Меселџија (Св. Јован), Миладин (Св. Ђорђе); из парохија Ваган: Јађић (Св. Ђорђе), Дренодоља, (Св. апостоли Петар и Павле), Тулаћ (Св. апостол и јеванђелист Лука), Милиновић (Св. Никола) – Шематизам Митрополије дабро-босанске за годину 1882, Сарајево, 1882, стр.111–116.

42 С. Курдулија, *н. д.*, стр. 33.

Укупно је спаљено 1.709 махом српских кућа и 3.849 помоћних објеката.⁴³ Наступили су хладни јесењи дани, а већина становништва била је без крова над главом и средстава за живот. Српски народ је након ове офанзиве остао без елементарних услова за биолошки опстанак, на отвореном и полуотвореном простору, изложен гладовању и болестима, тешким физичким траумама и сталној претећој опасности од непријатеља.

Изјаве непосредних свједока садржане у записницима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора по завршетку Другог свјетског рата, а које се данас налазе у Архиву БиХ,⁴⁴ обилују потресним подацима о обиму и монструозности злочина почињеног над Србима почетком септембра 1941. године. Масовни покољи српског ненаоружаног становништва били су праћени безочним убиствима на јавним мјестима и садистичким иживљавањима. Страховита и неописива нечовјештва представљала су сублимирани израз свих историјски познатих облика физичког и духовног терора. По сакупљеним свједочанствима у звјерствима су предњачиле усташе сатника Пере Херцега и Никоке Јуришића, те злочинци попут Сочана Пуцара и Нуме Бркића из Волара, Бајре Маглића (Малкоч) из Мујџића, Мухарема Кошнића, Мује Башића, Јусуфа Муртића, Стјепана Гргића, Фахрије Капетановића и других.

На основу историјских извора може се закључити да су се локални муслимани у усташким јединицама истицали у злочинима над Србима на поменутом простору. У послеријатним пописима СУБНОР-а поред имена готово сваког војноспособног муслимана из Шипова стоји да је „неко вријеме“ био у домобранима. Војно регрутовани и погинули муслимани на усташкој страни данас се представљају као жртве присилне мобилизације.⁴⁵ У партијским извјештајима наводи се да су Хрвати носили фесове са словом „у“ са циљем да се изазове што већи гнијев Срба према муслиманима, док муслимани, осим „само понекоји“, нису учествовали у звјерствима.⁴⁶ У извјештају партизанске (комунистичке)

⁴³ Исто.

⁴⁴ Архив БиХ, Фонд Земаљске комисије за БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (1944–1947), регистраторско тематски сређена документација садржи 27 књига, 110 свезака и 366 кутија; Архив БиХ, Фонд СУБНОР-а, Анкета из 1961 године са поименичним пописом категорија учесника и припадника НОР-а, фонд дјелимично сређен и дјелимично приступачан садржи 59 књига, 115 кутија и 235 фасцикли.

⁴⁵ Senija Milišić, „Drugi svjetski rat i genocid nad Bošnjacima Šipova 1941.-1945. godine“, u: *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica, 1999, стр.133–153.

⁴⁶ Извјештај секретара Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину од 12. августа 1941. године Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину о борбама у

команде од почетка септембра 1941. године наводи се да постоји велики раздор између Срба и муслимана у овом крају.⁴⁷ Свјесни размјере злочина почињених над комшијама Србима, а из страха од освете готово сви муслимани Шипова су се крајем августа повукли са усташким војним формацијама у Јајце и вратили се тек почетком лjeta 1946. године.

Након званичне објаве капитулације Италије 8. септембра 1943. године примјетно је повећање броја муслимана који прелазе у комунистичке редове. У септембру 1943. дотадашњи усташки велики жупан Пливе и Раме Мухамед Суџука пришао је комунистима и постао члан Предсједништва Антифашистичког вијећа. И комунистичка историографија у својм пописима војних формација наводи да муслимани тек по ослобођењу градова у долини Врбаса, септембра 1944. године, масовно ступају у бригаде и одреде комунистичког НОП-а. Тај податак поткрјељује списак општинских одбора СУБНОР из 1961. године у којем је регистровано тек 55 муслимана, од којих шесторица страдалих (погинули крајем 1944. и током 1945.) и 49 преживјелих бораца Бошњака са подручја Шипова.

Након политичке и војне побједе над ратним непријатељима нова олигархија у Југославији после 1945. године је повела још један рат у пропагандном смислу, схвативши нужност истицања и приказивања Комунистичке партије Југославије (КПЈ) као главног покретача отпора окупаторима. Пројектована конструкција сјећања долазила је у колизију са историјском реалношћу па је „званична верзија догађаја“ базирана на митологизацији Комунистичке партије. Послијератна историографија глорификовала је Партију, означавајући је као покретача устанка и у Шипову и околини иако се то косило са стварним историјским чињеницама.

Устанак је заправо био реакција на усташке злочине; подигнут је и ширио се спонтано, а не на иницијативу Комунистичке партије Југославије како се то деценијама тврдило. Сједница Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину одржана је 6. августа 1941. у тада још окупираној Бањој Луци када је донесен закључак да се приступи организовању устанка у Босанској Крајини, иако је прави устанак у то вријеме увелико трајао.

Учитељ Немања Влатковић годинама је означаван као покретач Босанској Крајини и о стању партијске организације у Бањој Луци и другим градовима – *Зборник НОР-а*, 4/1, док. бр. 7, стр. 22–28.

47 Извјештај Команде пливских партизанских одреда од 11. септембра 1941. године Штабу дрварске бригаде о борбама на сектору Јањ–Плива и ослобођењу Шипова – *Зборник НОР-а*, 4/1, док. бр. 131, стр. 288–291.

устанака, иако сачувана свједочанства говоре да му је у периоду трајања бестијалних усташких злочина главна преокупација била организација и ширење чланства Партије.⁴⁸ Постоје свједочанства и самих комуниста да их је на дан устанка Немања Влатковић, не знајући ко води борбу, слао да се распитају ко је то покренуо.⁴⁹ Постоји такође и неколико аутентичних свједочења о томе да је учитељ Немања Влатковић позивао сељане у Прибељцима да не иду у борбу првих дана устанка, као и да је сам одбијао да се прикључи устаницима јер, како је говорио, тада још није био добио наређење надлежних из Партије у вези са устанком.⁵⁰

Провођење комунистичке пропаганде главни је узрок због којих је српски народ доспио у ситуацију да се његова неспорна борба против фашизма у Другом свјетском рату омаловажава и ниподаштава иако је имао два антифашистичка покрета. Вође устаника попут Уроша Дреновића, Митра Тривунчића, Савка Поњевића и других који су се безрезервно борили против окупатора на крају рата од припадника револуционарне побједничке струје не само да су гурани у заборав, него су чак и проглашени за народне издајнике и сараднике окупатора. Улога Уроша Дреновића у првим почетничким акцијама устаника због његове касније оријентације на све се начине покушала умањити, а његов допринос потиснути. Тако се, поред осталог, пропагирало да је Дреновић „пасивно посматрао напоре устаника“.⁵¹ На једном мјесту самог Дреновића оптужује да је чак пропустио усташе да се повуку из опкољеног Шипова ка Мркоњићу преко Лисине.⁵²

Иако је за вођу устанка проглашен учитељ Немања Влатковић, за главног актера комунистичка пропаганда је узела лик и дјело Симеле Шолаје. Тај предатни члан четничке организације средином 1942. године се приклонио комунистичкој групацији, скинувши кокарду са капе. Страдавши под неразјашњеним околностима у нападу на Купрес проглашен је за народног хероја, иако је многим међу вођама комунистичког покрета била блиска мисао о његовој колебљивости, па чак и о могућности издаје.⁵³ Бројне институције и спортски клубови послје

48 Д. Лукач, *Устанак...*, стр. 143–144.

49 Vaskrsija Stupar, „Prvi dani borbe u Janju“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 303–308; Р. Митрић, н. д., стр. 434–445.

50 *Билтен удружења...*, 1977–1979, бр. 11–20 (13), стр. 36.

51 Nemanja Vlatković, „Prvi dani ustanka u Jajačicom srezu“, у: *Jajačko područje 1941–1945*, Zbornik I, стр. 244–248.

52 Р. Митрић, н. д., стр. 249–272.

53 Košta Nađ, *Ratne uspomene. Četrdesetdruga*, Zagreb, 1979, стр. 22–23, 25–26,

рата називали су по њему, али су временом преименовани и избрисани из сјећања.⁵⁴ У савременим ревизионистичким процесима што за изворе користе дјела из усташке Независне Државе Хрватске, Симо Шолаја се чак наводи и као један од налогодаваца наводних убистава муслимана у Пљеви.⁵⁵

Тематика устанка у крају коју третира и овај рад разматрана је у књизи *Симела Шолаја* аутора Михајла Реновчевића.⁵⁶ Та књига интерпретира дешавања у вријеме устанка политички обликујући стварну хронологију устанка према циљевима побједника, занемарујући или фалсификујући одређене чињенице, уз истовремено истицање митова пропагираних у новој друштвено-политичкој оријентацији. Књига тако доноси врло субјективну причу о устанку и обилује бројним неистинитим прекрајањима у толиком обиму да се може закључити, узимајући у обзир вријеме и простор када је написана, да је представљала само одређени вид класичне популаризације нових властодржаца. Симо Шолаја се у тим редовима, уосталом, експлицитно наводи као неко ко није био у партизанима (странице 38, 39, 104–106, 194–195), да би тек на крају шттива пришио петокраку на капу (стр. 271). Стварни покретач устанка попут Митра Тривунчића у књизи исказује колебљивост, па чак и противљење у вези са покретањем устанка (стр. 130, 136, 138). Од побројаних ликова за које је речено да су подигли устанак Муса Хаџић (Менсуд Хотић) и Стипе Билан уопште нису боравили у Јању и Пљеви у току устанка (стр. 122–123). Менсуд Хотић је чак, као командир чете у усташким јединицама, учествовао у походу на слободну територију почетком септембра 1941. године, што се на 160. страни и детаљно описује.

По овој књизи снимљен је и филм приказан крајем 1955. године под називом *Шолаја* посвећен збивањима током устанка у наведеном крају.⁵⁷ Тај филм, попут поменуте књиге, требало је да прикаже ратна

54 Основна школа „Симо Шолаја“ у Купресу данас има име фра Мирослава Џаје, Фудбалски клуб Симо Шолаја данас је Електробосна у Јајцу итд.

55 Smail Čekić, „Žrtve odmetničke ruke u Varcar-Vakufu, Draganiću, Trnovu, Bistovici, Šehovcima, Starom selu i Bošcu, u: *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Sarajevo, 1996, бр. док. 20, стр. 65–67; Senija Milišić, „Drugi svjetski rat i genocid nad Bošnjacima Šipova 1941.–1945. godine“, у: *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica, 1999, стр. 133–153.

56 Mihajlo Renovčević, *Simela Šolaja*, Sarajevo, 1956.

57 У снимању овог филма чији је режисер Војислав Нановић учествовала је плејада најпознатијих српских глумаца: Миливоје Живановић, Раде Марковић, Оливера Марковић, Павле Вуисић, Драгомир Бојанић – Гидра, Михајло Бата Паскаљевић, Душан Јанићијевић, Слободан Алигрудић, Јанез Врховец, Рената Улмански и др. То

дешавања у оквирима актуелне политичке и идеолошке парадигме. Ипак филм *Шолаја* по режији Војислава Нановића одступа од поменуте форме приказивања дешавања у рату, иако поштује оквир и за њега су везане многе контроверзе па се међу стручњацима квалификује као први, али и вјероватно последњи комунистички филм што се супротставља „власти-тој догми“.⁵⁸ Након пројекције филма преживјели саборци Симе Шолаје побунили су се због садржине тог остварења јер се, како су наводили, није држао историјских чињеница, па је за њих направљена друга верзија различита од оне приказиване на савезном нивоу. И верзија начињена за савезни ниво својим легитимистичким односом према историјским чињеницама рађена је као превасходно српска прича, тј. представила је устанак српских сељака против окупације и геноцида у НДХ. Шолаја се не приказује као човјек идеологије, већ је представљен без било каквих идеолошких обиљежја и он тек у другој половини филма на своју капу пришива петокраку. Филм је, поред осталог, контроверзан и стога што је показано како је Шолаја на почетку устанка „сарађивао“ са официрама Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО) да би тек касније прешао на страну партизана. Упечатљив и важан сегмент филма представља приказ снажне етничке нетрпељивости међу народима. Њемци у филму немају својства протагониста, већ су главни негативци – они који су починили злочине – хрватске усташе и мислимани. Филм, поред тога, не приказује злочине, али се они помињу кад је ријеч о расположењу становништва да се спроведе освета над муслиманима.

Резиме

У овом раду је приказан ток историјских процеса из 1941. године уз поименично навођење актера и вођа устанка, као и криваца и налогодаваца злочина из времена окупације, при чему је начињен корак од начелног и симболичног значаја ка исправљању историјске неправде тумачењем процеса и догађаја у складу са релевантним историјским изворима. Утврђено је да је подручије данашње општине Шипово од самог почетка устанка у Другом свјетском рату, тачније од 29. јула, било једно од главних жаришта устанка Срба у Крајини, и да је тако остало све вријеме рата. Наведен је и број страдалих у злочинима уз јасно постављену границу између жртава и почи-остварење због непоштовања форме послеријатног наметнутог погледа на НОБ, окупатора, народне издајнике и друго испотиха је означено као субверзивно према владајућем режиму, па је режисер Нановић скрајнут у југословенској кинематографији; штавише, нападан је и потпуно потиснут из јавног живота.

58 Aleksandar Vranješ, „Partizanski film kao sredstvo političke propagande“ у: *CM, časopis za upravljanje komuniciranjem*, br. 6 godina III, Novi Sad, 2008. стр. 101–116.

нитеља. Исказано је такође и сјећање у вези са јединством и снагом за самоодржање и, посредно, високе моралне вриједности српског народа тог краја.

Извори и литература

Извори

Архив Босне и Херцеговине, фондови: Земаљска комисија за БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (1944–1947) и СУБНОР-а Анкета из 1961. године са поименичним пописом категорија учесника и припадника НОР-а,

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata, tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, Београд 1993.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књ. 1, Београд 1951.

Литература

Jajačko područje u oslobodilačkom ratu I revoluciji 1941–1945, Zbornik sjećanja knjiga I, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981.

Билтен удружења српских бораца К. Ј. В. Дража Михаиловић, Равногорска мисао, Милвоки, 1974–1977, бр. 1–10; 1977–1979, бр. 11–20.

Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe, priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka 2017.

Шематизам Митрополије дабро-босанске за годину 1882, Сарајево 1882.

СМ, часопис за управљање комуницирањем, бр. 6, година III, Нови Сад 2008.

Група аутора, *Bošnjaci Šipova kroz historiju*, Zenica 1999.

Smail Ćekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Sarajevo 1996.

Чедомир Арамбашевић, *Страдање српског народа на Јањској високој у Другом свјетском рату*, Стројице 2013.

Jovan Kljajić, *Sedma krajiška brigada*, Београд 1990.

Страхиња Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима*, Београд 1993.

Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Београд 1967.

Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ђурић Мишина, *Сје-*

дочења о затирању, Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године, Београд 2016.

Kosta Nađ, *Ratne uspomene. Četrdesetdruga*, Zagreb 1979.

Васиљ Јововић, историчар

Богословија Свети Петар Цетињски, Цетиње

ГЕНОЦИД У ПИВИ 1943. ГОДИНЕ

Апстракт: У мају и јуну 1943. године за вријеме њемачке операције „Шварц“ на подручју Пиве (предио у сјеверозападном дјелу данашње Црне Горе) спровођен је геноцид, у којем ће страдати око десет посто тамошњег становништва. Број жртава геноцида процјењује се на близу 1.300 особа. Геноцид су починили припадници њемачких, италијанских, бугарских и хрватских (усташких) јединица, међу којима је био и извјестан број муслимана. Погром становништва био је праћен пљачком и разарањем имовине.

Кључне ријечи: геноцид, Други свјетски рат, операција „Шварц“, дивизија „Принц Еуген“ звана „Вражја дивизија“, Пива, Црна Гора.

Увод

Предио Пиве налази се у сјеверозападном дјелу данашње Црне Горе. Шире посматрано, то је саставни дио дурмиторске регије, а обухвата сјеверозападни дио Републике Црне Горе и представља издвојену геоморфолошку цјелину великих потенцијала и пространства. Вертикална рашчлањеност рељефа је јако изражена. Дубоки кањони ријека Комарнице и Пиве дијеле је на: Жупу пивску (494 км²) и Планину пивску (854 км²).¹ Пива се налази у сливу ријека Комарнице, Пиве и Таре, а између планина Дурмитора, Маглића, Власуље, Голије и Војника. На истоку Пиве је Дробњак, на западу су Гацко и Голија, а на југу Шипачно. До 1875. године Пива је била под турском управом, од тада је у саставу Кнежевине/Краљевине Црне Горе, у периоду 1916–1918. године била је под аустроугарском окупацијом, а у периоду 1918–1941. године у саста-

1 Благо Д. Дубљевић, *Планина пивска (природа и човјек)*, Београд 2006, 1–2.

ву Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Краљевине Југославије. Између два свјетска рата, па све до 1954. године подручје Пиве је у склопу Шавничког, касније Дурмиторског среза. За вријеме Другог свјетског рата припадало је италијанској окупационој зони, а на сјеверозападу се то подручје граничило са Независном Државом Хрватском.²

О геноциду у Пиви није у историографији писано толико обимно као о геноциду у Велици (28. јула 1944). У досадашњој историографији овај геноцид је само спорадично обрађиван у оквиру других тема.³ Прва монографска публикација која га поближе описује је *Крв Пиве* историчара Мила Цицмила, књига која је доживјела три издања.⁴ Још нема свеобухватне монографије која би у цјелости освјетлила геноцид. Драгоцјене су изјаве свједока геноцида у Пиви пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из 1945. и 1946. године.⁵ Изјаве свједока са суђења ратним злочинцима у Београду након Другог свјетског рата преносили су дневни листови: *Политика* и *Борба*.⁶ О геноциду у Пиви није одржан научни скуп попут оног о геноциду у Велици (27. јула 2014). Али, геноцид у Пиви био је тема ТВ емисије.⁷

У њемачкој операцији „Шварц“, прерађеној верзији одложене операције „Вајс III“, упереној против партизанског покрета било је ангажовано 125.000 војника – 70.000 Њемаца, 43.000 Италијана, 10.000 уста-

2 Светозар Томић, *Пива и Пивљани, насеља и порекло становништва*, Београд 1949, 7.

3 Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1996, 586–590; Обрен Благојевић, *Мој живот*, Београд 1996, 172–176; Јован П. Жарковић, *Дурмиторско подручје ослонац НОР и револуције*, Београд 1987, 292–307; Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966, 275–281; Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево 2011, 129–135. О страхотама операције „Шварц“ писао је, замјеник шефа британске војне мисије при Врховном штабу Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ), Вилијам Дикин, по струци историчар, в.: F. V. D. Dikin, *Војовна planina*, Beograd 1973. Књижевник Коста М. Радовић посветио је Пиви књигу у којој се налазе драгоцјени подаци о злочину над становништвом Пиве – Коста М. Радовић, *Чуј небо – види земљо*, Подгорица–Београд 2017.

4 Миле Цицмил, *Крв Пиве*, Подгорица 2007 (2011, 2015).

5 Изјаве свједока се налазе у Архиву Југославије, неке је објавио М. Цицмил у књизи *Крв Пиве*, 151–179.

6 „Нацистички злочинци пред судом“, *Политика*, 6. фебруар 1947, 3; 8. фебруар 1947, 5; „Суђење бившем немачком команданту Југоистока генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, 8. фебруар 1947, 3; 13. фебруар 1947, 3.

7 „Када се Пива у небо селила“, *Српско становиште*, уредник Веселин Матовић, 1–4, Српска РТВ, published: 25. 4. 2014; 3. 5. 2015; 9. 5. 2015; 19. 5. 2015; „Годишњица од погрома у Пиви јуна 1943, гост Миле Цицмил“, *Огледало*, уредник Љубица Гојковић, Српска РТВ, published: 23. 6. 2016.

ша и домобрана и 2.000 Бугара⁸. Напад на Пиву био је наставак операције „Вајс“ послје битке на Неретви, гдје су се на овој територији дурмиторског среза груписале партизанске снаге које су прешле из Босне у Црну Гору. Коалиционе снаге предводио је њемачки генерал Рудолф Литерс и циљ им је био да у предстојећој операцији опколе Главну оперативну групу партизанских дивизија на граници између Црне Горе и Херцеговине, а потом их униште на падинама Дурмитора, Сињајевине и кањона Таре.⁹ У току офанзиве „Шварц“ на дурмиторско подручје продрле су непријатељске јединице: од Сињајевине, преко Боана, Жабљака, Сушице и Доње Црквице наступала је њемачка 1. брдска дивизија; из долине Таре према Жабљаку наступала је група „Лудвигер“ (њемачки 724. пук и бугарски 61. пук); преко Љубишње и Таре италијанска дивизија „Тауринензе“; од Никшића према Шавнику и до Трсе и Унча наступала је италијанска дивизија „Ферара“; из рејона Гацка у Жупу пивску 7. СС-дивизија „Принц Еуген“; преко Волујака и Вучева до Мратиња наступали су дјелови њемачке 118. дивизије.¹⁰ Дивизија „Принц Еуген“ (бројала је 22.000 војника) 1. јуна 1943. године пребацила се преко Никшића за Херцеговину и Пиву, гдје ће починити масакр над цивилним становништвом у никшићком и шавничком срезу.¹¹

Прије почетка операције „Шварц“ Њемци су разоружали неколико хиљада херцеговачких и црногорских четника с Павлом Ђуришићем

8 Као савезници њемачких јединица у операцији „Шварц“ учествовале су четири бригаде домобрана из састава војске НДХ – Вучета Рецић, *Грађански рат у Црној Гори 1941–1945*, књ. 2, Подгорица 2002, 176.

9 *Војна енциклопедија*, VI, Београд 1973, 654.

10 Радован Вукановић, *Ратни пут Треће дивизије*, Београд 1973, 156–171.

11 *Војна енциклопедија*, VI, 654; *Документи из историје Југославије*, IV, приредили: Ђ. Зечевић и Ј. П. Поповић, Београд 2000, 253. На суђењу ратним злочинцима послје Другог свјетског рата у Београду 1947. године свједок Митар Ђукановић дао је изјаву о стријељању Велике Драшковић и њене четворогодишње кћерке Зорке у селу Лукову. Душан Чоловић из Шипачна код Никшића свједочио је да су припадници дивизије „Принц Еуген“ у селу Горње Поље убили 64 особе и запалили више кућа. Мило Шарац дао је исказ о бацању 10 чланова породице Веља Томића у запаљену кућу – „Суђење бившем немачком команданту Југоистока генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, Београд, 8. 2. 1947, 3. За злочине у селу Шипачно, срез никшићки и општини жупо-пивској, срез шавнички у периоду мај–јун 1943. године осуђени су као ратни злочинци двојица припадника дивизије „Принц Еуген“ или „Вражје дивизије“ усташе из Гацка: Асан Беговић Мумин и Роговић Бајро – М. Цицмил, *Крв Пиве*, 140; *Земаљска Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача*, бр. 103, Цетиње 2. марта 1946, Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Београд – Архив Југославије Београд, инв. бр. 515/46, 344–581.

на челу. Дио четника одвели су у заробљеништво, а дио искористили као помоћне снаге у борби против партизана.¹² Разоружавање четника спровођено је прије почетка, у току и после завршене операције „Шварц“. Њемци су средином маја на територији Црне Горе, Санцака и источне Херцеговине разоружали око 4.000 четника, мада су они изразили жељу да се боре против комуниста под њемачком командом.¹³ Неки аутори сматрају да операција „Шварц“ није изведена само због ликвидације комуниста, већ првенствено ради ликвидације четника Драже Михаиловића, јер су комунисти, у случају искрцавања савезника на Јадранску обалу, били спремни да се туку против њих на страни Њемаца.¹⁴ Пошто је информисан од Команде италијанских трупа Црне Горе да Њемци настоје да ухапсе њега и његов штаб Дража Михаиловић се повукао средином маја 1943. године за Србију.¹⁵

У периоду од јуна 1942. године до априла 1943. године дурмиторско подручје, а самим тим и Пива, било је под влашћу четника Драже Михаиловића, одакле су их у априлу 1943. године потиснуле партизанске јединице.¹⁶ По неким вијестима многи четници су приступили партизанском покрету.¹⁷

Операција „Шварц“ припремана је у највећој тајности тако да је њен почетак 15. маја 1943. године представљало изненађење за парти-

12 Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, Београд 1988, 252–253.

13 В. Рецић, *Грађански рат*, 284; *Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату југословенских народа*, т. I, књ. 4, д. 24, Београд 1953, 82–84. Њемци су још од друге половине марта 1943. године почели разоружавати четнике у зонама под својом управом јер су их сматрали нерегуларним и непријатељским јединицама. Међутим, политика Италијана према четницима била је другачија и заснивала се на критеријуму равнотеже снага. Италијани су се ослањали на просрпски оријентисане масе које су чиниле најактивнији и најбројнији дио српског народа у Црној Гори. Нијесу могли рачунати на сарадњу са зеленашима и муслиманима које су комунисти успијели да придобију на своју страну – *Зборник*, т. XIII, књ. 3, д. 42, Београд 1972, 145–146; В. Рецић, *Грађански рат*, 281.

14 В. Рецић, *Грађански рат*, 283. Операција „Шварц“ осмишљена је да заврши са партизанима у Херцеговини и да разоружа четничке јединице у региону – Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану, Немачка војска и партизански начин ратовања*, Београд 2014, 251.

15 Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941–1945*, Цетиње 1977, 350.

16 О. Благојевић, *Пива*, 577–584.

17 Депеша команданта 2. пролетерске дивизије НОВЈ од 24. априла 1943. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о ослобођењу Шавника, Жабљака и Боана, у: *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, т. III, књ. 9, бр. 187, Београд 1969, 379.

занске јединице, укупне снаге 19.000 бораца, укључујући и рањенике из Централне болнице.¹⁸ Њемци су и од Италијана крили своје планове у вези са операцијом „Шварц“.¹⁹ Генерал Рудолф Литерс, коме је повјерена непосредна команда над свим непријатељским јединицама био је командант њемачких снага у Хрватској. Командант њемачких снага Југоистока, генерал Александар фон Лер, и њемачка врховна команда, претходно су одобрили Литерсову замисао и оперативни план операције „Шварц“. Током припрема те операције начелник Штаба њемачке Врховне команде Вилхелм фон Кајтел, у својој директиви Литерсу, наглашава: „Ова борба нема ништа заједничког са војничким витештвом или са одредбама Женевске конвенције... Ако ова борба против банди, како на истоку тако и на Балкану, не буде вођена са најбруталнијим средствима, ми у догледно време нећемо имати више довољно снаге да савладамо ову кугу... С тога је трупа овлашћена и обавезна да у овој борби, без ограничења, укључујући ту жене и децу, употреби свако средство, само ако оно доприноси успеху. Имати обзира било какве врсте, представља злочин према немачком народу и војницима на фронту...“ У тој својој злочиначкој директиви Кајтел даље наређује: „Ни један немачки војник... не сме бити узиман на одговорност... због свог поступка у борби против бандита и њихових помагача.“ У духу те директиве, генерал Литерс у својој заповијести за почетак офанзиве, наводи: „Трупе ће поступати безобзирно и са бруталном чврстином, и непријатељу, разарањем напуштених насеља и одузимањем постојећих залиха хране, одузети сваку могућност за живот.“²⁰

Операцију „Шварц“ карактерише бруталност према цивилном живљу, што се манифестовало геноцидом над неборачким становништвом Пиве у мају и јуну 1943. године. Геноцид су починили припадници њемачких, италијанских, бугарских и хрватских (усташких) јединица, у којима се налазио извјестан број муслимана из непосредног кошилука Пиве (Гацко). Злочине су њемачке окупационе снаге спроводиле свуда гдје су постојали покрети отпора у циљу застрашивања и кажњавања становништва. Таквих примјера геноцида над неборачким становништвом било је како на Балкану тако и у окупираној Европи.²¹

18 Б. Петрановић, *Историја Југославије*, 252–253. Поред бораца и рањеника на подручје Пиве пристигао је и велики број избјеглица и позадинских радника из Црне Горе и Санџака – Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 276.

19 Б. Х. Шепард, *Терор на Балкану*, 276.

20 Војин Поповић, *Кроз пакао Сутјеске*, Београд 1981, 36–37; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 273–274.

21 Геноцид на Копанику у Кривој Реци 12. октобра 1942. године – С. Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, 114–117; геноцид у Орадур-сур-Глен - Француска, масакр

Један од првих очевидаца што је свједочио о ужасним посљедицама злочина у Пиви био је партизан др Обрен Благојевић (1912–2001), који је након непријатељске офанзиве прошао Пивом.²² „Половином јуна читава Пива пружала је слику правог ужаса и пустоши. Народ десеткован, унезвјерен, застрашен, намучен; живио је у пећинама, у импровизованим јатарама, под дрвећем. У црно су биле завијене све породице. Или се муком мучало, или само о трагедији говорило. Куће попаљене, стаје изгорјеле, стока опљачкана, брашна нестало. Па ипак, живјети се морало, све се изнова почињало...“²³

Непријатељски терор при коме је спроведен геноцид трајао је од друге половине маја до половине јуна 1943. године. Никада током своје историје Пива није тако ужасно страдала као у том кратком периоду од двадесетак дана. Иницијатори злочина били су сами штабови њемачких и италијанских јединица које су учествовале у тој офанзиви. Командант њемачке 1. брдске дивизије издао је својим јединицама наређење у којем је поред осталог стајало: „Целокупно становништво способно за војску са подручја дивизије сматрати и с њиме поступати као са комунистима. Ко поседује оружје има бити стрељан. Све куће настањене комунистима имају се разорити...“²⁴

Командант њемачке 118. дивизије Киблер наређује: „Војска има поступати без обзира и са бруталном крутошћу против становништва које се покаже непријатељско и одузети непријатељу сваку животну могућност разарањем напуштених места и осигурањем постојећих залиха. Важни извори воде имају бити под стражом“.²⁵ Сличне наредбе издавале су и остале команде њемачких јединица које је војска ревносно извршавала.²⁶ У једној наредби је стајало и ово: „Загадити све воде и око незагађених вода поставити њемачке страже, како се са тим водама не

Сант Ана – Италија, масакр Калаврита – Грчка, масакр Дистомо – Грчка, масакр Марзабото – Италија, масакр Туле – Француска, масакр Маил – Француска, масакр Мицхинов – Пољска – Мирко Брковић, Миодраг Брковић, „Прилог проучавању геноцидног покоља становника села Велике 28. јула 1944. године на основу доступне архивске грађе“, у: *Геноцид у Велици 28. јула 1944*, Велика 2015, 69–77.

22 О. Благојевић, *Пива*, 586–590; О. Благојевић, *Мој живот*, 172–176.

23 О. Благојевић, *Пива*, 590.

24 Архив Војноисторијског института, к. 9, рег. бр. 7/1; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 274; О. Благојевић, *Пива*, 587.

25 Архив Војноисторијског института, к. 9, рег. бр. 7/1, 18/10; О. Благојевић, *Пива*, 587.

26 Архив Војноисторијског института, к. 9, рег. бр. 18/1; О. Благојевић, *Пива*, 587.

би могли служити становништво и партизани.²⁷ Командант италијанске дивизије „Ферара“ наређује: „Ваше је што на јунаштво добијете: жене, оружје и овце, а све остало нека ждере пламен.“²⁸

Дивизија „Принц Еуген“ звана и „Вражја дивизија“ имала је веома значајну улогу у геноциду у Пиви, њени војници убијали су мушкарце, жене и дјецу гдје год би их затекли, без обзира на то што они није су показивали никакво непријатељство. Жртве су убијане са нечувеном свирепošћу, клане, касапљене ножевима, живе бацане у запаљене куће. Убијана су и најситнија дјеца заједно са својим мајкама.²⁹

Жупу Пивску напала је 7. СС-дивизија „Принц Еуген“ којом је у операцији „Шварц“ била једна од ударних њемачких формација, а поред борбене готовости њени припадници су исказали невиђену свирепост према цивилном становништву. Командант дивизије Артур Флепс за постигнуте резултате добио је *Витешки крст* једно од најпрестижнијих одликовања у њемачкој војсци. Њемачка Врховна војна команда у мају 1943. године док је још трајала операција „Шварц“, одлучила је да генерала Артура Флепса постави на нову дужност – команданта 5. СС-брдског корпуса. За новог команданта „Вражје дивизије“ постављен је генерал Карл фон Оберкамп. Међутим, он није имао довољно искуства на југословенском ратишту тако да је Артур Флепс и даље командовао том дивизијом до краја операције „Шварц“. Дивизија „Принц Еуген“ касније улази у састав 5. СС-брдског корпуса.³⁰ У Жупи Пивској оперисала је и 369. дивизија, починивши невиђена злодјела, а чинили су је хрватски војници, док су официри и подофицири потицали из Њемачке или Аустрије.³¹

Операција „Шварц“ завршена је 15. јуна 1943. године. Иако се већина партизанских јединица пробила из обруча, њемачка врховна команда била је задовољна резултатима операције. Према њеним подацима убијено је између 11.000 и 12.000 партизана што је био изузетан успјех с обзиром на то да је била ријеч о герилским борцима.³² Међутим,

27 Владимир Дедијер, *Дневник*, Београд 1951, 283–284; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 274.

28 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, 71; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 274.

29 *Документи из историје Југославије*, IV, 253.

30 Thomas Casagrande, *Die volksdeutsche SS – division Princ Eugen*, Frankfurt 2003, 255.

31 Б. Х. Шепард, *Терор на Балкану*, 257.

32 Т. Casagrande, *Die volksdeutsche SS – division Princ Eugen*, 254.

ти подаци нијесу тачни. Током операције „Шварц“ убијено је око 7.000 партизана а остале жртве били су цивили, и то углавном жене, дјеца и старци које ћу Њемци прогласити за партизана.³³

У извјештајима припадника дивизије „Принц Еуген“ претпостављеној команди само се говорило о сукобима са партизанима, док масакр над цивилима није спомињан.³⁴ У непријатељском обручу било је по исказима Ота Кума око 40.000 људи са великим бројем рањеника и обољелих од тифуса.³⁵ На Планини пивској налазила се Централна болница са рањеницима уз насеља на пивској висоравни: Рудина, Никовићи, Шарићи, Јеринићи, Бабићи и Жеично. Првих дана јуна у Централној болници било је око 2.000 рањеника и болесника.³⁶

Др Обрен Благојевић истиче да се по препорукама и савјетима партијских радника, а још више на своју властиту иницијативу народ испред те огромне навале непријатељске војске, која је са разних страна плавила једно по једно пивско село, склањао у збјегове по оближњим шумама и планинама и у дубоким кањонима Комарнице, Пиве, Таре и Сушице. У збјеговима је живот био тежак. Иако је био почетак јуна било је хладно, а кише су стално падале. Изнад 1000 метара надморске висине било је и снијега. Ватра се није смјела ложити ни дању, ни ноћу, да је не би запазили непријатељи. Воде на многим мјестима није било, хране је понестајало, а стока се губила. Ипак се на крају показало да су ови збјегови представљали најсигурнија склоништа пошто су се спасли углавном само они који су у њима до краја остали.³⁷ Члан Главног штаба за Црну Гору и Боку и партијски секретар Блажо Јовановић је обилазио скровишта – збјегове савјетујући мјештанима да се не враћају кућама.³⁸

Непријатељи су на подмукли начин, затичући напуштена села поручивали народу, углавном преко такозваних колебљивих елемената, са којима су почели долазити у додир, да се слободно врати својим кућама и обећавајући мјештанима да ће те прољећне дане моћи мирно и безбрижно да искористе за наставак радова на њивама и ливадама. Успјели су да многе обману тим обећањима и они су са фамилијом и са стоком враћали из збјегова својим кућама и колибама. Дио становништва, не

33 Документи из историје Југославије, IV, 658.

34 Otto Kumm, *Vorwärts Prinz Eugen! (Die Geschichte der 7. SS – Freiwilligen / Division Prinz Eugen)*, Osnabruck 1978.

35 Исто, 78.

36 Gojko Nikoliš, *Ranjenici u bici na Sutjesci*, Sutjeska, I, Beograd 1959, 285.

37 О. Благојевић, *Пива*, 587; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 296.

38 F. V. D. Dikin, *Bojovna planina*, 53–54.

вјерујући да су звјерства уопште могућа и надајући се да ће останком код куће сигурније сачувати своје домове од паљевине, није ни одлазио у збјегове. Велики дио становништва извјесних села био је ангажован на организацији преношења рањеника и прикупљања хране. Било је такође старих људи, мушкараца и жена који никако нијесу хтјели да напусте своје домове већ су се предавали судбини, каква год да их снађе. Тако се у најкритичнијим тренуцима велики дио народа из разноразних разлога налазио у својим кућама или у селу, надомак непријатељу који ће бити немишљено свиреп.³⁹ Њемци испрва нијесу дирали становништво које се вратило у села. Глумили су добронамјерност, нарочито према дјечи и старијим особама. Неки сељани су наставили да обављају пољске радове. Било је случајева да су Њемци сељацима давали конзерве, шећер и двопек.⁴⁰

Највише збјегова било је на Дурмитору и у кањонима Таре, Сушице, Пиве и Комарнице. На Војнику: Концила, Сандуци и другдје. У Пивској жупи: Леденице, Крашаревска пећина, Биоч код Малог Језера и на планини Голији.⁴¹ Сељаци села Мратиње су се, углавном, склонили у збјегове испод планине Биоча и Вучева.⁴² Након њемачких прокламација о безбједном повратку у села, у збјеговима су избијале драматичне расправе око тога да ли се вратити или не. Збјегови су у планинама остали негдје од двадесетог маја до половине јула, када је офанзива почела јењавати. Тада су се сељаци почели са планина спуштати у своја села на згаришта попаљених домова.⁴³

Њемци су открили многе збјегове, рецимо велики збјег у пећини Тиса, гдје су се били склонили сељаци Горњег и Доњег Унча. Све које су успјели да похватају спровели су у село и побили. То је био случај и са збјегом на Вучеву у коме су већином била дјеца. Осим тога, убијали су и сваког појединца кога би случајно срили.⁴⁴ По казивању Димитрија Ђикановића, непријатељска извидница, њих дванаесторица (четири дана прије злочина у Долима), открила је збјег села Рудиница, али није-су никога дирали, већ су позвали сељане да се врате у село, наводно да се фотографишу, изваде документа и наставе мирно живјети и о љетини радити. Ђикановић је међу непријатељима препознао једног муслима-

39 О. Благојевић, *Пива*, 587-588.

40 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 295.

41 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 266.

42 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298-299.

43 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 288.

44 О. Благојевић, *Пива*, 588; М. Цицмил, *Крв Пиве*, 21-25.

на који је радио код гатачког трговца Мума Асанбеговића.⁴⁵ Иначе су муслимани који су живјели у непосредној близини Пиве (Гацко) обављали послове извиђања и проналажења збјегова пошто су као трговци и закупци стоке добро упознали терен Пиве.⁴⁶

Злочин у Пивској жупи

Јединице 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, које су наступале од Никшића према Пиви, стигле су прво у села Горња и Доња Брезна, чије се становништво склонило у збјегове на планини Војнику. Група од неколико породица из Горње Брезне склонила се у подножје Војника, у мјесто звано Сандуци. Њемци су ушли у траг том збјегу који се смјестио у пећини. Жене, дјеца и људи потјерани су у правцу Горње Брезне. На самом бријегу ријеке Комарнице оставили су жене и дјецу, а мушкарце, њих осморицу, повели са собом и поубијали их на мјесту званом Канцила. Једино је успио да умакне Љубо Радојевић, младић из Горње Брезне који се стрмоглавио низ једну провалију.⁴⁷

Када су Њемци утврдили да је народ напустио своје домове и побјегао у планину, послужили су се лукавством: сељацима које су срели у Горњој Брезни дали су објаве да се слободно крећу и да позову народ да се врати својим кућама. Заведен овом обманом народ је почео да напушта збјегове и да се враћа својим кућама. По казивању свједока Неђељка Тадића, сељака из Горње Брезне, он је рањен стигао у тај збјег и упозорио сељане да се не враћају у село јер ће настрадати. Оне који су се већ спустили у село Њемци су поубијали. У кући Спасоја Радојевића спалили су 11 особа које су ту похватили. Читаво село Горња Брезна спаљено је до темеља.⁴⁸

У Горњој Брезни у три куће припадници 7. СС-дивизије спалили су 24 особе.⁴⁹ О тим злочинима свједочио је Неђељко Тадић, а посвједочио Спасоје Ђурковић. Тадић осим имена жртава и уништавања имовине наводи да су војници коју су починили злочине припадали „Вражјој дивизији“ и међу њима је било мноштво усташа, на чијим је капама у

45 М. Цицмил, *Крв Пиве*, 30.

46 *Када се Пива у небо селила 1*, Српско становиште, уредник Веселин Матовић, Српска РТВ, преузето: 26. 3. 2019. године у 10.00 h, <https://www.youtube.com/watch?v=F3Zl4kTf4MY>.

47 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 275.

48 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 275–276.

49 О. Благојевић, *Пива*, 588.

већини случајева од ознака било слово „U“.⁵⁰

Прије доласка Њемаца сељаци из села Доња Брезна склонили су се на Голију, на мјесто звано Пода, гдје су их Њемци открили. Њемци су се и овдје послужили преваром: дјеци су давали бомбоне и кекс, само да би обманули сељане да дођу својим кућама. Чим су се сељаци почели из збјегова спуштати у села Њемци су их хватали, по групама убијали, и на гомилама спаљивали њихове лешеве, а 17 мјештана су затворили у једну кућу и живе спалили. Оно живља што га Њемци нијесу успјели да похватају на превару поново је побјегло у планину и углавном се спасло.⁵¹

Становници Бајовог Поља, по партизанској агитацији, напустили су село на вријеме и побјегли на планину Голију, на Бундос гдје је организован збијег. Послије 17 дана проведених у збјегу, већи број сељака вратио се својим кућама. Прва четири дана Њемци их нијесу дирали, али су петог дана похватили већи број мјештана и групу од 14 особа запалили у кући Милке Дурутовић. Тада је већи број сељака поново умакао у Бундос. Бајово Поље су Њемци спалили и у њему убили 20 особа.⁵² У кући Сава Јовићевића Њемац је усмртио дјете од мјесец дана које је било у мајчином наручју.⁵³ У Бајовом Пољу највише је страдало чланова из братства Јововића који су се, и поред упозорења Ђорђија Јововића, из збјега Мјечеви До спустили у село.⁵⁴

Највећа трагедија задесила је села Дубу, Буковац, Миљковац и Рудинице. Њемачке патроле су се расуле по оближњим шумама и вртачама и сакупљале избјегли народ. Групу сељака из Дубе и Буковца, пошто су их окупили на катун Забрђе, одвели су у село Миљковац, па их заједно са житељима тог села и Рудиница потјерали на мјесто звано Дола и ту стријељали. У читавом селу Буковцу није остало живо ниједно мушко дијете, од 80 породица остало је свега седам одраслих мушкараца. Братство Благојевића је скоро потпуно утрвено. Село Буковац је до темеља запаљено.⁵⁵ Марици Благојевић из Буковца, након што су јој убили два сина, младића, отели су из наручја и трећег петогодишњег Богољуба.

50 *Записник о саслушању свједока Неђељка Тадића*, Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – Архив Југославије, инв. бр. 14500, 344–586.

51 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 276.

52 *Исто*, 276.

53 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298.

54 *О саслушању свједока Аћима Јововића, О саслушању свједока Марице Благојевић*, Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – Архив Југославије, инв. бр. 14601, 344–846.

55 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 276–277.

По свједочењу Марице Благојевић на њено избезумљено запомагање и питање куда га воде, Њемац је одговорио: „Водим га у школу!“ Када су га довели над раку у којој су, међу 12 убијених људи, лежала и његова браћа Стеван и Драгољуб, заклали су и малог Богољуба и бацили у раку.⁵⁶ Трагичан примјер физичке ликвидације недужног народа представља село Дуба, у којем је од 150 у животу остало 20 житеља.⁵⁷

Ужасне слике злочина у Пиви преноси Обрен Благојевић који истиче да је тешко страдало његово братство, скоро је преполовљено: од око 500 душа, колико их је тада било у Буковцу и Дубој, побијене су само тога једног дана 242 особе.

Највећи дио страдао је у Долима.⁵⁸ По свједочењу Милоша Гломазића из села Доњих Рудиница и Димитрија Ђикановића из Горњих Рудиница, у Долима су, код куће Богдана Пејовића, сакупљене сељаке подијелили у три групе. Прву групу чинили су мушкарци старији од 15 година, другу жене и дјевојке, а трећу дјеца. Редослед убијања био је обрнут.⁵⁹ Убијене, или можда само рањене, затрпали су у ископану плитку рупу и навалили на тијела камење и земљу. Једини преживјели свједок тог злочина био је Милош Гломазић из Рудиница који је побјегао са стрелишта.⁶⁰ У селу Доли код Плужина припадници дивизије „Принц Еуген“ убили су 522 мјештанина овог и сусједних села (Буковац, Дубе, Рудинице, Сељане, Миљковац), међу њима 109 дјеце.⁶¹ Било је и покушаја преговора са Њемцима.⁶² У Долима је један њемачки официр одбио да пуца на жене и дјецу па га је команда одмах ликвидирала. Злочин у

56 *Записник о саслушању свједока Марице Благојевић*, Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – Архив Југославије, инв. бр. 12882, 344–584; М. Цицмил, *Крв Пиве*, 143; Јово Поповић, *Вјешала за генерале*, Загреб 1986; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298.

57 В. Рецић, *Грађански рат*, 175; Први војник из села Дубе стасао је тек 1965. године – К. М. Радовић, *Чуј небо – види земљо*, 9.

58 О. Благојевић, *Пива*, 590; О. Благојевић, *Мој живот*, 172–176.

59 *Записник о саслушању свједока Милоша Гломазића из села Доњих Рудиница и Димитрија Ђикановића из Горњих Рудиница*, Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – Архив Југославије, инв. бр. 12881, 344–582; *Записник о саслушању оштећеника Ђикановић Димитрије из Горњих Рудиница*, Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Архив Југославије, инв. бр. 12856, 344–676.

60 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 296; О. Благојевић, *Пива*, 588; М. Цицмил, *Крв Пиве*, 27–32.

61 „Откривен споменик у Долима (Пива)“, *Политика*, Београд, 11. 7. 1977.

62 Пејо Пејовић који је знао њемачки језик водио је преговоре са Њемцима без успјеха – К. М. Радовић, *Чуј небо – види земљо*, 9.

Долима се десио 7. јуна 1943. године на Треће обретање главе Светог Јована Крститеља.⁶³ Према изјави свједока Петка Благојевића из села Буковца тим злочинима руководио је један од официра „Вражје дивизије“ Рудолф Шулиц.⁶⁴

Свједок Милован Живковић казује о страдању села Сељани. Мјештани су били готово сви напустили своје куће и склонили се у збјегове на Заводишту, Бабину врху и катуну Закамен. Када су Њемци на превару намамили већи број сељака да сиђу с планине, око 80 мјештана пало је у руке Њемцима који су их одвели на Горанско. Тамошња команда их је пустила с тим да позову и остале сељаке с планине, како би им издала објаве за слободно кретање. Но глас о убијању сељака у Долима и другим мјестима пронио се по збјеговима, те се овом позиву нико није одазвао. Њемци су изненада упали у збјег на Закамену, гдје су ухватили 21 особу, међу којима и старог игумана Пивског манастира Илариона Мијатовића. Све су их дотјерали у заселак Водице, затворили у штале Шпира Секуловића и живе спалили. Из огња су искочили и са ранама умакли Милован Живковић, Перо Лучић и Вуко Ацић.⁶⁵ Из запаљене штале побјегли су Вукола и Данило Јововић, али су код села Дубе наишли на њемачку засједу и погинули. Њемци су их, потом, убацили у запаљену кућу.⁶⁶

Када су Њемци дошли у село Плужине, у почетку нијесу никога убијали, а већи дио народа већ је био побјегао у планину. Оно живља што је остало, 64 сељака, Њемци су похватили и затворили у кућу Михаила Ацића, али их је њемачки официр Paul Gercard пустио да побјегну у планину. Када је наишла друга њемачка јединица сустигла их је и похватала 44 особе, и у колиби Обрена Гојковића све запалила. Седамнаестогодишња Јаглика Крстова Ацић, пивска хероина, успјела је да се отргне Њемцима и да би сачувала своју част изабрала је ломачу у којој су јој већ горели отац, мајка и браћа. Свједоци ове трагедије у Гојковића Дољу су Анђа Вукашинова Лубурић (1905–1987) и Вида Крстова Ацић

63 Јоаникије Мићовић, „Страдање дјете и омладине, жена трудница и недужног становништва, православних Срба Пиве и Горњег Полимља побијених од фашистичке Принц Еуген дивизије 1943. и 1944. године“, *Гласник*, службени лист Српске православне цркве, 8, Београд, август 2018, 367.

64 *О саслушању свједока Марице Благојевић*, Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – Архив Југославије, инв. бр. 12882, 344-584.

65 *Записник о саслушању Милована Живковића из села Сељана*, Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача – Архив Југославије, инв. бр. 14496, 344-585; П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 277.

66 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298.

(1934–2010), Јагликина сестра, које су успјеле да преживе масакр.⁶⁷

Обрад Цицмил, командант Централне болнице Врховног штаба, у Плужинама испред села наишао је у једном потоку на угљенисане лешеве. Међу спаљеним био је и плужински свештеник Јоко Сочица.⁶⁸ Свештеника Сочицу, старца од 80 година, спалили су са осам чланова његове породице у једној стаји између Милошевића и Плужина.⁶⁹

Становници Јасена и Стубице такође су се били склонили у збјегове планине Голије, на Леденицама. Њемци су и њих на превару домамили и убили 43 особе, спалили су 18. Читаво село Стубица је запаљено, а стока и остала покретна имовина опљачкане.⁷⁰

До Зукве, села у сусједству Стубице, и села Милошевићи и Брљево на вријеме је стигао глас о злочинима Њемаца, па су тамошњи сељани побјегли у планину, осим седморице мјештана које су Њемци ухватили и убили. У Кашарачкој пећини Њемци су открили 28 сељака из Брљева и све поубијали. Породицу Милана Васовића, његову супругу Данку и дјецу (дванаестогодишњу Савету, седмогодишњу Ружу и четворомјесечног Андрију) ухватили су близу те пећине и живе бацили низ литицу изнад ријеке Пиве, високу око 300 метара.⁷¹ Јован Ружић из Милошевића изјавио је: „Жив су народ бацали на ватру, малу дјецу, старце и старице“.⁷² У Брљеву је нађен усмрћен седамдесетогодишњи Тривко Васовић са Јеванђељем на грудима кроз које су га злочинци устријелили.⁷³ У Брљеву су Њемци деведесетогодишњег ослијепелог Рада Бајагића затворили у кућу и спалили. Из запаљене куће покушао је да побегне рањени четрнаестогодишњи дјечак Велимир Сукновић, из Јасена. Нацисти су га гонили док га нијесу стигли и убили. Покушао је тада бјекство и Игњат Сукновић, али је и он убијен.⁷⁴

Сељане села Стабна Њемци су у већем броју похватили и њих, стотинак особа, већином стараца, баба и дјеце стријељали. На Тресуљи

67 М. Цицмил, *Крв Пиве*, 41–43; П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 277; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 297–298.

68 Obrad Cicmil, „Sedam teških dana“, *Sutjeska*, III, Beograd 1959, 148.

69 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298.

70 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 277.

71 *Исто*, 278; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298; *Документи из историје Југославије*, IV, 254.

72 „Суђење бившем немачком команданту Југоистока генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, Београд, 8. 2. 1947, 3.

73 Ј. Мићовић, *Страдање дјеце и омладине*, 365.

74 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298.

у планини Кручици изнад Малог језера Њемци су открили збјег из села Стабана. Затечене житеље први дан су само сликали и рекли им да сју-традан дођу по објаве, али да поведу и оне који тога дана нијесу били у збјегу. Другог дана дошло је око 100 људи и у двијема колибама чека-ло Њемце са објавама. Чим су стигли Њемци су рафалима из аутомата покосили све људе у колибама, а онда их запалили. Софија Недељкова Кандић (Стабна), седамнаестогодишња дјевојка, бацила се у пламен. Из једне колибе су рањене побјегле Љубица Продан, оставивши двоје мртве дјеце, и Љубица Тадић. Оне су потресно испричале какве су загрљени родитељи и дјеца падали од њемачких рафала. Читаве породице Канди-ћа и Туфегџића су нестале у једном дану.⁷⁵ Злочин у катуну Кручици се десио 13. јуна.⁷⁶

Према изјавама свједока Момчила Кадића, за злочин над ста-новницима села Стабана одговоран је 14. пук 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ под командом Аугуста Шмидхубер (последњи командант диви-зије „Принц Еуген“), којем је за злочине суђено послје Другог свјетског рата.⁷⁷ Шмидхубер је лично наређивао злочине. У записнику са суђења стоји да је Шмидхубер, у Пивској жупи, ушао у кућу једног учитеља, чија се супруга два дана раније породила, и наредио да се цијела поро-дица одмах исели. У кући је тада било 12 особа. Када му се учинило да исељавање предуго траје, Шмидхубер је наредио да се одмах сви побију на лицу мјеста.⁷⁸ Против њега су свједочили и поједини официри и под-официри из дивизије „Принц Еуген“ који су потврдили његове злочи-не, на примјер поручник др Еуген Штумпф, и санитетски подофицири: Јозеф Дурст, Игнац Нил и Кристоф Танингер.⁷⁹

⁷⁵ П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 278; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 296; *Документи из историје Југославије*, IV, 254; М. Цицмил, *Крв Пиве*, 33–39.

⁷⁶ М. Цицмил, *Крв Пиве*, 36.

⁷⁷ Суђење бившем немачком команданту Југоистока генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала, *Борба*, 6. фебруар 1947, 3; 8. фебруар, 3; С. Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, 199, 201. Као свједоци злочина у Пиви 1943. године пред војним судом у Београду иступили су Пивљани: Момчило Кандић, Миладин Вуко-вић, Јован Ружић, Ђурко Ћаласан, Обрад Митрић, Милета Ћаласан, Јован Муминовић, Радован Пејовић, Милан Ровић, Јездо Кулић, Лале Цицмил, Неђељко Тадић, Марица Благојевић, Радослав Бајагић, др Обрен Благојевић, Радивоје Дакић, Мико Жарковић и Тодор Благојевић – М. Цицмил, *Крв Пиве*, 143.

⁷⁸ „Суђење бившем немачком команданту Југоистока генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, 6. фебруар 1947, 3.

⁷⁹ „Нацистички злочинци пред судом“, *Политика*, 8. фебруар 1947, 5. Војни суд Југословенске армије осудио је 16. фебруара 1947. године на смрт вјешањем гене-рала Аугуста Шмидхубера – „Суђење бившем немачком команданту Југоистока гене-

Ни другом збјегу села Стабна, на Биочу код Малог језера, није успјело да умакне Њемцима. У катуњу код Малог језера, у једној колиби убијено је 37 особа, па је потом запаљена. Док су се Њемци удаљавали од запаљене колибе, извукла се рањена четворогодишња дјевојчица, Љубинка Тијанић; лутајући шумом наишла је на групу сељака, међу којима је био и њен отац. У колиби је изгорио њен двогодишњи брат. На питање гдје јој је брат, Љубинка је одговорила: „Спава у колиби“.⁸⁰

Масовно стријељање задесило је и село Орах, о чему свједочи Ђуро Гојковић.⁸¹

Чим су Њемци стигли у село Мратиње ухватили су и стријељали 12 мјештана и запалили 100 кућа. Иста судбина је снашла и збјег на планини Вучеву код мјеста Врхови. Ту је похватао и одмах поубијано око 30 особа; убијено је и тромјесечно дијете у колијевци.⁸² На стратишту седмогодишњи син Војина Вуковића, дошавши свијести, придигао се и почео да плаче. Њемачки војник је пришао и дотукао дјечака. У Мратињу су се сељаци организовали и борили против непријатеља. Када су Њемци кренули да запале издвојену групу кућа у врх села, Мратињци су запуцали из пушака на њих. Њемци су се убрзо повукли.⁸³

Село Смријечно током операције „Шварц“ прошло је боље од других пивских села и с мањим бројем жртава. Испред првог таласа дивизије „Принц Еуген“, која је почетком јуна напредовала од Гацка, Смречани су се повукли у збјегове по шумовитим и скровитим вртачама испод Леденице – око Пода, Врова, Торина, Мимових саврдака, Обљаја, гдје су поградили катаве и торине за стоку. По казивању мајке Божицара Тадића, у збјегу их примјетио један ъемачки војник, из групе од пет-шест војника који су ишли стазом низ кланац, али им је кришом, да га остали не виде, руком дао знак да се ту притаје и прикрију.⁸⁴

У Смријечну се смрти спасио Ђурица Тадић, који је причао са ъемачким командантом о Немцу Јохану Волфгангу Гетеу и Србину

рал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, 17. фебруар 1947, 3. Због злочина што их је починио осуђен је на смрт генерал Карло фон Оберкамп, који је био командант дивизије „Принц Еуген“ у периоду од 15. маја 1943. године до 30. јануара 1944. године – С. Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, 203.

80 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 278; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 296–297.

81 „Суђење бившем немачком команданту Југоистока генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, Београд, 8. 2. 1947, 3.

82 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 278.

83 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298–299.

84 Božidar Tadić, *Smriječno, selo u Pivi*, Cetinje 2004, 247–248.

митрополиту Петру II Петровићу Његошу.⁸⁵

Тих дана је у Пивској жупи убијено, спаљено или без трага нестало 910 становника.⁸⁶ Нарочито тешко страдали су мјештани сљедећих села: Горњих и Доњих Брезана, Потприсоја, Бајовог Поља, Дубе, Буковца, Миљковца, Рудиница, Сељана, Плужина, Стабана, Брљева, Мратиња – куд год је прошла дивизија „Принц Еуген“.⁸⁷ Забиљежене су и отмице жена, као што је случај Милке Благојевић из Буковца, коју је за вријеме операције „Шварц“, док је бјежала са двоје малољетне дјеце, отео муслиман из Фазлагиха Куле и одвео са собом касније у Египат.⁸⁸

Злочин у Планини пивској

На десној страни ријеке Пиве у Планини Пиској, Италијани су настављали са истребљењем становништва и паљењем кућа по истом плану као и Њемци у Пивској жупи. Италијанска дивизија „Ферара“ и 83. пук дивизије „Венеција“ у злочинима нијесу заостајали иза својих њемачких савезника. Италијанска дивизија „Ферара“ 8. јуна ушла је у село Безује и скренула према сјеверу како би се састала са 1. брдском њемачком дивизијом која је оперисала преко Дурмитора. Припадници дивизије „Ферара“ су, након Дробњака гдје су починили геноцид, у јуну стигли на Планину пивску и у селу Безују убили пет стараца, а деведесетогодишњег Неђељка Бошњака спалили у колиби. Спаљено је село Безује, осталњ су само школа, црква и још три куће.⁸⁹ Спаљена су и опљачкана села: Дубљевићи, Борковићи, Боричје, Пишче, Војиновине, Бабићи, Кулићи, Унач, Шарићи и Барни До. Једино није спаљена Трса, гдје су Италијани смјестили своју команду. На Пишчу је 15 италијанских војника силовало једну младу жену, а затим су је ножевима исјекли. Плијенили су стоку, а били су прави мајстори у проналажењу закопаног покућства и намирница које су сељаци покушали да спасу.⁹⁰

Обрад Цицмил описује паљевину села на десној обали Пиве:

85 К. М. Радовић, *Чуј небо – види земљо*, 143.

86 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 300.

87 О. Благојевић, *Пива*, 589.

88 М. Цицмил, *Крв Пиве*, 128–130; Винка Благојевић Булић, *Иди моје те очи не виђеле*, Жабљак 2006, 117–118.

89 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 300; П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 278.

90 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 300; П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 278–279.

Јеринића, Барног дола, Жеичног и каже да је буктало на цијелом простору од Шилковине, преко Бабића, Омара па све до Шарића и даље: „Поједине зграде или групе зграда на истом мјесту зачас би се претвориле у тамноцрвени ковитлац дима и пламена, затим би се издвојио висок пламени језик од разбуктале суве чамовине као велика крвава застава... Потом би све утонуло у густе облаке дима који се мијешао са маглом и облацима.“⁹¹

Преко планине Сињајевине, Жабљака и Дурмитора и села Недајног до Шћепан Поља наступала је њемачка 1. брдска дивизија. Журећи према Планини пивској њени припадници у Шаранцима и Језерима нису чинили масовне злочине над становништвом. Међутим, чим су стигли у село Црну Гору у Пиви одмах су га спалили, убили двије жене, 12 рањеника и тифусара живе су бацили у бунар и три тешка рањеника спалили у кући. Код извора Забој, у кањону Сушице, војници ове дивизије нашли су 30 рањеника, измрцварили их и поубијали кундацима, а затим побацили низ литице. Након што су прешла кањон Сушице, спалили су до темеља, честим бомбардовањем, већ разрушено село Недајно. Појединачно су ухватили или у бјекству убили 11 мушкараца и жена, међу којима и три старице од преко 70 година. Потом су спалили села: Милогору, Војводиће, Кнежевиће, Никовиће, Бојате, Јериниће, Црквичко Поље, Бријег и Шћепан Поље. У Црквичком Пољу у једној кући стријељали су 15 сељака, а онда кућу запалили. Из запаљене куће успио је да побегне Радојица Поповић. На Планини пивској, а посебно у кањону Сушице и Пиве, војници њемачке 1. брдске дивизије су у стрељачком строју претраживали шуме, трагајући за збјеговима становништва, рањеницима и заосталим партизанима, па се у том беспућу било врло тешко сакрити. Ухваћене рањене партизане и сељаке једнако су кажњавали стријељањем. У Црквичком Пољу спаљено је 350 зграда и опљачкано око 3.000 оваца. Ту је стријељано 15 стараца који су послје запаљени у Доњим Црквицама.⁹²

Бугарски 61. пук који је био у саставу борбене групе „Лудвигер“ није заостајао у злочинима иза Њемаца и Италијана. Крећући се за пукovima њемачке 1. брдске дивизије, дјелови овога бугарског пука стигли су до кањона Сушице, гдје су поплачкали сву стоку села Недајног и дио стоке села Црне Горе. Потом су опљачкале и много стоке око Жабљака.⁹³

Припадници њемачке 1. брдске дивизије и италијанске дивизи-

91 О. Cicmil, *Sedam teških dana*, 124–125.

92 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 279.

93 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 302.

је „Ферара“ на Планини пивској успјели су да ухвате и побију око 170 људи. И то су били старији мушкарци и жене који су се надали да ће заштитити своје домове, или пак појединци који су упадали у засједе.⁹⁴ У операцијском дневнику њемачке 1. брдске дивизије од 13. јуна 1943. године пише: „Вечерас је стријељано 30 цивила и 200 кућа порушено, иначе ништа ново“, а за 16. јун је забиљежено: „Дивизија ће се постарати да ни једна банда која се евентуално врати у овај рејон не преживи“. Обавјештајни официр те дивизије у једном извјештају признаје: „Само мали број становништва жели мир по сваку цијену“.⁹⁵

Старац Обрен Бауцал из тарског села Бријега у Пиви (88 година) претворио је своју кућу у бункер за одбрану и пружио отпор Њемцима.⁹⁶

Омладинка Загорка Живковић из села Жеична погинула је од њемачких метака покушавајући да изнесе рањенике из своје куће која је буктала у пламену. Такође су убили и њеног оца Секулу и оба тијела бацили у ватру.⁹⁷

На Планини пивској бјекства са стрелишта била су честа појава. Тако је одборник Обрен Жарковић, када су га Њемци наоружаног ухватили на спавању у кањону Сушице и извели на стријељање, скоком низ једну урвину успио да побјегне. Из кањона Сушице побјегао је Раде Вуковић из села Пишче. У покушају бјекства погинули су Радомир Шарац Рашо и Јован Шарац из Недајног. Крсто Шарац, чијег су сина Раша два дана раније убили Њемци, и Неђељко Жарковић, док су били на извиђању, убили су једног италијанског војника, а у пушкарању је погинуо Неђељко.⁹⁸

Огорчени што на Планини пивској нијесу успјеле да продру у збјегове и намаме становништво да се врати кућама, војници немачких и италијанских јединица и бугарског 61. пука развили су се у стрељачки строј и тако сакупљали стоку, која је као подивљала, без чобана, лутала недељама по врлетима Сушице и Дурмитора. Уколико не би могли да до ње дођу, стоку су тукли митраљезима и минобацачима. Више стотина оваца и јагањаца тако је побијено или нагнано да се стровали у амбис. Данима су се орлови стрвинари издашно хранили стрвинама, док се народ налазио на ивици нове катастрофе – да помре од глади. Нацисти и фашисти су заплијењену стоку и своје мазге намјерно утјеривали у

⁹⁴ Исто, 302.

⁹⁵ F. V. D. Dikin, *Bojovna planina*, 51–53.

⁹⁶ П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 280.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 304.

њиве засијане житом и кромпиром, а бунаре и локве су тровали и пунили лешевима. Хтјели су и на тај начин да спријече повратак преживјелих Дурмитораца и партизана на тај терен. Када су напустили тај крај, непријатељи су намјерно оставили хиљаде експлозивних направа, мина изненађења, од којих ће касније више десетина људи, а нарочито дјеце, погинути или остати доживотно осакаћено.⁹⁹

У Пиви је страдао и муслимански живаљ из села Бријег које се налази у близини херцеговачке границе. Муслимани из Бријега су крштени почетком 1943. године у Цркви Св. Апостола Петра и Павла у Црквичком Пољу. Касније, послје деценије проведене у православље враћају се поново у ислам. Родбина страдалих је пописним комисијама након Другог свјетског рата дала за осморо податке: презимена и имена прије крштења.¹⁰⁰

У јуну, када су партизанске јединице јуришале да пробију њемачки обруч на Сутјесци, читава Пива била је у пламену. Палиле су је јединице италијанске дивизије „Ферара“, 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ и 1. брдске њемачке дивизије, што су се 11. јуна састале на платоу Планине пивске, на линији Шарићи–Црни врх–Бабићи и (на другој лијевој страни Пиве) Костова Греда. Тога дана и читав срез шавнички био је поново, и четврти пут у току рата, прегажен и окупиран. Команда VI италијанског армијског корпуса 13. јуна 1943. године јавља да су претходног дана „италијанско-њемачке-бугарске јединице стигле на највиши врх Дурмитора – кота 2522, гдје су побили заставу трију војски“, а загребачки *Хрватски народ* од 6. јула 1943. године извјештава: „Бугарско је новинство с највећом пажњом биљежило ток ове борбе, с посебном радошћу је истакнута чињеница да се уз државне заставе осталих народа на Дурмитору завиорила и бугарска државна застава након освајања највишег врха Дурмитора“.¹⁰¹

Број страдалих

Први званични попис пивског становништва датира из 1921. године. Тада је на Планини пивској живјело 3.058 становника, а у току 1931. године тај се број повећао на 4.487 становника. У прољеће 1941. године могао је бити између 4.800 и 5.000 становника. Број домаћинства на Планини пивској износио је 1921. године 640, 1931. године 811

⁹⁹ Исто, 304.

¹⁰⁰ М. Цицмил, *Крв Пиве*, 114.

¹⁰¹ П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 286; В. Дедијер, *Дневник*, II, 854.

а 1948. године било је 680 домаћинстава.¹⁰² По попису из 1931. године у Пивској жупи је живјело 5.284 становника, тај број је повећан пред Други свјетски рат на око 6.000 становника. Становништво Пиве је пред Други свјетски рат бројало око 11.000 душа.¹⁰³

Када је направљен биланс жртава и страдања народа дурмиторског краја у једномјесечној офанзиви, утврђено је да су наци-фашисти убили или спалили 1.390 људи, жена и дјеце. Од тога само у Пиви 1.080, или 10% њеног становништва.¹⁰⁴ По једној процјени, на територији шавничког среза убијено је 1.686 особа.¹⁰⁵ Међу убијеним налазило се 383 дјеце: 19 новоређенчади, 47 узраста од једне до три године, 68 од три до пет година, 160 од пет до десет година, 40 од десет до дванаест година и 49 од 12 до 14 година.¹⁰⁶ На сличан начин су Њемци убили 209 старца и старица из овог краја: 117 у доби од 60 до 70 година, 59 од 70 до 80 година, 23 од 80 до 90 година, осам од 90 до 100 година и двоје преко 100 година – Воја Кандић и Мара Тијанић из Стабана.¹⁰⁷

По пивским селима је у мају и јуну 1943. године од припадника непријатељских јединица побијено 1.290 недужних лица, међу њима 549 дјеце и омладине до 20 година. Само у Долима 7. јуна поменути злочинци побили су 522 душе, чак 109 дјеце млађе од 15 година.¹⁰⁸

Први је спискове жртава фашистичког терора 1941–1945. године дао Обрен Благојевић, по породицама (118), укупно 1.090 жртава.¹⁰⁹

Јован Жарковић даје списак жртава фашистичког терора из дурмиторског краја (Пиве и Дробњака) са годином рођења и годином смрти, укупно 1.447 особа, од којих је више од 1.300 страдало 1943. године.¹¹⁰

Миле Цицмил даје поименични и најпотпунији списак жртава

102 Б. Д. Дубљевић, *Планина пивска*, 243–244.

103 О. Благојевић, *Пива*, 381–382.

104 О. Сисмил, *Sedam teških dana*, 232; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 306.

105 В. Речић, *Грађански рат*, 173.

106 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 306; П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 286.

107 *Споменик палим борцима Дурмиторског НОП одреда и жртвама фашизма дурмиторског краја*, спискови, Београд 1963; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 306–307.

108 Ј. Мићовић, *Страдање дјеце и омладине*, 45–84.

109 О. Благојевић, *Пива*, 684–686; „Суђење бившем немачком команданту Југоисточка генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, Београд, 13. 2. 1947, 3.

110 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 453–484.

геноцида у Пиви 1943. године, а и других пострадалих као жртве терора који потичу са подручја Пиве. Укупно 1.290 жртава.¹¹¹

На споменику на Трси, са западне стране налазе се имена жртава фашистичког терора (71 страдалих из породица: Аџић – 2, Баланџић – 3, Богдановић – 4, Бојат – 6, Војводић – 5, Врачар – 7, Јокановић – 5, Кнежевић – 6, Вуковић – 2, Гредић – 1, Добриловић – 4, Дондић – 2, Жарковић – 2, Копривица – 1, Крунић – 7, Мазих – 2, Миличић – 4, Мирковић – 2, Никовић – 2, Огњеновић – 2, Сочица – 1, Трипковић – 2, Ушчумлић – 1, Цицмил – 4, Чавић – 1 и Шарац – 2).¹¹²

На спомен-обилежју у Горњим Брезнима су уписана имена 21 жртве из породица: Ђурковић – 5, Радојевић – 12, Недић – 1 и Блечић – 3.¹¹³

На спомен-дому у Милошевићима су имена жртава из села Милошевићи, Будња и Седлара, укупно 36, из породица: Аџић – 3, Васовић – 1, Ђапић – 6, Ђођић – 14, Осмајић – 5, Стајић – 1, Милатовић – 1 и Ружић – 5.¹¹⁴

У најновијем списку Миле Цицмил наводи по породицама број њихових чланова који су страдали као жртве фашистичког терора 1943. године: Априцовић (4); Аџић (40); Аћимовић (4); Бабић (3); Бајагића (4); Бајовићи (11); Баланџић (6); Бакрач (2); Благојевић (264); Блечић (18); Богдановић (6); Бојат (10); Бошњак (4); Васовић (17); Верун (4); Војводић (6); Војинових (3); Вранић (2); Врачар (30); Вуковић (25); Вукосављевић (2); Гаговић (6); Гашић (2); Гашовић (6); Гвозден (2); Гломазић (16); Говедарица (5); Гогић (29); Гојковић (7); Голубовић (2); Гргур (1); Гредић (1); Грубач (2); Гутовић (20); Дакић (2); Дамјановић (10); Двожак (1); Добриловић (6); Дондић (2); Дубљевић (4); Дурутовић (25); Ђаић (3); Ђапић (7); Ђачић (15); Ђикановић (47); Ђођић (14); Ђукић (1); Ђурковић (5); Жарковић (2); Живковић (5); Жуловић (2); Ивановић (1); Јаредић (7); Јововић (21); Јовићевић (7); Јокановић (5); Кандић (40); Карабасил (6); Кецојевић (2); Кнежевић (9); Костић (1); Кикановић (2); Копривица (1); Крунић (7); Кулић (1); Лечић (1); Ликић (4); Лојовић (3); Лубурић (13); Лучић (5); Љешевић (4); Мазих (3); Маловић (3); Маџар (4); Миличић (5); Мирковић (2); Митрић (6); Мићановић (2); Мијатовић (1); Мостић (1); Мумин (8); Недић (5); Никовић (2); Николић (33); Ниношевић (6); Нишић (1); Огњеновић (16); Осмајић (5); Пантовић (6); Пејовић (23);

¹¹¹ М. Цицмил, *Крв Пиве*, 45–84.

¹¹² Момчило Нишић, *Културно наслеђе Пиве*, Подгорица 1998, 272–273.

¹¹³ Исто, 277.

¹¹⁴ Исто, 279–280.

Пјешчић (25); Полексић (2); Поповић (11); Продан (13); Радић (2); Радовић (11); Радојичић (11); Радојевић (19); Ребић (1); Раичевић (1); Ружић (6); Секуловић (7); Сочица (15); Сукновић (29); Тадић (10); Тијанић (24); Тодоровић (25); Тончић (1); Трипковић (2); Туфегџић (24); Ћаласан (15); Ћоровић (3); Ћурчић (2); Ушћумлић (3); Цицмил (10); Чавић (1); Шарац (2); Шаровић (1); Шимун (3); Шкиљевић (3); Шипчић (1); Шумић (6); Шућур (5); Авдић (2); Зукановић (1); Хамидовић (1); Хамић (4).¹¹⁵

Према мјестима стратишта 1943. године Миле Цицмил наводи колико је чланова из које породице страдало: Бабићи (Митрић – 1; Раичевић – 1); Бајово Поље (Благојевић – 1; Јововићи – 5; Јовићевићи – 5); Барни до (Митрић – 1; Огњеновић – 2; Ћаласан – 1); Безује (Бајовићи – 5; Бошњак – 1; Врачар – 1; Гаговићи – 3; Пантовић – 2); Бојати (Бојати – 6; Огњеновић – 2; Цицмил – 3; Чавић – 1); Боричје (Мићановић – 1); Борковићи (Делић – 1; Недић – 2; Радовић – 2); Брезна (Бајовић – 1; Благојевић – 6; Врачар – 11; Дурутовићи – 12; Ћикановић – 1; Ћурковић – 4; Недићи – 2; Пантовић – 2; Радовић – 1; Радојевић – 18; Тадић – 1; Тодоровићи – 24); Бријег (Бојати – 3; Вуковићи – 5; Гвозден – 2; Ивановић – 1; Јововић – 1; Кикановић – 2; Крунићи – 2; Ликић – 3; Ушћумлић – 3; Цицмил – 1; Авдић – 2; Зукановић – 1; Хамидовић – 1; Хамић – 4); Брљево (Аџићи – 4; Васовић – 17; Ћођић – 12; Љешевић – 3; Осмајић – 5; Пјешчићи – 14; Ружић – 6; Сочица – 6; Ћаласан – 5; Шимун – 1); Будањ: (Пјешчић – 1); Буковац (Благојевићи – 85; Радић – 1; Тодоровић – 1); Водице (Аџићи – 2; Блечићи – 9; Беслема – 2; Вукосављевићи – 2; Дубљевић – 1; Мијатовић, игуман – 1; Секуловић – 5); Војиновићи (Богдановићи – 5; Војиновићи – 3; Дондићи – 2); Вучево (Верун – 4; Вуковић – 7; Мумин – 6; Огњеновић – 10; Ћаласан – 3); Горанско (Аџић – 1; Аћимовић – 1; Бакрачи – 2; Добриловић – 1; Лучић – 2; Мићановић – 1); Горња Брезна (Блечић – 2); Гојковића До (Аџићи – 13; Гојковићи – 7; Лубурићи – 13; Маловић – 1; Ниношевићи – 6; Сочица – 6); Дола (Благојевићи – 156; Гломазић – 3; Гутовићи – 8; Дамјановић – 1; Ћикановић – 42; Николићи – 7; Пејовићи – 5); Доња Брезна (Јововићи – 11; Јовићевић – 1); Доње Рудинице (Блечићи – 4); Дубљевићи (Дубљевић – 1; Пејовић – 1; Полексић – 2); Дубровско (Бајовић – 1; Гломазић – 1); Заборје (Благојевићи – 2); Забрђе (Јововић – 2; Пејовић – 1); Зуква (Гргур – 1); Јасен (Говедарица – 5; Радојичић – 1; Сукновићи – 19; Шумић – 4); Јеринићи (Бајагић – 1; Вранићи – 2; Живковићи – 4; Костић – 1; Ћурчић – 2); Лисина (Аџићи – 4; Голубовић – 2); Катин до (Бошњак – 1); Кнежевићи (Војводићи – 6; Кнежевићи – 7); Кошара (Вуковићи – 6); Кручица (Аћимовић – 3; Кандићи – 28; Поповић

¹¹⁵ М. Цицмил, *Крв Пиве*, 45–84.

– 1; Продан – 1; Радојичићи – 6; Сукновићи – 2; Тијанићи – 8; Туфегџићи – 24; Шумић – 2; Кулићи (Гредић – 1); Крстац (Цицмил – 1); Крушево (Радовић – 1); Мало језеро (Радојичићи – 3); Манастир Пива (Аџићи – 2); Мештровач (Шкиљевић – 1); Милошевићи (Аџићи – 3; Ђапић – 7; Ђођић – 2; Кандић – 1; Ребић – 1; Сочица – 2); Миљковац (Апрцовићи – 4; Благојевић – 1; Блечић – 1; Јововић – 1; Лојовић – 3; Пејовић – 14); Мратиње (Вуковићи – 5; Љешевић – 1; Митрићи – 2; Огњеновић – 2; Радић – 1; Радовић – 4; Ђаласан – 6; Шимун – 2); Непознато мјесто (Аџићи – 4; Жарковић – 1; Живковић – 1); Недајно (Шарац – 1); Нико-вићи (Никовићи – 2); Николин до (Лечић – 1); Огуљеница (Врачар – 2); Орах (Двожак – 1; Шаровић – 1); Планиница (Цицмил – 1); Плужине (Аџић – 1; Баланџић – 3; Маловићи – 2; Маџар – 4); Пишче (Богдано-вић – 1; Вуковићи – 2; Добриловић – 3); Пољана (Бајагић – 2); Подпри-соје (Благојевић – 12; Дурутовићи – 12; Ђикановић – 2; Ђурковић – 1); Поношевац (Лучић – 1); Пресјека (Тадић – 1); Продановац (Бошњак – 1); Равно (Аџић – 1; Пјешчић – 7; Ђоровићи – 3); Рудинице (Бајовић – 3; Гломазић – 12; Гогоићи – 29; Гутовићи – 12; Дамјановићи – 9; Ђачићи – 15; Ђикановић – 1; Јаредић – 7; Недић – 1; Николићи – 26; Поповић – 7; Шућур – 5); Седлари (Радојичић – 1); Сељани (Аџићи – 2; Блечићи – 2; Лучић – 2; Секуловић – 2); Спријечно (Тадић – 1); Стабна (Ђаић – 3; Кандић – 11; Пјешчић – 1; Продан – 12; Сукновићи – 8; Тијанићи – 16); Стубица (Бајагић – 1; Жуловић – 2); Сушица (Копривица – 1; Мазићи – 3; Шарац – 1); Теоч до (Кецојевић – 1); Трештеник (Додеровић – 1); Трса (Јокановић – 4; Пејовић – 1); Тршанско Поље (Кулић – 1); Узлуп (Шки-љевић – 2); Унач (Крунићи – 4; Миличићи – 4; Мирковићи – 2); Херцего-ва страна (Баланџић – 2); Црвене плоче (Пантовић – 2); Црквичко Поље (Аџић – 1; Бабић – 3; Баланџић – 1; Бојат – 1; Гашићи – 2; Гашовићи – 5; Грубач – 2; Ђукић – 1; Жарковић – 1; Карабасил – 6; Кнежевић – 1; Кру-нић – 1; Ликић – 1; Мостић – 1; Нишић – 1; Пејовић – 1; Поповић – 2; Радовић – 3; Цицмил – 3); Црна Гора (Дакићи – 2; Мумин – 2; Тончић – 1; Шипчић – 1); Шарићи (Врачар – 8).¹¹⁶

Остале жртве нацистичког терора из Пиве, по списку Мила Циц-мила, страдали ван Пиве или на простору Пиве: Аџић – 2 (Сарајево, Никшић); Бајовић – 1 (Рудо Поље); Бауџал – 1 (Земун); Благојевић – 1 (1942); Бошњак – 1 (Комарница, 1944); Варезић – 1 (Комарница, 1944); Врачар – 9 (Безује – 7, Брезна – 1; Горње Поље – 1); Гаговић – 3 (Комар-ница, 1944); Гашовић – 1 (Мађарска, 1943); Добриловићи – 2 (Београд, 1941; Земун, 1943); Дубљевићи – 2 (Јасеновац, 1941); Дурутовић – 1

¹¹⁶ Исто, 45–84.

(Београд, 1944); Ћикановић – 1 (Комарница, 1943); Златанић – 1 (Гацко, 1941); Јововић – 1 (Косово, 1941); Јокановић – 1 (Србија, 1943); Јоковић – 1 (Никшић, 1942); Кецојевић – 1 (Никшић, 1943); Кнежевић – 1 (Земун, 1943); Миличић – 1 (Цетиње, 1943); Митрићи – 2 (Даниловград, 1941; Прокупље, 1942); Пјешчић – 2 (Автовац, 1943; Билећа, 1943); Поповић – 1 (Косовска Митровица, 1943); Радојевић – 1 (Мојковац, 1945); Сочица – 1 (Никшић, 1941); Тадић – 7; Цицмил – 1 (Косово, 1941).

Такође су приликом масакра у Пиви, скупа са становницима Пиве, страдале и особе која нијесу била са територије Пиве.

Са Планине пивске интернирано је 113 особа, већином жена, дјеце и стараца, од којих је петоро умрло у логору. За судбину двије особе није се ништа послје Другог свјетског рата знало. Извјестан број заточеника, који су се вратили својим кућама, потпуно физички изнурени, послје више мјесеци робовања, умире одмах на повратку, док су други након рата остали потпуно неспособни за ма какав физички рад.¹¹⁷

Тако је Пива само у овим данима јуна 1943. године изгубила око 10% свог цјелокупног становништва, а сама Пивска жупа и око 15% становништва.¹¹⁸

Покушаји сахрањивања, преношења иструлелих лешева, бојазан да непријатељ опет однекуда не упадне и не побије и оне што су остали живи – чинили су суморну свакодневицу житеља пивских села првих дана из непријатељске офанзиве.¹¹⁹ Њемци и Италијани су сељаке утјеривали у зграде, убијали их, затим спаљивали. То су радили да би спријечили бјекства приликом стријељања и да би лешеви сагорјели како их из хигијенских разлога не би морали закопати. Када су у Брезни убили Рајка Врачара са супругом и петоро дјеце, на њих су набацали сламарице, столице, кревете и постељину и тако све спалили.¹²⁰

Са многобројних губилишта једва је покоји појединац успијевао да се некако спасе бјекством, у многим фамилијама није остало живе душе, много су остале без мушке главе, остало је много самохраних старца, много ситне сирочади без родитеља, једна породица је и угашена (Верун).¹²¹

117 Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача генералу дивизије „Ферара“ *Franoeschini Mario*, Београд 21. март 1946. године – Архив Југославије, ф. бр. 2348/II, 102–278.

118 О. Благојевић, *Пива*, 589.

119 О. Сисмил, *Sedam teških dana*, 148.

120 Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 298.

121 О. Благојевић, *Пива*, 589.

Пљачка и разарање имовине

Године 1931. број оваца на простору Пиве достиже 47.307 грла, уз 4.001 говеда и 1.115 коња без којих је у овом беспутном крају било тешко опстати. Укупан сточни фонд у току 1931. достигао је око 52.000 грла, а у прољеће 1941. године вјероватно је нарастао на око 60.000 грла.¹²²

По првим процјенама, које су урађене након Другог свјетског рата, у Пиви су док је трајала операција „Шварц“ непријатељи запалили 1.116 кућа, и опљачкали многа села.¹²³

У дурмиторском крају за вријеме операције „Шварц“ спаљено је око 5.500 зграда и опљачкано 67.000–70.000 грла стоке. У Пиви је опљачкано 40.000 оваца и коза, 4.000 говеда и око 1.000 коња. Непријатељ је уништио цјелокупну осталу имовину на коју је наишао.¹²⁴ Окупаторске трупе пљачкале су, палиле или односиле све редом, почев од хране и покућства, па до пољопривредног алата и све стоке на коју би наишли. Чак су и на стоку испаливали митраљеске рафале. Ипак су мјештани успијевали да спасу своја стада одводећи и стоку у планине и збегове.¹²⁵ Отету марву непријатељи су обично више дана товарили на жељезничкој станици у Никшићу и потом транспортовали за Њемачку.¹²⁶ Њиве посијане житом које је у појединим мјестима већ било закласало, биле су запуштене. Непријатељске мазге опасле су их тако да на њима није остао ни класа.¹²⁷ Што од стоке или још незрелог жита на њивама нијесу могли потјерати или уништити, покушали су спалити или уништити гонећи коње по засадима и убијајући марву из пушака и остављајући за собом стрвине. Мјештани који су преживјели остали су и без куће и без имовине по оној народној „на ничему, без ичега“.¹²⁸

Јединице италијанске дивизије „Ферара“ запосјеле су у јуну 1943. године Планину пивску и ту боравиле 20 дана. За то вријеме спа-

122 Б. Д. Дубљевић, *Планина пивска*, 281–282.

123 *Зборник*, т. XIII, књ. 3, д. 90, Београд 1972, 377.

124 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 286; О. Cicmil, *Sedam teških dana*, 232; Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 306.

125 О. Благојевић, *Пива*, 589.

126 В. Реџић, *Грађански рат*, 148; Михаило Минић, *Расуте кости /1941–1945/*, Детроит 1965, 200–201.

127 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 288.

128 О. Cicmil, *Sedam teških dana*, 148.

лиле су села: Безује, Дубљевиће, Боричје, Пишче, Војиновиће, Кулиће, Унач, дио Трсе, Кнежевиће, Шариће, Барни До, Бабиће, Жеично, дио Поља Црквичког, Јериниће и Никовиће. Тада је изгорјело 614 стамбених објеката и 1.614 торова и штала, колиба и других споредних зграда. Уништени су и све покућство, пољопривредни алати и животне намирнице сељака у тим селима. Такође су уништени сви усјеви који су били у стадијуму пуног развића. Из тих села непријатељ је опљачкао 84.769 оваца, 834 коња, 600 крава, 1.881 волова и јунади и 2.464 кокошке.¹²⁹

Партизани су спроводили велику мобилизацију свег расположивог мушког и женског становништва које је данима и ноћима било ангажовано на преношењу великог броја рањеника по стрмим врлетима и гудурама Сушице, Комарнице и Пиве. Такође, партизани су спроводили и реквизицију стоке. Др Гојко Николиш, шеф Санитетског одсјека Врховног штаба, бележи: „Управо у те дане, над Централном болницом надвила се нова опасност, не мање страшна од њемачких дивизија. Била је то авет тоталне глади. Глад и тифус почели су да се шире и међу становништвом. Пивска висораван ни у најбољим временима не би била у стању да прехрани толики број рањеника, а камоли тада на крају друге године рата. Поред тога, све јединице које су хитале из Санцака на Вучево и Сутјеску снабдијевале су се на брзу руку последњим грлима стоке која се још могла пронаћи у Пиви.“¹³⁰ На подручју дурмиторског краја за све вријеме непријатељске офанзиве поред мјесног становништва свакодневно се хранило још 15.000 до 20.000 људи.¹³¹ Због реквизиције стоке расположење мјештана, уколико их је још било по тим селима, почело се окретати против партизана и Централне болнице. Четници су у селу Бабићима и Шарићима напали болницу и отјерали стоку.¹³²

Њемачке и хрватске (ушашке) јединице у Жупи, а италијанске на Планини пивској, пљачкале су и палиле, такође систематски, све куда су пролазиле. Читава Пива, и Жупа, и Планина, била је у огњу и пламену. Само мањи број села или негдје затурених сеоских кућа, појата и колиба остао је неспаљен. У Жупи су потпуно или скоро у цјелоости спаљена села: Горња и Доња Брезна, Потприсоје, Дуба, Буковац, Миљковац, Рудинице, Сељани, Горанско, Плужине, Јасен, Зуква, Стубица, Стабна,

129 Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача генералу дивизије „Ферара“ Franoeschini Mario, Београд 21. март 1946. године – Архив Југославије Београд, ф. бр. 2348/II, 102–278.

130 G. Nikoliš, *Ranjenici u bici na Sutjesci*, 285–286.

131 П. Крстајић, *Дурмитор у НОБ*, 267.

132 G. Nikoliš, *Ranjenici u bici na Sutjesci*, 286; F. V. D. Dikin, *Bojovna planina*, 70.

Милошевићи, Седлари, Ковачи, Будањ, Брљево, Мратиње, а дјелимично и сва остала насеља. На планини су потпуно или готово потпуно спаљена сва села. Мање или више страдале су цркве у Пишчу, Боричју, Борковићима, Недајном, Безују, Никовићима, Мратињу, Николићима, а скоро све у Пивској жупи. Из цркава су пљачкани путежи, позлаћени крстови, сребрна кандила и други вриједни предмети. У неким црквама злочинци су силовали похватане жене, а мратињску цркву су запалили с тешким рањеницима које су у њој затекли. Из Пивског манастира су или уништили или однијели све што су нашли. Међутим, заслугом ранијег игумана Лукијана Зечевића, који је све важније црквене драгоцености већ био склонио, значајнији предмети су ипак сачуване.¹³³

Материјална штета коју су Њемци нанијели становништву шавничког среза процијењена је на 1.244.182.185 предратних динара.¹³⁴

Сељаци су за масакре над недужним становништвом Пиве окриљивали партизане, да су они „свему злу криви“ јер су навукли у Пиву њемачке дивизије.¹³⁵

У послеријатном периоду власти комунистичке Југославије није су поклонила довољно пажње невиним жртвама Пиве. Подигнута су им спомен-обилежја карактеристична за то вријеме, али њихова имена на већини спомен-обилежја нијесу исписивана. Пивски мученици су убројани у фашистичке жртве али није истицан хришћански карактер њихове жртве. Режимска реторика која је пратила подизање речених спомен-обилежја одређивала је вриједност жртава кроз призму атеистичко комунистичке идеологије и у оквиру лажног братства и јединства народа и народности Титове Југославије.¹³⁶

У долинама гдје су убијене невинне жртве 1977. године у Долима направљен је меморијални комплекс, рад вајара Луке Томановића и архитете Богдана Богдановића.¹³⁷ Крајем 90-их година XX вијека, уочи годишњег помена, група Пивљана је на том голготском мјесту поставила један крст. Послије обнове Епархије будимљанско-никшићске (2001) мјештани из ближе околине пивских Дола покренули су иницијативу за градњу цркве, која је подигнута за годину дана по узору на ловћенску

¹³³ Ј. П. Жарковић, *Дурмиторско подручје*, 305; О. Благојевић, *Пива*, 589.

¹³⁴ В. Рецић, *Грађански рат*, 174.

¹³⁵ О. Благојевић, *Пива*, 590.

¹³⁶ Ј. Мићовић, *Страдање дјеце и омладине*, 367.

¹³⁷ М. Нишић, *Културно наслеђе Пиве*, 264.

капелу. Послије освећења цркве мјештанин Ђорђије Гutowић приложио је дио имања за изградњу конака. Дола са црквом и новоподигнутим конаком проглашена су метохом манастира Пиве.¹³⁸

Будући да су пивски хришћани без икакве своје кривице страдали од бездушног окупатора само зато што су „Срби Православне вјере, а с обзиром на то да су остали вјерни до смрти и својој вјери и имену српском чиме су се уподобили свим од вијека мученицима за Христа пострадалим и придружили се Јасеновачким, Јадовинским, Пребиловачким и другим новомученицима српским пострадалим у току Другог свјетског рата“, Свети архијерејски сабор Српске православне цркве одлучио је 24. маја 2017. године да их унесе у каталог Светих српских Новомученика и да дан њиховог спомена буду 7. јун Светих новомученика пивских. Међу пивским мученицима треба истаћи Јаглику Аџић и Софију Недељкова Кандић (Стабна), седамнаестогодишње дјевојке.¹³⁹

Закључак

Геноцид над становништвом Пиве предјела који се налази у сјеверозападном дјелу данашње Црне Горе, починиле су њемачке, италијанске, бугарске и хрватске (ушашке) јединице у чијем саставу је био и извјестан број муслимана из непосредног комшилука Пиве (Гацка), за вријеме њемачке операције „Шварц“ (мај–јун 1943). Тада је живот изгубило близу 1.300 становника, око 10% становништва Пиве, и цијелом подручју је нанијета велика материјална штета.

Геноцид над становништвом Пиве праћен похаром и уништавањем њихове имовине, почињен је са намјером да се осујети повратак како партизанских тако и четничких јединица на то подручје, као и да се застрашивањем становништва спријечи свака њихова сарадње са покретом отпора. Становници Пиве страдали су и зато што су се родили као Срби, што су се крстили са три прста, говорили својим српским језиком и потписивали се српском ћирилицом, као и што су у том злом времену имали и неке зле комшије. Непријатељ је сво неборачко становништво Пиве сматрао побуњеницима, што се види из извјештаја заповједника њемачких и италијанских јединица, и над мјештанима спровео одмазду.

138 Ј. Мићовић, *Страдање дјеце и омладине*, 368.

139 *Исто*, 74.

Извори и литература

Извори

Архив Војноисторијског института, Београд.

Архив Југославије, фонд Државна Комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

Документи из историје Југославије, IV, приредили: Ђ. Зечевић и Јован П. Поповић, Београд 2000.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I–XIV, Београд 1949–1982.

„Нацистички злочинци пред судом“, *Политика*, 6. фебруар 1947, 3; 8. фебруар 1947, 5.

Споменик палим борцима Дурмиторског НОП одреда и жртвама фашизма дурмиторског краја, спискови, Београд 1963.

„Суђење бившем немачком команданту Југоистока генерал-пуковнику Леру и групи Хитлерових генерала“, *Борба*, 6. фебруар 1947, 3; 8. фебруар, 3; 13. фебруар 1947, 3; 17. фебруар 1943, 3.

Литература

Винка Благојевић Булић, *Иди моје те очи не виђеле*, Жабљак 2006.

Обрен Благојевић, *Пива*, Стручна књига, Београд 1996.

Обрен Благојевић, *Мој живот*, Стручна књига, Београд 1996.

Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Народни Музеј Панчево, Панчево 2011.

Мирко Брковић – Миодраг Брковић, *Прилог проучавању геноцидног покоља становника села Велике 28. јула 1944. године на основу доступне архивске грађе*, *Геноцид у Велици 28. јула 1944.*, Одбор за обиљежавање 70 година од фашистичког геноцида у Велици 28. јула 1944 – ИГП „Пегаз“ Бијело Поље, Велика 2015, 59–78.

Војна енциклопедија, VI, Београд 1973.

Радован Вукановић, *Ратни пут Треће дивизије*, Војноиздавачки завод Београд, Београд 1973.

Владимир Дедијер, *Дневник*, Југословенска књига, Београд 1951.

F. V. D. Dikin, *Војовна planina*, Nolit, Beograd 1973.

Блажо Д. Дубљевић, *Планина пивска (природа и човјек)*, Draslar partner, Београд 2006.

Јован П. Жарковић, *Дурмиторско подручје ослонац НОР и рево-*

луције, Војноиздавачки и новински центар Београд, Београд 1987.

Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Графички завод Титоград, Титоград 1966.

Otto Kumm, *Vorwärts Princ Eugen! (Die Geschichte der 7. SS-Freiwilligen / Division Princ Eugen)*, Osnabruck 1978.

Михаило Минић, *Расује кости /1941–1945/*, Universal Slavic Printers, Детроит 1965.

Јоаникије Мићовић, „Страдање дјеце и омладине, жена трудница и недужног становништва, православних Срба Пиве и Горњег Полимља побијених од фашистичке Принц Еуген дивизије 1943. и 1944. године“, *Гласник, службени лист Српске православне Цркве*, 8, Београд, август 2018, 364–369.

Gojko Nikoliš, *Ranjenici u bici na Sutjesci*, Sutjeska, I, Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno djelo“, Beograd 1959, 271-300.

Момчило Нишић, *Културно наслеђе Пиве*, Историјски институт – Подгорица, Подгорица 1998.

Откривен споменик у Долима (Пива), *Политика*, Београд, 11. 7. 1977.

Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941-1945*, Историјски институт Црне Горе – Обод, Титоград - Цетиње 1977.

Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, Нолит, Београд 1988.

Војин Поповић, *Кроз пакао Сутјеске*, Народна књига–Партизанска књига, Београд 1981.

Јово Поповић, *Вјешала за генерале*, Стварност, Загреб 1986.

Коста М. Радовић, *Чуј небо – види земљо*, Штампар Макарије – Октоих, Подгорица–Београд 2017.

Вучета Реџић, *Грађански рат у Црној Гори 1941–1945*, књ. 2, Ступови, Подгорица 2002.

Sutjeska, zbornik radova, Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno djelo“, I–V, Beograd 1959–1961.

Светозар Томић, *Пива и Пивљани, насеља и порекло становништва*, Српска академија наука, Београд 1949.

Миле Цицмил, *Крв Пиве*, АП Принт, Подгорица 2007.

Obrad Cicmil, *Sedam teških dana*, Sutjeska, III, Vojnoizdavački zavod JNA „Vojno djelo“, Beograd 1959, 115–148.

Thomas Casagrande, *Die volksdeutsche SS – division Princ Eugen*, Frankfurt 2003.

Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану, Немачка војска и паартизан-*

ски начин ратовања, Магелан Прес, Београд 2014.

ТВ емисије

Када се Пива у небо селила 1-4, Српско становиште, уредник Веселин Матовић, Српска РТВ, преузето: 26.03.2019.г. у 10:00 h,

1. <https://www.youtube.com/watch?v=F3Zl4kTf4MY>;
2. <https://www.youtube.com/watch?v=CvyoHlsredo>;
3. <https://www.youtube.com/watch?v=IUdUjzunO8g>;
4. <https://www.youtube.com/watch?v=XCGAEVJZSyM>.

Годишњица од погрома у Пиви јуна 1943., гост Миле Цицмил, Огледало, уредник Љубица Гојковић, Српска РТВ, преузето: 26. 3. 2019. године у 10:00 h, <https://www.youtube.com/watch?v=vL5HFTX5g1g>.

Др Радован Пилиповић, виши архивиста
Архив Српске православне цркве, Београд

РУСКО ЕМИГРАНТСКО СВЕШТЕНСТВО НА ПРОСТОРУ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ (1941–1945)

Сажетак: У раду се на основу докумената првог реда и релевантне литературе разматра различитост судбина руских православних свештеника на територији коју је захватила Независна Држава Хрватска (НДХ) у Другом светском рату. Познато је да је „руски духовни фактор“ играо битну, ако не кључну улогу у формирању Хрватске православне цркве, организације са духовним претензијама, а била је у функцији усташке политике и режима затирања српског народа. Након жестоких прогона од лета до позне јесени 1941. године, злочини су денекле суштајали и почело се размишљало о томе да би се „српско питање“ требало решавати и на суптилније начине, преко асимилације. Поред политике коришћења каме и перфидног прекрштавања, поглавник НДХ др Анте Павелић са својим сарадницима прибегава, од зиме 1942. године, стварању организације Хрватске православне цркве, очекујући да она буде призната од других православних помесних цркава укључених у „нови поредак“ Сила осовине.

Кључне речи: руски емигранти, свештеници Руси, Хрватска православна црква, митрополит Гермоген (Григориј Иванович Максимов), прогони православља и Срба, уништавање храмова, масакри и злочини

1. Руски емигранти у српској средини (1917–1941)

Руски емигрантски талас после Октобарске револуције 1917. године захватио је и новостворену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. У тој новој словенској држави Руси су нашли повољне услове за живот, тим пре што се на простору јужнословенске краљевине под круном Карађорђевића консолидовала уједињена Српска патријаршија. Број

православних (46,67% од укупног становништва) гарантовао је руским избеглицама да долазе у духовно блиску средину у којој ће лако исповедати своју веру и неговати старе обичаје. Са формирањем Руске православне цркве у избеглиштву, после јесењег сабора у Сремским Карловцима 1921. године постало је јасно да новостворена руска јерархијска православна структура баштини старе црквене традиције монархистичког времена и акумулацију одређене врсте црквеног обрасца царистичке епохе. У антагонизму руске црквености, црквених фракција између Москве и Сремских Карловаца, синодалним и епископским властима Српске православне цркве припадало је посебно место. Српска патријаршија је била материјална и духовна покровитељка руске црквене емиграције. Према једној званичној евиденцији Српске православне цркве, око 1930. године, од 2.924 свештеника чак 214 је било руског емигрантског порекла.¹

После смрти митрополита Антонија Храповицког 1936. године, духовно вођство над Руском православном заграничном црквом преузео је митрополит Анастасије Грибановски. Митрополит Анастасије наставио је да негује традиционално добре односе са Српском православном црквом. И у годинама Другог светског рата руско емигрантско свештенство, уједињено са паством у посебну духовну организацију и ентитет – Заграничну цркву, било је главни кохезиони чинилац руске емиграције.² Сачувано је писмо митрополита Анастасија Грибановског од 4. августа 1941. године упућено министру др Мили Пуку у којем нуди лојалност према властима за слободу рада парохија Руске заграничне цркве на територији Независне Државе Хрватске (Сарајево, Земун, Сремски Карловци и Цриквеница).³ Препис писма биће дат у целини у прилогу овог рада.

2. Српска православна црква у Независној Држави Хрватској

Слом Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године и

¹ Радован Пилиповић, *Српска православна црква и руска емиграција (1920–1940)*, Бања Лука–Београд 2018, 404.

² Види: Тимофејев, Алексеј, „Руска загранична православна црква и грађански рат у Србији 1941–1945“, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати (зборник радова са научног скупа)*, књ. 2 (2007), 285–295; Михаил Витальевич Шкаровский, „Русская православная церковь за границей и ее общины в Югославии в годы второй мировой войны“, *Христианское чтение* № 4 (2014), 182–222.

³ Архив Српске православне цркве, *Збирка поклона и откупа*, Писмо митрополита Анастасија Грибановског др Мили Пуку од 4. августа 1941. године.

распад државног система, довешће до тога да јурисдикцијска територија и организација Српске православне цркве буду под неколико окупационих режима. Патријарх Гаврило Дожић и епископ жички Николај Велимировић су на почетку рата стављени под немачку полицијску присмотру, и оптужени за англофилство, били су интернирани. Што се тиче простора Независне Државе Хрватске тамо ће свих девет епархија, колико их је Српска православна црква имала пре почетка рата, остати без својих архијереја до зиме 1941. године. Познато је да су усташе још у лето 1941. на најбруталније начине лишили живота митрополита дабробосанског Петра Зимоњића, епископа бањалучког Платона Јовановића и епископа горњокарловачког Саву Трлајића.⁴ Готово сви свештеници Српске православне цркве који су страдали у усташким прогонима, њих 171 на броју, убијени су до краја 1941. или су с временом умирали од последица рањавања и мучења задобијених управо прве ратне године. На територији НДХ није било православних свештеника који би могли да обављају обреде слободно, уколико ту није било реч о војним референтима партизанских комунистичких јединица или свештеницима што су припадали Равногорском (четничком) покрету.

Разарање организације Српске православне цркве на простору НДХ подразумевало је уништавање епископске структуре, убијање или протеривање парохијских свештеника, свештенмонаха и монаха, као и девастирање православних храмова. Са свим тим под руку је ишла и пљачка српске имовине, црквене и приватне. Челни људи Српске православне цркве, окупљени у Светом архијерејском синоду под председавањем митрополита скопљанског Јосифа Цвијовића, прозрели су механизам деструкције српског православља у НДХ, па ће уследити меморандуми Српске православне цркве упућени немачким окупационим властима где ће наводити чињенице које говоре о дискриминаторском усташком законодавству упереном против Срба, Јевреја и осталих, илуструјући то драстичним примерима усташких зверстава, убиства, злочиначког поступања и документујући све именима жртава и злочинаца.⁵

У хрватскоусташком законодавству другачије се гледало на православне народе попут Руса, Румуна и Бугара или на етничке идентитете Црногораца и Украјинаца, на пример. Представник руске емиграције

4 Уп. Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве (1941–1945)*, Београд 1997, 73 и даље.

5 Архив Српске православне цркве, *Свети архијерејски синод*, Меморандуми (1941–1942), *passim*.

у Независној Држави Хрватској Григориј Ферхмин је протестовао пред Министарством спољних („вањских“) послова НДХ и Кабинетом државног секретара („тајника“) да се одредбе објављене у новинама *Hrvatski Narod* од 14. јула 1941. године, бр. 150, којима се „сви Срби и православци позивају да приступе регистрацији у понедељак 14. септембра, јер је то задњи дан регистрације, а накнадне исприке неће се моћи оправдати“ – не могу односити на Русе или њихове супруге из корпуса других народа што су се за њих удале, јер су удајом „постале руске емигранткиње“.⁶

Такође, Григориј Ферхмин се заузео за тројицу руских свештеника који су били у српској црквеној служби и као такви интернирани у логор Цапраг да би били даље протерани у Србију: „У петак 11. овог мјесеца (јула, прим. аутора) били су ухваћени и одведени у логор Caprag крај Siska тројица руских свећеника заједно са својим породицама, и то *Fedor Zimonov* из мјеста Bolfan, *Kotar Ludberg*, *Ščerbak Ivan* из Српске Капеле и *Jakovljević Andrej*, крај Jasenovac, који су остали у логору од 13. овог мјесеца, те након тога пуштени кући те сада стоје под угрозом са стране Усташког стана да ће њима бити одузета њихова имовина и да буду протерани из мјеста становања.“⁷ Представник руске емиграције је, дакле, успео да издејствује „Меморандум“ Министарства вањских послова НДХ, донет 22. јула 1941. године, да се не праве проблеми руским свештеницима и члановима њихових породица који су били хапшени и претило им је одузимање имовине. У „Меморандуму“ донетом том приликом је наведено:

„Progon ruskih svećenika-emigranata: stavljanje u zatvor i logor zajedno sa porodicama, zapečaćenje njihovih stanova i imetka: 1. sveć. *A. Sineljščikov* из села Velika Sočanica код Dervente заједно са женом и двоје малодоб. дјеце истјеран из куће наводно у затвор у Derventi. 2. sveć. *Fedor Zinovjev* из s. Bolfan, kot. Ludberg. 3. sveć. *Ivan Ščerbak* из Срп. Капеле са женом. 4. sveć. *Andrej Jakovljević* из Jasenovca. 5. sveć. *Paradijev* из Grubišina Polja. Zadnja četvorica била су ухваћена у петак 11. септембра те отпуштена из логора Caprag крај Siska 13. септембра, под претњом са стране Усташког стана да ће њима бити одузета њихова имовина и да ће бити протјерани из мјеста становања“.⁸ Писац одлуке из Министарства вањских послова тражио је да

6 Писмо Григорија Ферхмина, представника руске емиграције у Независној Држави Хрватској, Министарству вањских послова и Кабинету државног тајника од 15. јула (септембра) 1941. године – Војни архив, Београд, *Фонд Независна Држава Хрватска (Архива непријатељских јединица)*, Бр. рег. 55/2, Ф. 2, К. 336 (у даљем тексту: ВА, НДХ,...).

7 Исто.

8 Меморандум Министарства вањских послова 21. јула (септембра) 1941. године – ВА, НДХ, Бр. рег. 6/2, Ф. 2, К. 337.

јавно преко новина буде поручено: „Da se ruskim emigrantima ne oduzimaју radio-aparate, a onima kojima su oduzeti budu враћени. Da se ruskim emigrantima ne smije реквирирати станове и имовина.“⁹

3. Стварање Хрватске православне цркве

Поглавник НДХ др Анте Павелић је у свом говору од 28. фебруара 1942. године у Хрватском сабору прокламовао: „U pravoslavlje ne dira nitko, ali u Hrvatskoj ne može biti Srbske pravoslavne crkve“.¹⁰ Док је Павелић тако говорио покренуте су шире и координисане активности на успостављању псеудоцрквене организације која ће одговарати потребама НДХ, то јест стварању институције која би већину српско-православног становништва учинила Хрватима источног обреда.

Милош Оберкнежевић, српски ренегат, предратни правни саветник Српске патријаршије, који се ставио у службу усташа и радио на стварању Хрватске православне цркве, тако поручује да је Павелић хтео стварањем Хрватске православне цркве да се православни становници „izjednače i идентификују sa njihovom katoličkom braćom u jednoj hrvatskoj domovini“.¹¹ Главни опуномоћеник Немачког рајха у Загребу Зигфрид Каше предлагао је министру Младену Лорковићу да решење српског питања потражи и у оснивању црквене организације која би зависила од усташа, а не од центра у Београду.¹² Занимљива су и тумачења да је стварање Хрватске православне цркве било потребно не само у контексту решавања великих „питања“ географских зона са српским православним становништвом, него и зарад исказивања дипломатског такта и потврђивања савезништва хрватске усташке државе са православном Бугарском.¹³

О оснивању Хрватске православне цркве први пут је озбиљно расправљано 11. марта 1942. године на седници Сталног одбора за правосудне и богоштовне послове Хрватског државног сабора. Поглавник Анте Павелић и „министар вера“ НДХ др Мирко Пук су 3. априла 1942.

⁹ Исто.

¹⁰ *Poglavnik saboru i narodu, Govor na završnoj saborskoj sjednici 28. veljače 1942*, Zagreb 1942, 35; Уп. *Pravoslavni kalendar za prestupnu 1944. godinu, godina II*, uredio S. M. Štedimlja, Nakladna knjižara „Velebit“, Zagreb 1944, 78.

¹¹ Miloš Oberknežević, „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva“, *Hrvatska revija*, Minhen–Barselona 1979, 247.

¹² Виктор Иванович Косик, *Хорватская православная церковь (от организации до ликвидации) (1942–1945) Взгляд из XXI века*, Москва 2012, 28.

¹³ Slavko Slišković, „Hrvatsko-bugarski crkveni odnosi u 19. i 20. stoljeću“, *Christiana croatica periodica*, 67, Zagreb 2011, 122.

донели *Законску одредбу о Хрватској православној цркви*, то јест одлуку којом се „на подручју Независне Државе Хрватске оснива Хрватска православна црква која је самосвојна (аутокефална)“.¹⁴

Дана 5. јуна 1942. за поглавара те неканонске установе погланик је поставио руског епископа Гермогена (1861–1945), бившег јекатеринославског и новомосковског епископа, који је 1922. стигао у Србију и као избеглица од бољшевика уживао гостопримство Српске православне цркве.¹⁵ Писмо Гермогеново упућено из манастира Хопова 29. априла 1942. године митрополиту Анастасију Грибановском показује његову неискреност према Синоду Руске православне заграничне цркве и Српској православној цркви. Наиме, Гермоген саопштава, одговарајући на раније Анастасијево писмо: „Ви сте савршено у праву, када пишете, да се међу нашим епископима неће наћи ниједан, који би се одлучио да возглављује (руководи – прим. аутора) Православну цркву у Хрватској, без потребног благослова од стране Руске црквене власти, али и Српске Цркве, јер према црквеним канонима таква активност не би била допуштена“, поручујући на крају, „у сваком случају умирите митрополита Јосифа, да ми, ценећи услуге Српске Патријаршије за нашу Заграничну Цркву, нећемо урадити ништа по њега лоше (штетно)“.¹⁶ Међутим, положај „хрватског митрополита и архиепископа загребачког“ који је прихватио да заузме још 5. јуна 1942. очито демантује та лажна уверавања.

Хрватска православна црква је харизму додатно „стицала“ преко јерархије Румунске православне цркве. О томе сведочи случај „хиротоније“ Спиридона Мифке за епископа Сарајевске епархије ХПЦ 1944. године.¹⁷ Код савремених румунских историчара се путовање митрополита Бесарабије Висариона Пујуа у августу 1944. године у Загреб помиње само као чин посвећења „једног епископа“ (*și un episcop*) што ће га он обавити заједно са поглаварем Хрватске православне цркве, руским емигрантом Гермогеном Максимовим.¹⁸ Министар правде и богошто-

14 Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд 1989, 142.

15 В. Ђ. Ђурић, *н. д.*, 143.

16 Михаил Витальевич Шкаровский, „Создание и деятельность Хорватской Православной Церкви в годы Второй мировой войны“, *Вестник церковной истории*, № 3 (2007), 259.

17 Ministarstvo pravosudja i bogoštovlja – Zagreb, *Razpored svečanosti prilikom boravka Njegove Visokopreosvećenosti mitropolita Moldavije Visariona Puiuа na posvećenju hrvatskog pravoslavnog episkopa u Zagrebu*, Zagreb 13–17. VIII 1944.

18 Dumitru Stavrache, *Mitropolitul Visarion Puiu – documente din pribegie (1944–1953)*, volumul I, Pașcani 2002, 16.

вља др Павао Цанки обратиће се потом и писмом поменутом румунском митрополиту Висариону 15. августа 1944. године – говорећи о потреби аутокефалности и постојања православне цркве за историјске хрватске територије које су сада под државном влашћу НДХ, он наглашава да се „оснивањем Хрватске православне цркве, са становишта државног и са аспекта унутрашњег развоја, постиже успешно решавање наше духовности“ (*de temelie a autocefaliei Biserici Ortodoxe Croate, aceasta, atat din punct de vedere al raporturilor dintre state, cat și din punct de vedere al dezvoltării interne, pentru realizarea cu succes a problemelor noastre duhovnicești*).¹⁹ Тај неканонски потез суседне помесне цркве, која је била у систему Хитлеровог Новог поретка, представљаће после рата препреку добросуседским односима две Патријаршије, српске и румунске.²⁰

Упркос тим дипломатским покушајима хрватских усташких власти да на тај начин креирана Хрватска православна црква добије на значају потврдом њене аутокефалности барем од дела васељенског православља што је било у савезништву са Силама осовине (Бугари и Румуни) Хрватска православна црква „је представљала државну установу са елементима православне религиозности, која је требало да помогне у ’безболном‘ решавању тзв. српског питања“.²¹

4. Гермоген Максимов као архијереј у светлу канонског права

Гермоген Иванович Максимов спада у руске емигрантске епископе који су били активни у управи Руске православне заграничне цркве 1922–1942. године. У Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (КСХС) је доспео преко Цариграда и Грчке (краће је боравио на острву Лемнос и на Светој Гори) и као избегли архијереј носио је титулу архиепископ јекатеринославски и новомосковски, епархије коју је напустио. У Краљевину СХС је дошао 1922. године, а најдуже је боравио по манастири-

¹⁹ Исто, 84–85.

²⁰ Митрополит скопски Јосиф, *Мемоари*, приредио Велибор Џомић, Цетиње 2006, 256–257. Након рата су односи између Српске и Румунске православне цркве захладнели, све док Румуни нису упутили објашњење и писано извињење за подршку пружану митрополиту Гермогену Максимову у току рата.

²¹ Далибор Ђукић, „Правни положај Хрватске православне цркве“, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, уредници Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Београд 2017, 288. Аутор добро примећује да синтагма „Хрватска православна црква“ означава политички конструисану организацију која је „хрватска“ само по државном оквиру у којем се налази, као и да „та црквена организација није испуњавала основне услове да би се уопште назвала црквом“.

ма Фрушке горе (Раваница и Раковац). Рођен је 10. јануара 1861. године у месту Станица Нагавска (Станция Нагавская) на Дону, као дете козака и на крштењу је добио име Григорије. После завршетка Кијевске духовне академије, рукоположен је за ђакона и свештеника 1887. године. Оставши удов замонашио се 1909. године, убрзо је догурао до чина архимандрита, а 1910. постао је архијерејски намесник Донске епархије са седиштем у Новочеркаску. Био је ректор Богословије (Семинарије) у Саратову. Архиепископ јекатеринославски и новомосковски постао је за време Првог светског рата.²²

Војни суд Команде града Загреба осудио је на смрт митрополита Гермогена 29. јуна 1945. године заједно са свештеницима Серафимом Купчевским, Димитријем Мрихином, Алексејем Борисовим, Јоцом Цвијановићем, Спиридоном Мифком и Петром Лазићем. Такође, по истој пресуди у истом процесу били су осуђени и фра Мирослав Филиповић-Мајсторовић, фра Радослав Главаш и „дружина“ састављена од усташких ратних злочинаца.²³

Свети архијерејски синод Српске православне цркве је на својој седници од 30/17. априла 1942. године осудио стварање Хрватске православне цркве: „автокефалност Хрватске православне цркве под оваквим условима не може признати као акт на канонима заснован не само наша Српска православна црква као Мати-црква, која је позвана да се брине о судбини оних њених делова који су остали на територији Независне Хрватске, него ни једна друга автокефална православна црква“. Исто тако, указано је на улогу хрватских власти у свему томе: „за проглашење автокефалности Хрватске православне цркве није надлежна ни компетентна државна власт, у толико пре што је Црква божанска установа, и што Поглавник Независне Државе Хрватске, који је овај акт обавио не припада православној вери“.²⁴

22 Vladimir Geiger, „Smrtna presuda vojnog suda Komande grada Zagreba poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mitropolitu Germogenu 1945. godine“, *Suvremene teme*, Centar za politološka istraživanja, Zagreb 2012, 570–571 (у даљем тексту: В. Гајгер, н. д.). Није, са друге стране, у праву В. Гајгер када пише да је „Водство Српске православне цркве било сугласно с избором Максимова, али се противило његову именовању патријархом“. Биографске податке са више детаља доноси и: В. И. Косик, *Хорватская православная церковь (от организации до ликвидации) (1942–1945) Взгляд из XXI века*, Москва 2012, 36–40. О биографији Гермогена Ивановича Максимова види и: В. Ђ. Ђурић, н. д., 146–147.

23 В. Гајгер, н. д., 574–575.

24 Архив Српске православне цркве, *Свети архијерејски синод*, Записници Св. архијерејског синода, Записник, бр. 12 од 30/17. априла 1942. године.

5. Удео Руса у кадровима Хрватске православне цркве

Према неким до сада познатим списковима међу службеницима и ангажованим свештеницима Хрватске православне цркве до краја 1942. године руског порекла су били следећи: *Владимир Соколов* (Копривница), *Василије Добронравов* (Хрватски Карловци), *Василиј Јурченко* (Шид), *Николај Семченко* (Стара Пазова), *Димитрије Мрихин* (Дарувар), *Евгеније Јаржански* (Загреб), *Венијамин Павловски* (Добановци), *Димитрије Извољски* (Батајница), *Михаил Милоградски* (Босут), *Серафим Купчевски* (Загреб), *Лукијан Андријевски* (Трново код Сарајева), *Анатолиј Парадијев* (Дољани код Дарувара), *Александар Воловски* (Ириг), *Платон Бондар* (Врдник), *Диомид Кашченко* (Осијек), *Евгеније Погорецьки* (Сурчин), *Николај Руженцов* (Пакрац), *Иван Мрачковски* (Велика Бршљаница), *Петар Попов* (Чаглић), *Сергије Селивановски* (Угриновци), *Андреј Семилуцки* (Уљаник), *Алексеј Крижско* (Сарајево), *Нестор Бребаков* (Бешеново), *Кесариј Каљченко* (Јазак), *Михаил Песотски* (Глина) и *Мирон Федерер* (Загреб).²⁵

Од укупно 70 активних свештеника Хрватске православне цркве руског порекла је било њих 26, Срба је било 43, а осталих двојица – Јован Дворжак и Всеволд Хорват. За већину од поменутих 26 свештеника постоје персонални досијеи у централном црквеном архиву, из којих се види да су пре Другог светског рата, служили искључиво у малим срединама, да су њихове парохије биле руралног типа, да ће тек са стварањем Хрватске православне цркве добити градове као места службовања.²⁶

Према подацима из 1943. године (платним списковима које је обрађивао Вељко Ћ. Ђурић) руских свештеника у служби Хрватске православне цркве било је још седморица: *Алексеј Борисов* (Загреб), *Петар Попов* (Поникве), *Венијамин Романов* (Живаја), *Михајло Фејак* (Бања

25 В. Ћ. Ђурић, *н. д.*, 209–214. На основу Ђурићевих спискова међу свештеницима Хрватске православне цркве који су носили руска имена издваја их и В. И. Косик, *н. д.*, 87–88. Међутим, он погрешно убраја међу Русе Србина, јеромонаха из Далмације, Никанора Калика!

26 Архив Српске православне цркве, Архивске књиге, бр. 244/1–3, *Персонална књига православног свештенства Краљевине СХС/Југославије* I–III. В. Соколов II, 548; В. Јурченко III, 132; Н. Семченко II, 20; Д. Мрихин II, 786; Е. Јаржански II, 1091; В. Павловски II, 1134; Д. Извољски II, 1090; М. Милоградски I, 1183; С. Купчевски II, 758; А. Парадијев II, 764; А. Воловски II, 1164; Д. Кашченко II, 824; Н. Руженцов III, 3; И. Мрачковски III, 43; П. Попов I, 545; П. Попов II, 1140; С. Селивановски III, 141; А. Крижско I, 1106; К. Каљченко I, 517; М. Песотски I, 1136.

Лука), Максим Сич (Земун), Димитрије Кутенко (Плашки) и Дамаскин Бачок (Купиново).²⁷

У 1944. години смањује се број активних свештеника Хрватске православне цркве, наиме, пензионисано је њих 11, а умрла су тројица, тако да међу 57 активних свештеника Руса тада било 21.²⁸ Међутим, то не мења чињеницу да је њихов удео у том свештенству износио око 35% и за 1943. и за 1944. годину.

Искоришћавање потенцијала руских емигрантских свештеника за могуће духовне раднике Хрватске православне цркве међу паством коју треба асимиловати и од историјских и етничких Срба направити хрватски православни хибрид подсећа на предлоге из елабората друге половине XVII и прве половине XVIII века. Наиме, тада су латински мисионари претендујући да остваре унију са православним Србима говорили, попут бискупа загребачког Петра Петретића, да међу Србе треба доводити унијате из Галиције и других крајева Мале Русије који знају словенски богослужбени језик.²⁹ Епизода са Хрватском православном црквом у Другом светском рату представљала је само варијацију на стару тему.

6. Руски свештеници у српској црквеној служби који су страдали од усташа

У усташким налетима насиља, прогона и масакрирања српског цивилног становништва страдали су и неки од руских свештеника емиграната. Парох у месту Зовик код Брчког у Епархији зворничко-тузланској Јован Књазев (Књажев) убијен је децембра 1941. године на прилазу свом месту службовања. На два километра од уласка у село убио га је познати усташки крвник и насилник Рашид Ужичанин.³⁰

²⁷ В. Ђ. Ђурић, н. д., 215–217.

²⁸ В. Ђ. Ђурић, н. д., 218–220.

²⁹ Загребачки надбискуп Петар Петретић је написао 1660. године спис *Historia Valachorum, in Confiniis Regni Slavoniae degentium* где износи предлог да међу Србе („Влахе“) треба довести унијатске свештенике из Пољске и Русије, добро изверзиране у истом богослужбеном словенском језику који је идентичан као „*lignua illyrica*“ – Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд 1993, 30–31.

³⁰ *Споменица православних свештеника – жртава фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, одговорни уредник Душан Н. Штрбац, Београд 1960, 86. Уп. Радован Пилиповић, „Русский священник Иоанн Князев в истории и священном предании Сербской православной церкви“, у: *Руска дијаспора и словенски*

Свештеник *Михаило Гutowски*, који је службовао у Сјеничаку и Требињи на Кордуну (Епархија горњокарловачка), ухапшен је на Бадњи дан 1942. године, а убијен на сам дан православног Божића 7. јануара исте године. Пре егзекуције ватреним оружјем, сурово и нечовечно је био мучен и тучен.³¹

Свештеник у Скраду (такође Кордун, епархија Горњокарловачка) *Борис Муљев*, након пропасти Краљевине Југославије крио се по локалним шумама, али су га усташе ухватиле и убиле у августу 1941. године.³² *Андреј Семилуцки*, парох у Мајуру код Ђакова (Епархија славонска), задесио се у јесен 1942. године у Кукуњевцу, где су усташе 12. октобра 1942. године поред цркве убијале локалне српске мештане. А. Семилуцки је последњи убијен хладним оружјем над ископаном гробницом поред храма у Кукуњевцима у коју је и бачен, пошто је претходно живим страдалницима по наређењу усташа служио опело.³³

У источном Срему, свештеници Хрватске православне цркве су углавном били Руси, као што је случај са Добановцима, Угриновцима, Сурчином, Купиновом и Бежанијом. Остало је занимљиво сведочанство за руског свештеника у Добановцима, јеромонаха *Василија Павловског*: „Он служи богослужење по старом православном начину, празнике празнује по старом календару, спомиње патријарха Гаврила и краља Петра. Да није мало више склон алкохолу био би доста добар.“³⁴ Овај свештеник, мада је слободније живео, као да се није обзирао на митрополита Гермогена и на власти НДХ, већ му је више било стало да одржава добре односе са локалним Србима.

Закључак

Хрватске усташке власти су створиле Хрватску православну цркву са циљем интензивирања процеса асимилације и денационализације српског народа у Независној Држави Хрватској. Та псеудоцрквена

свет, ур. Петар Буњак, Београд 2013, 165–170.

31 *Исто*, 58.

32 *Исто*, 96.

33 *Исто*, 130.

34 Архив Српске православне цркве (Београд), *Комисија за прикупљање података о страдању Срба на простору Независне Државе Хрватске*; Архиепископија београдско-карловачка, Професор Светозар Душанић, Извештај о верским приликама у источном Срему, Београд 1. фебруара 1943.

организација није имала утемељење у канонском праву нити у реалним духовним потребама пастве. Ангажовање руских емиграната од усташких власти за службу уу Хрватској православној цркви био је промишљен потез јер је на тај начин обезбеђено више од једне трећине активног свештеничког кадра нове псеудодуховне организације (спискови 1942 и 1943. године).

Придобијање руског емигрантског епископа Гермогена Ивановича Максимова да преузме положај „хрватског митрополита и архиепископа загребачког“, тј. поглавара Хрватске православне цркве (од 5. јуна 1942. године) представљао је највећи успех обавештајне службе НДХ и усташких политичара. Подигнута на неканонским темељима, до краја рата ХПЦ није успела да постигне развијену епископску структуру са бар тројицом епископа који би могли да заснују макар и провизорни саборни систем. Поштеђени државним законодавством које их није гонило као православне Србе, руски свештеници-емигранти били су предодређени да наставе свој рад у НДХ. Мањи део часних изузетака попут Јована Књазева, Михаила Гутовског, Бориса Муљева и Андреја Семилуцког пролио је своју крв са српским новомученицима стекавши своје место у српском мартирологијуму.

Прилог

**Писмо митрополита Анастасија Грибановског, предстојатеља
Руске православне заграничне цркве усташком министру др Мили
Будаку од 4. августа 1941. године**

Предсѣдатель Архіерейскаго синода
Русской православной церкви
заграницей

22. jula/4. augusta 1941. г.
№ 338

Бѣлградъ
Beograd, ul. Krunska br. 20

Njegovoj Ekselenciji Gospodinu D-ru Budaku, Doglaviku i Ministru Nastavlja i Bogoštovlja

Velepoštovani Gospodine Ministre,

1. Čast mi je da Vas obavjestim da u Kraljevini Hrvatskoj postoje četiri parohija Ruske Istočno-Pravoslavne Crkve u inostranstvu i to u: Sarajevu,
2. Zemunu,
3. Sremskim Karlovcima,
4. Crikvenici.

Goreoznačene parohije podređjeni su meni kao Upravniku Ruskih pravoslavnih crkvenih opština u bivšoj Jugoslaviji a prekom meni – Sv. Sinodu Ruske Pravoslavne Crkve u inostranstvu, kojeg sam ja Pretsjednik.

Sv. Sinod nalazio se u Sremskim Karlovcima sve do 1937. g., kada je presjeljen u Beograd pošto usljed niza razloga nije blo moguće dalje korišćenje prostorija Patrijaršije. Sv. Sinod kao viša crkvena uprava nadležna je vlast za sve ruske eparhije u svima zemljama gde god postoje Ruske emigrante, naime: u Sjevernoj i Južnoj Americi, Australiji Daljnjem Istoku, Palestini, Sjevernoj Africi i Zapadnoj Evropi. U svima državama naše eparhije ili su izjednačene u pravima sa drugim vjeroispovestima /Francuska, Sjeverna Amerika i t. d./ ili, ukoliko je to traženo zakonodavstvom, njihova prava su regulisana posjebnim pravilima /Brazilija, Argenitina, Kina i t. d. /. U Njemačkoj izdata je naročita zakonska odredba, kojom se potvrđuje Uredb da za Rusku Pravoslavnu eparhiju u Njemačkoj sastavljena od strane našeg Arhijerejskog Sabora u saglasnosti sa Ministarstvom za Crkvene Poslove /odluka Pruske Vlade od 14. Marta 1936. g., saopštena Pretsjedniku Sv. Sinoda u pismu Ministra Rajha i Prusije za Crkvene Poslove od 24. Aprila 1936. g.

Kasnijom odlukom Njemačke Vlade odobreno je skupljanje crkvenog prireza od Pravoslavaca u Njemačkoj u korist naše eparhije kao što se to čini i za crkvene uprave drugih vjeroispovesti.

Treba podvučiti da se naša eparhija u Njemačkoj u uporedjanju sa drugim eparhijama nalazi se u najboljem pravnom stanju nesumnjivo usljed toga što Sv. Sinod Ruske Crkve u inostranstvu uvijek je vodio beskompromisnu borbu protiv bolševizma i slobodnog zidarstva, ostajući u drugom pogledu potpuno apolitičan i lojalan prema građanskim vlastima. Pošto je Srbija bila okupirana od strane Njemačke Vojske ja sam posjetio Komandanta u Srbiji G. Generala Forstera a kasnije njegovog nasljedinka G. Generala von Šredera. Oboje Generala izjavila mi su da Sv. Sinod može nesmetano produžiti svoj rad. Zaista Sv. Sinod u svome radu nailazi na potpuno razumjevanje Njemačkih vlasti.

Dozvolite, Gospodine Ministre, da iskažem svoje mišljenje da bi i pravni položaj naših parohija u Hrvatskoj bilo korisno regulisati naročitim Uredbom ili na neki drugi način. Kasnije poželjna bi bila organizacija posebne eparhije ali to bi bilo moguće tek kada će broj naših parohija u Hrvatskoj biti veći. Dotle moraju te parohije da ostanu pod mojom upravom. Da bi se pak mogla obrazovati posebna eparhija u Hrvatskoj bilo bi najpre potrebno da Ministarstvo Bogoštovlja: 1. obavjesti nadležne vlasti o postojanju naših crkava i parohija, koja će i dalje vršiti svoju dužnost u punoj lojalnosti prema Državnoj Vlasti; 2. da bi Hrvatska Vlada ovlasila Rusku Pravoslavnu Crkvu na otvaranje novih parohija i 3. da bi se prirez, koji se ranije skupljao (od Pravoslavnih Rusa za Srpsku Crkvu sada upućivao u korist njihovoj vlastitoj Crkvi.

U nadi da će ovo pismo naići na potpuno razumjevanje sa Vaše strane, molim Vas, Gospodine Ministre, da izvolite primiti izraz mog dubokog poštovanja.

Metropolit Anastassy (*potpis*)

Извори и литература

Извори

Архив Српске православне цркве (Београд): Архивске књиге (1930), Свети архијерејски синод (1942), Комисија за прикупљање података о страдању Срба на простору Независне Државе Хрватске (1941–1945) и Збирка поклона и откупа

Војни архив (Београд), Фонд Независна Држава Хрватска

Литература

Poglavnik saboru i narodu, Govor na završnoj saborskoj sjednici 28. veljače 1942, Zagreb 1942.

Pravoslavni kalendar za prestupnu 1944. godinu, godina II, uredio S. M. Štedimlija, Nakladna knjižara „Velebit“, Zagreb 1944.

Ministarstvo pravosudja i bogoštovlja – Zagreb, *Razpored svečanosti prilikom boravka Njegove Visokopreosvećenosti mitropolita Moldavije Visariona Puiu na posvećenju hrvatskog pravoslavnog episkopa u Zagrebu*, Zagreb 13-17. VIII 1944.

Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд 1993.

Vladimir Geiger, „Smrtna presuda vojnog suda Komande grada Zagreba poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mitropolitu Germogenu 1945. godine“, *Suvremene teme*, Centar za politološka istraživanja, Zagreb 2012, 569–582.

Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, Београд 1989.

Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве (1941–1945)*, Београд 1997.

Далибор Ђукић, „Правни положај Хрватске православне цркве“, у: *Правни поредак Независне Државе Хрватске*, уредници Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Београд 2017, 269–289.

Митрополит скопски Јосиф, *Мемоари* (приредио Велибор Џомић), Цетиње 2006.

Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби, (одговорни уредник Душан Н. Штрбац), Београд 1960.

Виктор Иванович Косик, *Хорватская православная церковь (от организации до ликвидации) (1942–1945) Взгляд из XXI века*, Москва 2012.

Miloš Oberknežević, „Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva“, *Hrvatska revija*, Minhen–Barselona 1979.

Радован Пилиповић, *Српска православна црква и руска емиграција (1920–1940)*, Бања Лука–Београд 2018.

Радован Пилипович, „Русский священник Иоанн Князев в истории и священном предании Сербской православной церкви“, у: *Руска дијаспора и словенски свет* (ур. Петар Буњак), Београд 2013, 165–170.

Slavko Slišković, „Hrvatsko-bugarski crkveni odnosi u 19. i 20. stoljeću“, *Christiana croatica periodica*, br. 67, Zagreb 2011, 109–124.

Dumitru Stavrache, *Mitropolitul Visarion Puiu – documente din pribegie (1944–1953)*, volumul I, Pașcani 2002.

Тимофејев, Алексеј, „Руска загранична православна црква и грађански рат у Србији 1941–1945“, у: *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (зборник радова са научног скупа), књ. 2, Београд 2007, 285–295.

Михаил Витальевич Шкаровский, „Создание и деятельность Хорватской Православной Церкви в годы Второй мировой войны“, *Вестник церковной истории*, № 3, Москва 2007, 221–262.

Михаил Витальевич Шкаровский, „Русская православная церковь за границей и ее общины в Югославии в годы второй мировой войны, *Христианское чтение*, № 4, Москва 2014, 182–222.

341.485(=163.41)(497.5)"1943/1945"(093.3)
341.485(=163.41)(497.5)"1943/1945"(083.81)
94(497.1)"1943/1945"
COBISS.SR-ID 275657484

Душан Никодијевић, виши библиотекар-историчар
Народна библиотека Србије, Београд

БРОЈЕВИ ЖРТАВА У СИСТЕМУ КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ 1943–1945. ГОДИНЕ ПРЕМА ИСКАЗИМА ПРЕЖИВЕЛИХ СВЕДОКА

Апстракт: На основу исказа сведока у одабраној литератури, као и дела објављених оригиналних докумената, представљен је просечан број људи који су боравили у логору и број оних који су допремљени у логор уз процене броја убијених и умрлих логораша, те минимални и максимални бројеви жртава до којих смо дошли анализом података. Истраживање је обухватило страдања у систему концентрационог логора Јасеновац (Јасеновац, Кожара и Стара Градишка) за период од почетка 1943. до априла 1945. године.

Кључне речи: Независна Држава Хрватска, логори, Јасеновац, Стара Градишка, Кожара, број жртава, злочини

Готово сва истраживања о систему концентрационог логора Јасеновац се слажу да је 1943. година била година у којој је почињено најмање злочина и у којој се најмање умирало. То потврђују и сами логорашаи. „Након последње ликвидације извршене почетком јануара заточеника из логора 3ц током читаве 1943. године уопће није долазило до већих ликвидација. Свега неколико пута стрељано је од 20–60 људи и то након тога, што је који од заточеника успио побећи... Тако током читаве 1943. што побијених због бјегства неких заточеника у неколико наврата број заточеника смањило се можда за свега око 200–300 и задржао и даље свој сталан број од 1.500–1.600 заточеника.“¹ Усташе су иницирале и оснивање

1 *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Београд 1985, стр. 43, 174–175, 193–193 (у даљем тексту: *Сећања Јевреја...*); *Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora* (Crna Lokva Kordun), 1944 (repr. Jasenovac, s. a.), стр. 98 (у даљем тексту: *Концентрациони логори...*); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Knjiga II,

позоришних трупа, музичких и спортских секција како би створиле привид нормалности. Све те активности јављају се после укидања Усташке надзорне службе и пребацивања њених надлежности на Равнатељство за јавни ред и сигурност (РАВСИГУР) јануара 1943. године. Ипак, Вјекослав Макс Лубурић, који је смењен још раније у новембру 1942. године због притиска Немаца поводом пљачкања Црвеног Бока и околних српских села, никако се није мирио са тим и преко својих људи је увек имао увид у дешавања у логорима. Такво стање је потрајало до јесени исте године, када страда неколико стотина логораша током пресељења из Старе Градишке у Јасеновац, а терор и убијања поново постају свакодневица заточеника до децембра 1943. године, односно јануара 1944. када Лубурић поново преузима контролу над логорима. Такав развој догађаја наметнуо је и оквир овог истраживања. У том периоду постоје три логора комплекса Јасеновац: Јасеновац III – Циглана, Јасеновац IV – Кожара и Јасеновац V – Стара Градишка. Под називом Јасеновац или логор Јасеновац у овом истраживању се подразумева централни и највећи логор Јасеновац III – Циглана, осим уколико другачије није назначено.

У ранијим радовима разматрани су бројеви жртава у 1941. и 1942. години.² Због масовности злочина, подаци о страдањима у 1942. години навођени су одвојено за логор Стара Градишка и логор Јасеновац. Садашње истраживање се односи на цео комплекс логора. У деловима рада који говоре о просечном броју логораша биће најпре обрађени логор Стара Градишка а затим Јасеновац и Кожара. У случају појединих злочина, биће навођени хронолошки за оба логора све до септембра 1944. године, када највећи део логораша прелази из Старе Градишке у Јасеновац, а у Старој Градишки остаје мали број заточеника. После описа злочина у Старој Градишки, настављају се истраживања злочина у логорима Јасеновац и Кожара.

Просечан број логораша и број пристиглих заточеника

У претходном раду који се бавио Старом Градишком у 1942.

Београд 1986, стр. 910 (у даљем тексту: А. Милетић, *н. д.*).

2 Душан Никодијевић, „Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, 2016, стр. 169–213; Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 9, 2017, стр. 95–117; Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Стара Градишка 1942. године према исказима преживелих сведока“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, 2018, стр. 127–155.

години, изнет је податак да је ту почетком 1943. године било укупно заточено 1.600–1.800 мушкараца и 700–800 жена. Тај податак потврђује и Лидија Златић, наводећи да је 1943. године било „у хрватском женском логору 400, а исто толико жена било је такођер у српском и жидовском логору“. У току лета 1943. године, одлучено је да се логораши Хрвати, односно католици и муслимани, преселе из Јасеновца у Стару Градишку, а Јевреји и Срби из Старе Градишке у Јасеновац. Иако неки сведоци, као Златко Вајлер, говоре да се то догодило током јуна и јула 1943. године, тај процес је, изгледа, трајао до краја августа и почетка септембра те године. Из Старе Градишке су довођене и жене, тако да је формиран женски логор у Јасеновцу. Осим послова у самом логору, логорашице су ишле на пољске радове у Млаку, Јабланац, а радиле су и у самом месту Јасеновац. Најранији податак о почетку пресељења је наведен у оштећеном документу из којег можемо закључити да је 9. јуна 1943. најмање 60 логорашица пребачено из Старе Градишке у Јасеновац. Нешто касније, 23. јуна, пребачено је још 10 логорашица. Мирко Першен преноси исповест Наде Саломон која је била у групи од 100 жена из Старе Градишке доведених у Јасеновац лети 1943. године. Женски део логора у Јасеновцу био је најпре смештен на такозваној економији а затим је у јесен 1944. премештен у зидану једносратну зграду. У тој згради коначно долази и до ликвидације логора априла 1945. године.

Око 100 Јевреја доведено је 18. августа у Јасеновац. Могуће да је у тој групи био и Алберто Маестро који такође тврди да је у августу пребачен из Старе Градишке у Јасеновац. Он каже да су одлуку о пресељењу Срба и Јевреја из Старе Градишке у Јасеновац и Хрвата из Јасеновца у Стару Градишку донеле „ушашке власти“ још у јуну и то да би се ликвидирали „Срби и Јевреји, који им нису били неопходно потребни“. Битно је што он тврди да је у августу у Старој Градишки остало „још само 150 Јевреја занатлија и око 150 Срба сељака за обраду земље“. Према исказу Звонка Ткалца, пребацивање је спроведено у јесен 1943. године после размене неколико стотина логораша са једне и друге стране; он наводи податак да је тада у Старој Градишки било око 1.100 Хрвата, а „Жидова има мање од 200, углавном квалифицираних радника, док је Срба било нешто више, али се њихов број нагло смањује услед систематског убијања“. Податак да је до пресељења дошло у јесен 1943. године потврђује и Јован Живковић, који додаје да је то потрајало десет дана. Стога можемо констатовати да је, на основу расположивих извора, у Старој Градишки у септембру 1943. године било између 1.300 и 1.400 логораша, те да је у Јасеновац пресељено око 100 логорашица и да је

тада формиран женски логор.³

Постоје сачувани документи из логора Стара Градишка из којих се може само претпоставити бројно стање, попут Књиге лечених логораша и усташа у зубној амбуланти у том логору, вођеној за период од 22. јуна до 23. јула 1943. године, а из нерегистроване копије сличног документа сазнајемо да је од јуна до септембра 1943. у поменутој амбуланти лечило зубе 125 логораша. За почетак 1944. године постоји исказ Звонка Ткалца да се у Старој Градишки налази мање од 200 Јеврејки. Из документа од 21. јануара 1944. године сазнајемо да је сачињен списак од 50 логорашица за евентуалну размену. За прву половину 1944. године постоје спискови са именима 31 логорашице којима је за месец или два истицало издржавање казне, као и 101 логорашице што им је казна већ истекла. Три сведока из села Ускоци код Старе Градишке су Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду 29. јануара 1944. године дали исказ да се „у овом логору налази стално око 5.000 до 6.000 заточеника Срба, Хрвата и Муслимана“.⁴

За март 1944. године постоје подаци о бројном стању појединих ћелија у логору. У три „собе“ било је смештено 116 логораша. У извештају о стању у логору Стара Градишка из септембра 1944. стоји да је у самом логору било 2.370 логораша (мушкараца и жена), а на економијама Гређани и Јабланцу 40 мушкараца и 39 жена односно 185 мушкараца и 80 жена.⁵

За разлику од тих парцијалних и доста непоузданих података претходно изнетих, за период од пролећа до јесени 1944. године постоје прецизни подаци о броју логорашица у женском логору у Старој Градишки, захваљујући томе што је остала сачувана документација коју је лично водила Марија Маја Буждон, командант женског логора. Сачувани су записи на дневном нивоу о бројном стању логорашица по националној припадности, о броју умрлих, отпуштених и пребачених у Јасеновац, и то од 27. маја до 4. децембра 1944. године. Изнећемо само нај-

3 Душан Никодијевић, „Бројеви жртава у концентрационом логору Стара Градишка 1942. године према исказима преживелих сведока“ у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 10, 2018, стр. 133; *Концентрациони логори...*, стр. 79; *Сећања Јевреја...*, стр. 44, 129, 134–135, 275, 323; А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 22, књ. II, стр. 966, књ. III, стр. 278–280, 457; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, књига IV, Jagodina, 2007, str. 314–315 (у даљем тексту: А. Милетић, н. д., књ. IV,); *Концентрациони логори*, стр. 80–81; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, str. 203 (у даљем тексту: М. Першен, н. д.).

4 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 708–709.

5 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 635, 706–709, 775, књ. III, стр. 288–306, 336, 347, 362–364; *Концентрациони логори...*, стр. 69; М. Першен, н. д., стр. 244.

ниже и највише бројеве забележене само у току једног месеца. Тако је у мају било између 711 и 714 заточеница, у јуну између 665 и 735, у јулу између 686 и 754, у августу између 751 и 804, у септембру између 739 и 805, у октобру између 172 и 724 жена, у новембру између 35 и 165, док се у периоду од 1. до 4. децембра 1944. године у логору налазило 35 жена. Ово су изузетно значајни подаци, јер сведоче како је постепено ликвидирао логор Стара Градишка. Према неким исказима који се односе углавном само на логораше, може се закључити да је одмах после евакуације извесног броја логораша 23. септембра 1944. године остало 35 заточеника и 35 заточеница, док је према другим исказима број логораша био око 500. Из тога се види да је нагло смањење броја логораша уследило најпре у октобру, када су 7. октобра 93 жена из Јабланца упућене у Јасеновац, а затим 10. октобра, када су 302 жене из самог логора упућене такође у Јасеновац. Друго велико смањење уследиће 8. новембра када је 135 жена премештено у Лепоглаву, тако да их је остало 27, да би се на крају тај број усталио на 35. То се поклапа са сведочењима Мирка Першена о пресељењу већине од 500 логораша крајем октобра и Коен-Давка о пребацивању 220 логораша у Лепоглаву 2. децембра 1944. године. Кад је реч о бројевима логораша крајем 1944. и у 1945. години детаљније ће бити разматрани у делу овог рада где ће бити описивани злочини. Крајем 1944. године било је између 70 и 100 логораша и тај број се није мењао све до ликвидације логора. За април 1945. године се зна да је било између 1.000 и 2.000 особа које су доведене и ликвидирале.⁶

Опште је прихваћена тврдња да је за све време постојања логора Јасеновац просечан број логораша био око 3.000, што је потврдио и Љубо Милош на саслушању. Ото Брејер, пак, тврди да се „мирне“ 1943. године број логораша кретао између 1.500 и 1.600. Од Егона Бергера потиче податак да је у фебруару 1943. било око 2.000 логораша. С друге стране, Лазар Јанков, који је 19. августа 1943. године пребачен из Старе Градишке у Јасеновац, тврди да је тада у логору било 3.600 логораша.⁷

За 1943. и почетак 1944. године на располагању је само неколико докумената који нуде парцијалне податке. Тако су сачувана два списка логораша који су радили као кројачи у Јасеновцу. Из њих се сазнаје да се тим послом 1. јуна 1943. године бавио 181 логораш, а 1. августа 132 логораша. У механичарској радионици у Јасеновцу је радило између 21 и

6 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 785–786, 881–882, књ. III, стр. 359–361, 365–378, 390–402, 409–421, 423–431, 445–447, књ. IV, стр. 237–243, 244–256.

7 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 910, 983; Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966, str. 71 (у даљем тексту: Е. Бергер, *н. д.*).

24 логораша, и то између 24. августа и 2. новембра 1943. године. Постоји податак о 121 Јеврејине који су током октобра 1943. и марта 1944. године усташе довеле из Сплита у логоре Сајмиште (Концентрациони логор Земун) и Јасеновац. Укупно 13 их је током марта 1944. године одведено у Јасеновац. Из већ наведене исповести Наде Саломон сазнаје се да је у јесен 1943. године већина логорашица враћена назад у Стару Градишку, јер усташама више није било потребно њихово ангажовање пошто током зиме нема пољских радова. Те јесени их је било између 15 и 20 у Јасеновцу, али су током зиме усташе доводиле заробљене припаднице партизанског покрета и становнице околних села, тако да је почетком 1944. године у логору опет било више од 100 заточеница.⁸

За 1944. годину постоје два документа о даљем пресељењу логорашица из Старе Градишке у Јасеновац. Ту је списак са именима 50 логорашица које су пребачене 2. јуна, као и списак од 99 логорашица за које се зна само да су упућене 1944. године. У јануару 1944. године „у сам логор пристизало је заточеника у мањим групама од 20–100 из Загреба и оближње околице“.⁹

Најзначајније документе из којих се може прецизније сазнати број логораша у Јасеновцу представљају списак од 3.205 логораша који нуди „Индекс пакетарнице“ и „Оригинални попис заточеница логора Јасеновац“ са именима 1.165 жена. Први документ наводи поименице логораше који су примали пакете током 1944. године. Од 3.205 логораша наведених у том списку, умрло је или убијено 311 особа. Други документ је, према тумачењу Антуна Милетића, препис сачињен 1945. године на основу ранијих списа и података и према њему је умрло (што значи и убијено) 428 жена између 1943. и 1945. године. Такво стање индиректно потврђује Нада Саламон која преноси да је у јесен 1944. године у женском логору у Јасеновцу било од 500 до 1.000 заточеница.¹⁰

Као и у случају Старе Градишке, бројеви логораша у Јасеновцу од јесени 1944. године биће разматрани у даљем раду у описивању злочина, јер то помаже у утврђивању што тачнијег броја жртава. Треба само поменути податак да се у јесен 1944. године, по пресељењу из Старе Градишке, број логораша повећао са 2.500 и до 6.000–8.000 људи. До почетка 1945. године у логору је било између 1.800 и 5.000 заточеника.

⁸ А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 276–277, 311–313, 319–322, 325–326, 600–605; М. Першен, *н. д.*, стр. 206–207.

⁹ А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 741, 785–786, 910

¹⁰ А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 22–23, књ. II, стр. 791–848, 931–962; М. Першен, *н. д.*, стр. 165, 209

На крају, пробој 22. априла 1945. године дочекало је између 900 и 1.703 логораша. Најчешћи навођени број логораша у Кожари је 150, а крај је дочекало између 135 и 167 особа.

Поред сећања преживелих логораша, врло важан историјски извор за проучавање броја допремљених у логор представљају документи Независне Државе Хрватске које је објавио Антун Милетић.¹¹ У њима су се различити нивои војних, полицијских, усташких и цивилних власти Независне Државне Хрватске у форми извештаја, наређења, молби и захтева обрађали једни другима и наводили, често са списковима имена, због чега, када и колико је људи упућено или ће бити допремљено у логор. У неким од документима је експлицитно наведено на који се од два логора (Јасеновац и Стара Градишка) мисли, понегде се прецизира колико се особа шаље у један, а колико у други логор, другде само успут спомиње да се заточеници упућују „у логор“. Према тим подацима дало би се закључити да је укупно упућено 262 људи, од тога у „логор“ 36, у Јасеновац 121, и у Стару Градишку 105. У неколико чланака што су изашли током 1944. године у листу *Напријед*, органу Централног комитета Комунистичке партије Хрватске, помињу се подаци о особама одведеним у „разне логоре“ из појединих крајева Хрватске до почетка 1944. године. Из Лике је одведено 1.744 особе, са Кордуна 2.415, са Баније 3.965, из Славоније 10.990, укупно 19.114 особе.¹²

Процене броја убијених и умрлих логораша

У ранијим радовима о броју жртава у Јасеновцу и Старој Градишци за 1942. годину, дат је приказ процена броја убијених и умрлих логораша само за период који се односи на ту годину или је једним својим делом обухвата. У овом раду, који обухвата много дужи временски период, извори нуде више процена о броју убијених и умрлих логораша за све време постојања комплекса концентрационих логора Јасеновац. У стручној литератури су ти подаци најсадржајније и најсвеобухватније обрађени у раду Владимира Гајгера (Geiger), о губицима Хрватске у Другом светском рату, јер је велик део тог чланка посвећен управо жртвама о којима се овде говори.¹³ Овом приликом биће изнете само процене из

11 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 573–574, 583, 589–590, 592–593, 598, 607–608, 622, 633–636, 648–665, 680, 714, 719, 750–751, 759–761, 783–784, *књ. III*, стр. 268, 270, 287, 334–336, 461, *књ. IV*, стр. 166–167, 213.

12 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 338, 346, 349, 450.

13 Vladimir Geiger „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su proizveli „okupatori i njihovi pomagači“. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“,

коришћених извора и литературе.

Антун Милетић у предговору и поговору свом делу наводи неколико процена, а сам износи тврдњу о више стотина хиљада логораша. Генерал Едмунд Глез фон Хорстенау 1943. године, у извештају немачког посланства у Загребу о Вјекославу Максу Лубурићу, помиње да је у Старој Градишци ликвидирано 80.000, у Јасеновцу 120.000, а у другим логорима 20.000 људи. СС-генерал Ернест Фик шаље писмо Хајнриху Химлеру 16. марта 1943. у којем помиње да је око 600.000–700.000 људи одведено у логоре и заклано.

У табели која следи су дате и друге процене сведока. Треба издвојити исказ Милана Дуземлића, општинског бележника у Јасеновцу, који тврди да је до дана његовог хапшења, 21. децембра 1943, било 900.000 копија записника које је усташка управа Јасеновца достављала општини Јасеновац, дакле око 900.000 жртава. На основу тога је хрватска Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем тексту Комисија) у записнику од 18. маја 1945. године, проценила да је било 1.400.000 жртава. Иста та комисија је 1946. године у књижици о злочинима у Јасеновцу проценила да је страдало између 500.000 и 600.000 особа. На крају су дате процене Наташе Матаушић, које је она изнела на основу непотпуног пописа Жртава рата из 1964. године.¹⁴

Табела 1
Процене броја убијених и умрлих логораша

Процена	Време	Број жртава
Антун Милетић	1941–1945.	више стотина хиљада
Едмунд Глез фон Хорстенау	1941–1943.	120.000 Јасеновац; 80.000 Стара Градишка; 20.000 други логори
Ернест Фик	1941–март 1943.	600.000–700.000 сви логори у НДХ
Извештај непознатог логораша	1941–1943.	700.000
Ото Брејер	1941–26. 9. 1944.	350.000 Јасеновац
Политика, 5. 5. 1945	1941–1945.	800.000

и: *Časopis za Suvremenu povijest*, 3, Zagreb 2011, str. 699–749.

14 А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 36–38, 42, 520, књ. II, стр. 720, 770, 911, 926, књ. III, стр. 494, 496, књ. IV, стр. 261, 287–288, 335–454–455; М. Першен, н. д., стр. 264, 328–329; *Сећања Јевреја...*, стр. 316; Н. Николић, н. д., стр. 405–406; *Концентрациони логори...*, стр. 6; *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb 1946, str. 38 (у даљем тексту *Злочини у логору Јасеновац*); Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003.

Процена	Време	Број жртава
<i>Борба</i> , 8. 5. 1945.	1941–1945.	800.000
Милан Дуземлић	1941–21. 12. 1943.	900.000 Јасеновац
Комисија, 18. 5. 1945.	1941–1945.	1.400.000
Комисија, 1946.	1941–1945.	500.000–600.000 Јасеновац
Ј. Риболи	1941–19. 7. 1943.	350.000–400.000 Јасеновац
Р. Стјепановић	1941–1945.	1.000.000
Ђ. Милиша	1941–1945.	700.000
Н. Николић	1941–1945.	700.000 Јасеновац
З. Вајлер	1941–1945.	700.000 Јасеновац
<i>Концентрациони логори...</i> , 1944	1941–1944.	800.000 сви логори
М. Першен	1941–1945.	80.000–120.000 сви логори, 60.000–80.000 Јасеновац и Стара Градишка
Ј. Бинг	1941–1945.	1.000.000–1.500.000
Ј. Живковић	1941–1945.	1.000.000
М. Марић	1941–1945.	1.400.000
Л. Јанков	1941–1945.	1.000.000
Н. Матаушић	1943.	2.998 Јасеновац 685 Стара Градишка
Н. Матаушић	1944.	4.040 Јасеновац 1.272 Стара Градишка
Н. Матаушић	1945.	2.922 Јасеновац 357 Стара Градишка

Број жртава масовних злочина

Први злочин о којем говори неки извор десио се око Нове 1943. године. Славко Добрила, који је иначе преживео ликвидације над логорашима Старе Градишке и оближњих економија, што их је око римокатоличког Божића, то јест 25. децембра 1942. године предводио Мајсторовић, преноси причу јединог преживелог да је на економији у Бистрици ликвидирано око 100 преосталих логораша. У јануару 1943. године група логораша на челу са капетаном Радивојем Муњином „осуђена“ је на смрт и из Јасеновца пребачена у Градину и затворена у кућу Пере Вукића. Они су успели да провале врата и изађу, али су одмах потом убијени из ватреног оружја. Ристо Стјепановић наводи да је 1943. године у Јасеновцу, по наређењу Лубурића, ликвидирано око 300 деце. Злочин

над групом жена и деце који су из Старе Градишке доведени у Јасеновац помиње и Ладислав Гринбаум. Не наводи број жртава, већ само да се то догодило у јануару 1943. године и да су међу страдалима били и његова супруга и троје деце.¹⁵

Ивица Матковић сазнаје 19. марта да ће бити смењен и да ће нов управник логора Јасеновац Ивица Бркљачић преузети дужност 23. марта. Последња четири дана на месту управника логора Јасеновац искористио је да „прослави“ свој одлазак тако што је са групом „официра“ батинао и мучио логораше од којих је један умро. Вероватно је тада убијено 12 усташа по наређењу Лубурића иако их је пре тога такозвани преки суд ослободио кривице. Ристо Стјепановић који говори о убиству усташа, у сведочењу наводи да је почетком 1943. године доведена велика група људи заточеника са Кордуна. Они су били испитивани и касније послати на рад у Немачку, Матковић је убио једног од тих логораша током испитивања.¹⁶

Највећи број логораша је током 1943. кажњаван због бекства њихових сапатника. Једно од тих бекстава било је Саломона – Монике Мусафије и још четворице из Јасеновца 13. априла. Док су радили у шуми успели су да убију двојицу и ране једног усташу. Међутим, у тој борби су убијена два логораша, а тројица су побегла.¹⁷

Око Ускрса, то јест 25. априла, по наредби заповедника логора Стара Градишка Николе Гаџића из логора је одведено у Загреб између 50 и 120 заточеника оба пола. Према различитим изворима, тамо их је ликвидирано између 20 и 50, док су остали враћени натраг у Стару Градишку. Гаџић је у мају наредио да се у самицу затворе тројица „православаца“ и они су тамо умрли од глади.¹⁸

Два масовна злочина бацају другачију слику на „мирну“ 1943. годину. Ладислав Гринбаум описује ликвидацију око 600 логораша из Јасеновца у Уштици из које се он пуком срећом спасао. Јулије Бинг преноси да је у јулу током две недеље убијано дневно по 50 људи, да је „након извјесне паузе“ настављено убијање. Дакле, према тим наводима, тада је у Јасеновцу страдало око 700 особа. То су уједно и злочини са највише жртава до децембра 1943. године. Све до тада бележена су поје-

15 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 718, књ. III, стр. 501. књ. IV, стр. 314; *Сећања Јевреја...*, стр. 243.

16 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 55–56; А. Милетић, *н. д.*, књ. IV, стр. 308–309.

17 *Сећања Јевреја...*, стр. 24–25.

18 Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945, str. 199 (у даљем тексту: Ђ. Милиша, *н. д.*); А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 457, 561–562.

диначна убиства или злочини над неколико десетина логораша. Тако је средином јуна у Стару Градишку доведено 40 „привилегованих“ Јевреја. Они су били смештени у посебну просторију и имали бољу исхрану, „јер су имали неке заслуге за Хрватску, али су и они убрзо изведени ван логор, поклани крај Саве и бачени у реку“. Истог месеца у Јасеновац је допремљено 60 рањених партизана са простора Херцеговине који су убрзо побијени. У августу у логору Јасеновцу је обешено 15 српских сељака. Они су претходно проглашени припадницима партизанског покрета.¹⁹

Током лета 1943. године, највероватније средином августа, према различитим изворима из Јасеновца је побегла група од 15 до 25 логораша. Због тога су по неким исказима сви, а по другима око 900 логораша, оковани ланцима. У току окивања је око 10 људи страдало од батина, а са „вањских радова“ се вратило бар 50 људи мање. До краја лета се помиње још један злочин. У Старој Градишки су два српска сељака, који су били затворени у самици „хотела Гагро“, успели да побегну копајући тунел испод темеља, али су убрзо пронађени и поново затворени у самице где су остављени да умру од глади и жеђи.²⁰

Не наводећи одређење, већ само да су се догодили у јесен 1943. године, низ сведока помиње неколико појединачних злочина у логору Јасеновац. Тако су стрељани партизани – „један католик и четири православаца“, затим је убијено 15 Срба партизана заробљених у Босни, и 14 сељанки. Ристо Стјепановић наводи да је из Старе Градишке доведен „већи транспорт жена и дјевојака“ на бербу воћа по околним селима. Према њему, све те заточенице су ликвидирани у Градини. Не зна се колико је жена убијено, осим што се наводи да су две Јеврејке издвојене ради силовања, да би на крају и оне биле ликвидирани. Према исказу Егона Бергера, тада је ликвидиран некадашњи истражни судија Бранко Цивидини, који је у логору постао усташки сарадник. Тај податак треба узети са великом резервом, јер се Цивидини помиње као члан усташких „преких судова“ следеће године, али се сви извори слажу у томе да он јесте ликвидиран, по свој прилици најкасније крајем 1944. године.²¹

По наредби Лубурића, у Стару Градишку долазе њему одане усташе („Црна Рука“) са налогом да убију једног од водећих чланова уста-

19 Сећања Јевреја..., стр. 44, 244; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 966, 990, књ. III, стр. 489, 502.

20 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 990, књ. III, стр. 502; Сећања Јевреја..., стр. 45; Злочини у логору Јасеновац, стр. 56; Концентрациони логори..., стр. 65.

21 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 502, књ. IV, стр. 311; Злочини у логору Јасеновац, стр. 56; Е. Бергер, н. д., стр. 72, 74.

шког покрета Владу Сингера, што ће они и учинити на дан капитулације Италије 8. септембра. У вези са тим периодом треба навести и податак објављен у *Борби* маја 1945. године, да је у Старој Градишки током септембра и октобра 1943. године од глади умрло 350 жена.²²

До почетка децембра 1943. године постоје подаци о следећим злочинима – у „Хрватској“, то јест Босанској Дубици је 13. октобра убијено 26 људи који су 13. јула доведени из Јасеновца на рад, као чин одмазде за напад партизана; због бекства групе логораша, допуковник Марко Павловић наређује да се батинама у Јасеновцу убије најмање 60 људи, а према сведочењу, од 100 логораша над којима је спровођена „казна“, на лицу места их је умрло 40 од последица пребијања; у новембру је Стјепан Босак открио да су усташки водник Владо Грубјешкић и његова супруга крали златне зубе са лешева убијених логораша, наредивши четворици логораша – гробара да им предају ишчупане зубе. Сви су они затворени у самицу „хотела Гагро“ и ликвидирани. Према исказу Звонка Ткалца „украдено“ је 200 златних зуба, а четворица Јевреја гробара су умрла од глади и жеђи у јануару 1944 године.²³

У исказу који су три мештанина села Ускоци код Старе Градишке дали 29. јануара 1944. године Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, помињу масовни злочин од 1. децембра 1943. године – убиство око 1.500 мушкараца, жена и деце, логораша Старе Градишке. Место ликвидације била је бара Локанац у шуми Међустругови у непосредној близини села Ускоци. То село се помиње у још једном сведочењу, али у контексту напада усташа из Старе Градишке око 6. јануара 1944. године када су цело село опљачкали, запалили и убили непознати број житеља који нису успели да побегну.²⁴

Лазар Јанков у чланку објављеном у *Политици* маја 1945. године, наводи да је Мајсторовић на римокатолички Бадњи дан, 24. децембра 1943, године пред стројем заточеника стрељао тројицу логораша које је оптужио да су планирали бекство. Осим тога, Јанков у истом чланку тврди да је Лубурић 30. децембра 1943. постао заповедник логора Јасеновца, Старе Градишке и Лепоглаве и да је „чим је стигао“ наредио ликвидацију око 1.000 људи, не прецизирајући из ког логора, али вероватно из Јасеновца. На Бадњи дан увече, група усташа ликвидира две јеврејске

22 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 768, 855–856, 921; Ђ. Милиша, *н. д., стр. 266–267.*

23 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 764–765, 853, 990, *књ. III*, стр. 491; *Концентрациони логори...*, стр. 65.

24 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 708–709, 769.

породице (Столцер и Ајзенштадер), укупно седам особа. Те породице су имале повлашћен статус, јер су између два рата чинили услуге усташком покрету, али их ни то није спасло смрти.²⁵

У најмирнијем и најповољнијем положају били су логораши у Кожари. За 1943. годину постоји само сведочење Мира Ауфербера који помиње да су били „одведени сви Срби, око 20 кожара и 2 четкара“. Уз то, усташе су код логораша Ковачевића откриле комунистички пропагандни материјал, па је после истраге мучењем и батинањем, од 120 људи, колико их је тада било, издвојен 21 „комуниста“ и ликвидираан. Због недоречености исказа, могуће је да се ради о једном те истом злочину, па је као минималан број наведен број од 22 жртве, а као максималан 43 страдале особе.²⁶

Постоје бројна сведочења о злочинима који су се десили у неколико дана крајем 1943. и почетком 1944. године. Према исказу Ота Брејера (Breyer), логорска управа Јасеновца је још у септембру 1943. образовала „шумске групе“ од око 30 до 80 логораша, који су свакодневно под стражом одвођени у шуме око логора, да би секли дрва за огрев. Бројне изјаве сведока су међусобно неусклађене око тачног датума појединачних злочина, тако да се у овом случају може изнети само оквиран минималан и максималан број жртава.

Адолф Фридрих, који је и сам за длаку избегао смрт на раду у шуми, саопштава најранији датум када је почињен први злочин над том групацијом логораша. Он наводи да је 22. децембра 1943. године ликвидирана цела група од 80 логораша на раду у шуми, а недуго потом, 27. децембра исте године убијено их је још 120. Он помиње да је настављено са злочинима над логорашима у шуми и у Гранику све до краја јануара 1944, али не наводи одређени број. С друге стране, Јован Живковић тврди да је прва ликвидација над „шумском групом“ спроведена 29. децембра 1943. године. Тада је убијено „84 или 85 заточеника“, док је „иза тога у даљња два тједна у шуми преко Саве у такозваној Градини у три или четири групе побијени даљњих око 120 људи“. Групу од 80 страдалих логораша помиње и Анте Милковић, с тим што тај злочин датира на 30. децембар 1943, и наводи још један злочин почињен три дана касније над непознатим бројем логораша. Слично томе Славко Добрила тврди да је

²⁵ А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 983, 985, *књ. III*, стр. 533; *Концентрациони логори...*, стр. 99.

²⁶ *Сећања Јевреја...*, стр. 14.

око Божића ликвидирано око 70 Срба на „вањским радовима“, а пред Нову годину је побијена још једна „шумска група“. За трећу групу наводи да се почетком јануара са сече дрва од 200 вратило 40 људи, значи да је ликвидирано око 160. Јакоб Данон такође помиње три ликвидације шумских група, две крајем децембра 1943. и то око 80 и око 60 људи и једну почетком јануара 1944. године од око 20 до 30 људи. Поменути Ото Брејер први злочин над шумском групом од око 80 људи смешта почетком јануара 1944. године, затим износи да је даљих две–три недеље сваки дан на рад одлазила „шумска група“ од 50–80 људи, а увече би их се враћало бар десетак мање, па би закључио: „Тако кроз вријеме од 2–3 тједна мислим да их је побијено око 200–300“. Најзад Арсо Алексић износи највеће бројеве тврдећи да су током 1943. године у шест наврата ликвидиране „шумске групе“ од по 200 људи што значи да их је убијено 1200. Подаци из још два извора кажују да је током децембра 1944. и јануара 1944. године страдало преко 200 „Срба и Жидова“, односно да је од 1. јануара до 1. марта 1944. „убијено преко 250 мушкараца“.²⁷ На основу свега може се тврдити да су крајем децембра 1943. и у јануару 1944. годину спроведена најмање три масовна злочина над логорашима, члановима „шумских група“. Као минималан број биће наведене тврдње које износе најмањи број жртава и то за први злочин 80, за други 60, а за трећи 20, чиме се долази до броја од 160 страдалих. Уколико по истом принципу буду наведени максимални бројеви, добија се 365 жртава. Ако се, пак, сви наведени злочини третирају као појединачни, добија се 1.265 жртава, што донекле одговара тврдњи Арсе Алексића. Као максималан узет је број од 1.265 страдалих. Иако је то мало вероватно, чини се да је оправдано, јер осим поменутих масовних злочина, многи сведоци износе да су убиства била свакодневна током децембра 1943. и јануара 1944. године.

Упоредо са ликвидацијом „шумских група“, дешавали су се злочини и у самом логору крајем децембра 1943. године и у јануару 1944. године. Пошто се може догодити да број жртава буде дуплиран уколико се ови злочини наводе у односу на већ изнете процене убијених логораша из „шумских група“, у табели са минималним и максималним бројем, претпоставка да они улазе у скупину злочина над „шумским групама“ биће представљена нулом, док ће максималан број бити укупан збир бројева жртава свих поменутих појединачних злочина заједно.

²⁷ Сећања Јевреја..., стр. 46; А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 858–860, 910–911, 969, 990. књ. III, стр. 351–355, 502–503, 533; Злочини у логору Јасеновац, стр. 57; Концентрациони логори..., стр. 99.

Негде почетком јануара 1944. године, мада је могуће да се то десило и крајем децембра 1943. године, Ристо Стјепановић успева да се неприметно извуче из групе „старих заробљеника“ који су после мучења једног логораша поведени у Градину ради ликвидације. У тој групи су била најмање четворица заточеника, док је још један, који је такође успео да се сакрије, после неколико дана пронађен и убијен. Неколико сведока помиње и убиство логорника Ивана Вилнера, писара Ивице Беговића (некадашњи фудбалер из Загреба), и још једне породице Јевреја са женама и децом – укупно 12 особа. То се, по свему судећи, десило око 4. јануара 1944. године. Осим њих у јануару су убијени и логорници Борис Штајнер (Steiner) и Слободан Мићић. Према свему томе може се закључити да је у јануару 1944. у самом логору Јасеновац страдало најмање 19 особа, од којих су неке, ако не и све ликвидирале у Градини заједно са логорашима из „шумских група“. Осим тих злочина, у јануару 1944. се десио још један масовни злочин који по свој прилици, нема везе са „шумским групама“. Под руководством Динка Шакића, у шуми код Млаке ликвидирале су жене доведене из Сплита, њих 64, а са њима и непознат број жена и 17 мушкараца са економије у Јасеновцу. Дакле, у том злочину је страдала најмање 81 особа.²⁸

Приближно у исто време док су у Јасеновцу страдале „шумске групе“, појачава се терор и у Старој Градишци, највише зато што положај управитеља Старе Градишке у децембру 1943. године преузима Стјепан Босак, Лубурићев човек од поверења. Он лично убија двојицу логораша који су претходно побегли из самице „хотела Гагро“ у којој су без хране и воде провели 16 дана због „крађе“ саламе. После насмрт пребија једног заробљеног партизана. С друге стране, Милиша нам преноси да је „десетак дана пред Божић 1943. године“ у Кулу затворено 100 Срба са женама и децом и да су тамо остављени 14 дана без воде и хране. Они који су преживели су затровани храном. Као повод за наставак убистава послужио је препад партизана у околини Старе Градишке „уочи саме Нове“ 1944. године. Логорашима је тада забрањено да три дана излазе ван барака. Због „прекршаја“ те забране, 1. јануара 1944. године убијена су двојица логораша.

О страдањима логораша у Старој Градишци почетком 1944. године казују два извора. Садо Коен-Давко наводи: „Сваку вечер су долази-

²⁸ А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 969, књ. III, стр. 504, књ. IV, стр. 311–312; *Сећања Јевреја...*, стр. 47, 176; *Концентрациони логори...*, стр. 99.

ли у просторије заточеника и прозивали по 25–30 људи. Одводили су их у неповрат. Тако је то трајало око 15 дана, већином су сада одводили Србе... Истовремено су вршени транспорти жена, дјеце и старијих људи на Јабланац, Млаку и Бистрицу... Осим Српкиња сада су одводили и Јеврејке, а с њима и по коју Хрватицу.“ У исказу непознатог логораша о стању у логорима Јасеновац и Стара Градишка наведено је да је од 1. јануара до 1. марта 1944. године заклано 40 мушкараца и 21 жена, док је у априлу 1944. објављено да је командант логора Босак поклао више од педесет мушкараца и двадесет жена у садашњем „логору за Хрвате“ током неколико дана децембра 1943. и јануара 1944. године. На основу поменутих сведочења може се закључити да је у децембру 1943, и јануару и фебруару 1944. године у логору Стара Градишка страдало најмање 162, а највише 450 особа. Сви појединачни злочини ће бити укључени у тај број. Међу страдалима је био и велики број муслимана, а неколико сведока помиње убиство логорника Нијаза Салихоџића. Повод за њихово убиство је бекство најмање пет логораша муслимана на челу са Есадом Капетановићем у децембру 1943. године. Приближно у другој половини јануара 1944. године, по наредби Љубе Милоша, убијене су две логорашице (Хана Павелић и Злата Шевгић) које је требало да буду размењене. Постоји и сведочење да су током прославе Нове године убијена два логорска музичара због наводних љубавних веза са припадницама усташког покрета.²⁹

Злочини у Старој Градишки су настављени и у марту 1944. године. Ђорђе Милиша тврди да су тада страдали сви логораши у „хотелу Гагро“, а међу њима, у ноћи од 17. на 18. март убијена је истакнута припадница партизанског покрета Марина Грегорић. Може се само констатovati злочин над њом пошто није познато колико је уопште логораша било у „хотелу Гагро“ и који број обухвата реч „сви“. Из других извора сазнаје се за смрт Мурата Бајрића 15 марта, док Милиша на другим местима помиње смрт још четворо логораша.³⁰

Из сведочења Ото Брејера се сазнаје да је такође током марта 1944. године доведено у Јасеновац око 100 Јевреја (оба пола са децом), „ухваћених негдје у Лици“. Око 60 жена и деце из те групе усташе су после око месец дана ликвидирале у Јабланцу. Исти сведок напомиње да после тога у Јасеновцу није било већих ликвидација до почетка сеп-

29 *Сећања Јевреја...*, стр. 175–176, 194; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 768–770, 858–860, књ. III, стр. 351–355, 457; *Концентрациони логори...*, стр. 73; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 267; М. Першен, *н. д.*, стр. 250; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 268–270.

30 Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 199, 269, 271; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 708, 770, 858, књ. III, стр. 457.

тембра исте године.³¹

Постоји податак да је у пролеће 1944. године, односно после доласка Јосипа Стојчића на чело логора Стара Градишка, убијено најмање шест логораша у појединачним ликвидацијама. Због бекства двојице логораша са економије Јабланац, управник Стојчић наређује стрељање 35 заточеника. Априла 1944. године је убијен и један савезнички пилот који је оборен изнад Јабланица. Да би се ситуација приказала нормалном, тада је пред комисијом Међународног Црвеног крста из Швајцарске, која је у том периоду дошла у Стару Градишку, изведена је једна позоришна представа и одиграна фудбалска утакмица.³²

Неколико сведочења помиње исти злочин, али се не слажу око броја жртава и тачног дана када се догодио. Реч је о извесном Иви Волнеру, логорашу Јеврејину, који је ликвидиран по наредби Динка Шакића. Он је био логорник грађевинске групе, а уједно и члан логорског оркестра пошто је добро свирао хармонику. Неке усташе су га, без дозволе заповедника Шакића, одвеле у Босанску Дубицу да их забавља. Тамо је и страдао, према сведочењима или од пијаних усташа којима је свирао или од самог Шакића, који је дознавши за „излет“ дошао у Дубицу и у бесу га убио. Како би избегао било какву истрагу поводом тога, Шакић истог дана наређује постројавање („наступ“) у Јасеновцу и испред логораша показује Волнеров леш, оптужујући га за бекство и тражећи саучеснике. Према неким изворима од 100 Јевреја који су га познавали издвојено је више људи и стрељано. Према разним изворима тада је страдало (укључујући и Волнера) између 23 и 57 Јевреја. Осим о броју жртава, не слажу се ни подаци о начину ликвидације. Према неким сведочењима одмах су стрељани, а према другима су затворени у Звонару и ликвидирани у Градини. Најверодостојнији је, чини се, исказ Адолфа Фридриха, да је прво стрељано 22 логораша, а после четири дана мучења у Звонари, 34 музичара Јевреја су убијена у Градини. Временски распон у који сведочења смештају овај злочин неуобичајено је дуг. Као први датум који се помиње је други дан Ускрса, односно 10. април, а као последњи 4. јул 1944. године.³³

Опис вешања четворице Срба у самом логору Јасеновац због бекства петорице Срба и то је злочин којим Славко Добрила завршава своје

31 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 770–773.

32 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 911.

33 А. Милетић, *н. д., књ. II*, стр. 990–991, *књ. III*, стр. 496, 503–504, 533–534, 545 *књ. IV*, стр. 313–314; *Сећања Јевреја...*, стр. 48, 278–279; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 58.

сведочење. Како тај злочин у изјави следи после случаја Волнер, могао би се сместити у прву половину 1944. године.³⁴

Никола Николић помиње преки суд у Јасеновцу у лето 1944. године. Једина „сједница“ суда одржана је у лето када је на смрт „осуђено“ 10 логораша због покушаја бекства, а сутрадан је побијено 100 логораша на раду у шуми. Јакоб Данон наводи да је у лето 1944. године ликвидирано око 50–60 жена на логорској економији у селу Млака по наредби Динка Шакића. У августу 1944. године у Старој Градишци је Никола Гагро лично убио једног логораша.³⁵

Крај лета 1944. године означава и крај „мирног“ периода у комплексу концентрационих логора Јасеновац. У септембру 1944. године одлучено је да се затвори логор Стара Градишка. То је спроведено тако што је део логораша ликвидирани у логору и његовој околини и најзад, на путу између два логора који су пешице прелазили уз Саву. Највећи део је пресељен у Јасеновац, а заточеници који су остали у логору ускоро су такође расељени у Лепоглаву и Јасеновац, да би на крају у Старој Градишци остало око 70 заточеника ради одржавања тог простора. Најпре су 20. септембра сви логораша који су били на економији Гређани пребачени у Стару Градишку и ликвидирани, укупно 18 Срба и 11 Јевреја. Пре него што је почела сама ликвидација логора, односно пребацивање логораша у Јасеновац, убијено је неколико стотина логораша и то искључиво Срба, вероватно да би се „олакшао“ транспорт. Према неким изворима било је две, а према другим једна ликвидација. Јакица Финци и Ђорђе Милиша помињу да је 21. септембра 1944. године група Срба издвојена у Кулу и вероватно на том месту и ликвидирана. Разликује се број настрадалих: Милиша помиње 100 а Финци 200 логораша. Ликвидација 100 Срба тог дана се помиње и у листу *Нанред* (фебруара 1945), али се као место ликвидације помиње село Ускоци у непосредној близини Старе Градишке. Финци тврди да је сутрадан, 22. септембра, на исти начин страдало још 200 Срба, док Садо Коен-Давко напомиње да је тог дана био наступ свих логораша и да су стражари издвојили 400 Срба које су повезали „жицом и све их је прогутала та ноћ“.³⁶

34 А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 504–506.

35 Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948, стр. 13, 405–406 (у даљем тексту: Н. Николић, *н. д.*); А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 766, књ. III, стр. 534.

36 Сећања Јевреја..., стр. 176, 194; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 226; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 886; М. Першен, *н. д.*, стр. 264.

Сутрадан, после овог или тих злочина, 23. септембра 1944. године, наређено је пребацивање логораша из Старе Градишке у Јасеновац. Рано ујутру, пре саме евакуације одведено је између 282 и 350 преосталих логораша Срба, међу којима је било и око 150 жена и деце који су претходно били затворени у Кули. По свему судећи, они су ликвидирани у Ускоцима. У току транспорта од Старе Градишке до Јасеновца, убијено је, или су се људи сами убијали бацањем у Саву, између 50 и 200 логораша. У самом Јасеновцу, новопридошли логораша су смештени у две бараке и остављени два дана без хране.

Током априла 1946. године, земаљске комисије Хрватске и Војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача су организовале ископавање лешева у „Ускочкој шуми“, то јест шуми у близини села Ускоци. Комисија је установила да су жртве страдале између 23. септембра и 15. октобра 1944. године, што се поклапа са временом када је спроведена ликвидација логора Стара Градишка. На основу ископавања и записника са саслушања родбине жртава, сачињених на лицу места, комисија је утврдила да је страдало укупно 967 особа (211 мушкараца, 467 жена и 189 деце), а идентификовано је само 218 жртава.³⁷

Постоји доста несугласица око тога колико је логораша кренуло из Старе Градишке пут Јасеновца. Највише извора помиње да их је било између 600 и 700, док два сведока помињу 2.000, односно 2.200 особа. Сви се слажу око тога да су скоро сви били Хрвати (у које су тада убрајани и муслимани) и Јевреји. Такође постоје различите изјаве о томе колико је логораша остало у Старој Градишки. Док неки извори помињу да их је остало само 30, већина наводи да их је било између 220 и 500, већином занатлије, ради одржавања зграда. Према исказу Коен-Давка, 2. децембра 1944. највећи број логораша од њих 220 је евакуисан у Лепоглаву, а у Старој Градишки је остало 15–20 људи. Милиша који, као и Першен, тврди да је по пресељењу у Старој Градишки остало 500 људи, наводи да је непосредно по ослобађању Београда (20. октобра 1944) у логор дошло 5.000 усташа. Већина логораша је тада пребачена у Лепоглаву и Јасеновац, па је у Градишки до краја остало само 70 логораша (35 мушкараца и 35 жена). Према Антуну Милетићу крајем 1944. у логору Стара Градишка остало је око 100 логораша да одржавају 10 логорских просторија за потребе усташа. Последњи податак о логорашима у Старој Градишки нуди списак дежурства у ноћној смени 15. фебруара 1945. године – пописан је 21 логораш. Логораш Фабијан Рукавина 23. априла 1945. минира електричну централу и то је био крај логора. Миле-

37 А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 585–588, књ. IV, стр. 350–412.

тић тврди да је од мина много људи погинуло, не прецизирајући да ли су погинули сви или се неко спасао. Истог дана у логор улази 3. батаљон 25. бродске ударне бригаде 28. ударне дивизије II армије.

У мају 1945. године су објављена два чланка у *Борби* и *Политици* у којима се наводи да је до последњег дана пре уласка Југословенске армије у логор ту боравило мноштво мушкараца, жена и деце, у *Борби* преко 1.000, од тога 700 жена, а у *Политици* око 2.000. Логораши су се углавном налазили у минираним зградама и усташе су их све побили осим 40 до 50 који су се спасли. Као преживели сведок се појављује Андрија Брбик из Петриње, што подсећа на логораша Андрију Врбника који се наводи у списку од 15. фебруара. Поред тога, додатну тешкоћу око броја жртава логора Стара Градишка у априлу 1945. године представља и судбина четника под вођством војводе Павла Ђуришића. Они се помињу само у књизи Ђорђа Милише и у исказу Љубе Милоша, који је навео да је „у то вријеме стигло око 10.000 црногорских четника под командом Ђуришића“. Даље казује да је издвојено око 20 официра на челу са Ђуришићем и око 150 подофицира и војника „који су касније бродом отпремљени у Јасеновац“ и ликвидирани. Милиша пак наводи да су се тих 10.000 четника предали „усташким властима, и да су одмах уврштени у ударну дивизију“. У наставку он описује бекство тројице логораша, затим да је пронађено 27 лешева убијених жена бачених у Саву, леш једне жене у ћелији и да је у усташкој болници убијено око 50 људи који су тих дана доведени у некој рацији. Износи да се спасило 18 логораша.

Нема података о томе шта се десило са „10.000 четника“. Може се само претпоставити да је међу њима био велики број цивила који су се повлачили заједно са војницима, те отуда између 1.000 и 2.000 жртава који се помињу у *Борби* и *Политици*. У литератури постоје два податка о страдању Ђуришића и његових четника, и то у групи 150 официра и подофицира, односно да је дан уочи уласка Југословенске армије, ватреним оружјем убијено 750 четника у околини и у самом логору.

Пошто су извори о последњим данима логора Старе Градишке малобројни и непоуздани, на основу свега изнетог могло би се закључити следеће: до 23. априла 1945. године страдало је између 75 и 100 логораша који су ту били најкасније од децембра 1944. године, затим 1.000 и 2.000 људи који се помињу у новинским чланцима и између 150 и 900 официра, подофицира и војника, припадника четничког одреда Павла Ђуришића.³⁸

38 А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 32, књ. II, стр. 886, 921, 969, 980, књ. III, стр. 458–

Крајем августа, дакле нешто мање од месец дана пре пребацивања логораша из Старе Градишке, усташе доводе у логор Јасеновац групу од 700–800 Срба из околине Окучана. Неколико дана касније све су их „натоварили у лађе“ и ликвидирали на реци Сави негде између Млаке и Јабланца. Врло је могуће да је ту реч о злочину попут онога који ће бити разматран касније, када су такође људи из Живаје, Црвеног Бока и Дреновог Бока бродовима одведени у шуму крај Јабланца и ликвидирани. Пошто то не можемо потврдити, злочини ће бити приказати одвојено.³⁹

Неколико дана пре доласка логораша из Старе Градишке, у Јасеновцу је заседао „преки суд“ којим је председавао Динко Шакић. Септембра 1944. године је проваљена партијска организација логораша у Јасеновцу, признањем једног логораша да је одржавао везу са партизанима. Већина извора наводи да је „суђење“ било 21. септембра 1944. године и да је обешено између 24 и 36 логораша, „слободњака“ и усташа (њих двојица), који су били комунисти или су имали везу са партијском организацијом. Око 20 људи је обешено у логору, а остали у самом месту Јасеновац. Динко Шакић је лично убио из пиштоља доктора Мила Бошковића, јер овај није хтео на вешала. Према другим изворима, то се десило 22, односно 23. септембра. Јакоб Данон наводи да је дан после вешања логораша повезаних са комунистичком партијом, обешено пет логораша због везе са четницима, док Адолф Фридрих тврди да их је било осам, и да су обешени после осам дана. Према исказу Лазара Јанкова, недуго потом, дошло је до још једне провале комуниста у логору и тада је страдало још 32 логораша. До краја септембра 1944. године су, према наводима Јакоба Данона, обешена још три логораша, Јеврејина, електричара по струци, док Адолф Фридрих тврди да их је било шест и да су обешени пет дана после четника.⁴⁰

Током септембра 1944. године, осим злочина у вези за ликвидацијом и пребацивања логораша из Старе Градишке у Јасеновац, догодила

459, 491; књ. IV, стр. 30, 318; Ћ. Милиша, н. д., стр. 226–232, 238; *Сећања Јевреја...*, стр. 176–177, 179, 194; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 13; М. Першен, н. д., стр. 264–265; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945*, књ. 2, стр. 336–338, књ. 3, стр. 341–342, Београд, 1999.

39 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 911; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 58.

40 А. Милетић, н. д., књ. I, стр. 35, књ. II, стр. 778–781, 912, 970, 983, књ. III, стр. 491–492, 504, 534–535, 545, књ. IV, стр. 316–317; *Сећања Јевреја...*, стр. 49–50, 195, 279; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 59–60; Е. Бергер, н. д., стр. 75; Ћ. Милиша, н. д., стр. 238; М. Першен, н. д., стр. 181, 198–202; Н. Николић, н. д., стр. 13, 408–410.

су се још најмање три масовна злочина. Прво је убијено, према листу *Нанријед*, „неколико стотина такозованих притвореника из Рајића, Новске и Липовљана“, док Јован Живковић тврди да их је било између 800 и 1.000, а Ђорђе Милиша наводи око 2.000. Усташа Крешо Мајић је са воза у Новској скидао људе, међу којима су били повратници из немачких логора, и слао их у Јасеновац. За доњу границу биће узет број од 800, а за горњу 2.000 људи. Затим је, такође у септембру, побијено између 150 и 3.000 стараца, жена и деце који су у августу доведени у логор из Живаје, Црвеног Бока и Дреновог Бока – они су бродовима пребачени у шуме покрај Јабланца и ликвидирани. Међу њима је било и око 150 заробљених четника. То индиректно потврђују искази да је 20. августа у Живаји ухапшено и потом отпремљено 70 четника, затим да су 22. августа „усташе из Јасеновца, Черкези и четници из Суње спалили Црквени и Ивањски Бок и Стремен“ убивши при том 70 мештана, а око 1.000 отпремили у логор, и најзад то је и сведочење Јакоба Данона о том догађају. За ликвидацију четника у Јасеновцу сазнаје се и од Јосипа Ерлаха. Као последњи од низа злочина у логору почињених у августу, Ристо Стјепановић помиње убиство око 200 жена и девојака на Гранику наводећи да су то већином биле Јеврејке које су откривене у Стењевцу, делу Загреба.⁴¹

Негде од краја септембра или почетка октобра 1944. године, према исказима више сведока почињу свакодневне масовне ликвидације. Број логораша је енормно порастао доласком заточеника из Старе Градишке и довођењем мноштва људи из Новске. Адолф Фридрих износи податак да се тада број логораша попео са 2.500 на 8.000. Преживели сведоци дају различиту процену броја убијених и времена када су спровођене ликвидације, али се сви слажу да су места злочина били Граник и Градина. Тако већ поменути Адолф Фридрих тврди да је ликвидација трајала од краја септембра до краја децембра 1944. године и да је сваке ноћи на стратишта одвођено по 200 и више заточеника, па да се и поред свакодневног пристизања нових логораша, бројно стање заточеника у Јасеновцу смањивало. Ако се за почетак злочина узме 24. септембар, односно по доласку логораша из Старе Градишке, испада да је у том периоду убијено 19.600 људи. Исти сведок, нешто касније, опет наводи да су масовна убиства престала крајем 1944. године, и да је од 8.000 логораша преостало 1.800, дакле убијено је 6.200 особа. На другом месту он износи процену да је у „зимској ликвидацији“ убијено око 14.000 мушкараца, жена и деце, рачунајући ту и људе који су ликви-

41 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 749, 887, 991, 969–970 књ. III, стр. 546, књ. IV, стр. 318–319; *Сећања Јевреја...*, стр. 49, 280; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 239.

дирани одмах по доласку. Коен-Давко казује да су свакодневна убијања на Гранику почела по доласку у Јасеновац новопридошних логораша (свако вече 80–100), тако да их је остало живих 400 Јевреја и око 700 Срба, и нешто мало Хрвата. Према Арси Алексићу, ликвидације крећу 26. септембра 1944. Од тада па до 10. јануара 1945. године, свако вече је убијано 100–200 логораша на Гранику, то јест између 10.700 и 21.400 особа. Јакоб Данон опет износи да је у року од месец дана у октобру и новембру свакодневно на Гранику убијано 50–60 логораша и новопридошлица, што испада 1.550–1.860 особа. С друге стране, он износи податак о 3.500 убијених, јер је од писара сазнао да се бројно стање, по окончавању ликвидација смањило са 7.500 на 4.000 логораша. Јакица Финци наводи да су ликвидације трајале од октобра до половине децембра и то сваке ноћи по 200 људи на Гранику, што би значило да је убијено око 15.400 људи. Финци поред тога помиње и неке појединачне злочине у самом логору и то вешање укупно шест логораша, док Данон наводи још три појединачна злочина у јесен 1944. године у којима је живот изгубило седам особа.

Поједини сведоци тврде да је почетак масовних ликвидација био у новембру 1944. године. Тако Ђорђе Милиша казује да је све почело 1. новембра, убиством 150 Срба и Јевреја, следећег дана 200 мушкараца и 70 жена и деце, и да је до Божића побијено 6.000 логораша оба пола и деце, а да је живих остало 3.000. Драгутин Шкрватић у чланку објављеном јула 1945. године износи да је од 3. до 22. новембра ликвидирано „2.500 до 3.000 људи, углавном Жидова и православаца“. Посебно помиње убијање 160 православаца одведених „на рад у Лепоглави“, што је вероватно једна из низа ликвидација у споменутом периоду. И он наводи да је од 6.000 људи „након јесење ликвидације“ остало живих 3.000. По наводима у чланку из фебруара 1945. у листу *Нарпијед*, ликвидације почињу 5. новембра и сваке ноћи страда 100–200 људи. Осим „стarih“ логораша, убијани су одмах по доласку и људи који су довођени у Јасеновац, а пристигло их је више од 1.200 довозених у осам транспорта. Те транспорте помиње и Ристо Стјепановић, не спомињући број. Људи су довођени из свих градова Хрватске, а посебно се наводе Загреб и Сисак. Како се бројно стање смањило са 7.300 људи 15. новембра 1944, на 3.500 на дан 12. јануара 1945. године, према аутору чланка, број жртава у том периоду, рачунајући и људе који су убијани одмах по доласку, био је већи од 5.000. Јован Живковић износи: „По причању и према ономе, што сам ја могао докучити, побијено је те зиме око 5.000 до 6.000 људи, а у знатној мери је харао и тифус, јер су хигијенске прилике биле очајне“. Лазар

Јанков преноси да је чуо од Владе Борнемисе, који је радио у логорској канцеларији, да је 1. новембра почело „масовно клање“ – да је „до 23. децембра 1944. поклано је 12.700 људи жена и деце“. Ивица Рожман тврди да су злочини постали свакодневица у децембру 1944. године, да је сваке ноћи на Гранику убијано 150–200 људи, значи ликвидирано је између 4.650 и 6.200 особа. У чланку објављеном у *Борби* фебруара 1945. наводи се да је у децембру 1944. убијено 3.000 људи. Према исказима више сведока Комисија је утврдила да је „те зиме“ убијено 3.500 „заточеника, који су се налазили на раду у јасеновачком логору“. Комисија такође износи невероватан податак да је само у једном дану пристигао „огромни транспорт, у којем се налазило око 15.000 радника и сељака“, и да су „кроз неколико тједана“ ликвидирани на Гранику. Од свих цитираних сведочења посебно се издваја исказ Милана Дуземлића, који је у целини сумњив, јер једини он истиче да су масовна убиства почела још 18. августа, те да је сваки дан одвођено на ликвидацију „по 100, 200 па некада и 1.000 људи“ не наводећи када су ликвидације окончане.⁴²

Упоредо са изношењем процена убијених логораша у том периоду, преживели сведоци наводе и неке појединачне злочине који су се тада догодили. Према исказу Арсе Алексића, 25. септембра је у логор доведено око 250 „домобрана православаца“ и они су ликвидирани крајем октобра на Гранику. Адолф Фридрих пак говори да је тих домобрана било око 300, те да је убијено око 60 православаца, док су католици и муслимани били принуђени да навуку усташке униформе под претњом смрти. Ристо Стјепановић такође помиње око 200 домобрана доведених у логор крајем 1944. године. Износи да су већину чинили православци и да су само они убијени. Посебно напомиње да је у истом периоду доведено и ликвидирано 200–250 „Недићеваца“. У октобру 1944. године су убијени и лекари и медицинско особље из усташке болнице. Јакоб Данон наводи да је тада убијено 30 особа и да је ликвидација уследила неколико дана после њиховог „хапшења“ 24. октобра. Ристо Стјепановић сведочи да су лекари страдали у групи од око 200 људи што су их усташе оптужиле да су на неки начин повезани са члановима комунистичке ћелије који је обешени у септембру. Осим тога, он помиње и вешања неких логораша, њих петорице које наводи поименице. Све то донекле потврђује и Јован Живковић. У децембру 1944. године је такође почињено неколико масовних злочина у логору и околини. Тако је

⁴² Сећања Јевреја..., стр. 49–50, 177, 195–196; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 780, 887, 991, 984, књ. III, стр. 491, 535–536, 539–540, књ. IV, стр. 318–319.; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 239–241; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 61–62.

„нестала“ девојка коју су мучили Лубурић, Матковић, Милош и други, а другом приликом је убијено пет заробљених партизана – четворица су стрељана, а један је умро после мучења. Фрањо Косина сведочи да су лично Лубурић и Прпић клали и мучили 40 жена и деце на Гранику око Божића. Исти сведок наводи и случај вешања 35 логораша, мада се из контекста не може сигурно знати да ли се то десило у децембру 1944. године. Међу обешенима је била и мајка четворо деце, а том приликом је Пићили убио једну девојчицу, па нема разлога за сумњу да и остала деце нису тада или убрзо потом страдала. Последњи злочин за који се помиње да се догодио у овом месецу била је ликвидација на Гранику две групе логораша које су се пријавили за рад у Немачкој. Сазнаје се да их је у првој групи било 200, а за другу се не наводи број већ само податак да су то били Срби. Јован Живковић помиње убиство 20 Јевреја. Не наводи време када се то догодило, али се може закључити да се десило до краја 1944. године. На овом месту треба поменути злочин који је почињен крајем 1944. или почетком 1945. године. „Пијани су усташе силовали редом око 20 младих жена које су радиле на Економији, те су их заклали и бацили у Саву“.⁴³

Као што се може видети, сведочења о ликвидацијама логораша у Јасеновцу у овом периоду су многобројна и дају упечатљиву слику агоније људи који ће, мада се зна да се крај рата ближи, на језив начин бити одведени у смрт. Иако су овде дати бројни примери појединачних масовних злочина, они неће бити исказани у табели јер је очигледно да су сви обухваћени у процени убијених током, како су то сами логорашаи називали, јесење или зимске ликвидације. Може се констатовати да су се догодиле између 26. септембра 1944. и 12. јануара 1945. године. За минимум броја страдалих биће узет исказ Јована Живковића и податак из чланка објављеном у листу *Нанријед* о 5.000 жртава, а за максимум процена Арсе Алексића о ликвидацији 21.400 особа.

У том периоду дешавали су се злочини и на Кожари. Како износи Јаков Кабиљо, у ноћи од 25. на 26. октобар, одведена су двојица логораша који никад више нису били виђени живи. Убрзо потом, 3. новембра, одведено је 16, а 11. новембра још седам логораша у Циглану где су ликвидирани. Последњи злочин у том периоду почињен је над браћом Лион који су, пошто у ухваћени у покушају бекства, ликвидирани заједно са оцем крајем 1944. или почетком 1945. године. У свим злочи-

43 А. Милетић, н. д., књ. II, стр. 970, 991, књ. III, стр. 491–492, 535; Сећања Јевреја..., стр. 49, 175; А. Милетић, н. д., књ. IV, стр. 317–320, 495; Злочини у логору Јасеновац, стр. 25, 62.

нима које помиње Кабиљо страдало је укупно 28 логораша. У извештају Комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача се наводи да је у октобру „преки суд“ осудио и стрељао 25 логораша због везе са партизанима, док Егон Бергер помиње ликвидацију 27 логораша у истом периоду. Може се сматрати да је између 25 и 28 логораша страдало у периоду од краја октобра 1944. до почетка јануара 1945. године.⁴⁴

Крајем 1944. године, односно најкасније до средине јануара 1945. године, усташе су престале са масовним убијањем све до англоамеричког бомбардовања логора. У логору је остало између 1.800 и 5.000 логораша, с тим да су и даље пристизали нови људи који су одмах убијани, већином на Гранику. После римокатоличког Божића 1944. године од укупно 1.800 логораша било је пописано између 1.370 и 1.400 заточеника који су сликани за легитимације пошто је, наводно сви, требало да иду на рад у Немачку. У Немачку је, међутим, отишло само између 600 и 800 Хрвата (и муслимана) у периоду од 18. до 27. фебруара 1945. године, и њих ће у Аустрији ослободити трупе Црвене армије. Све до англоамеричког бомбардовања логора није више било масовних злочина, ако се изузме изузетно сурово убиство око 20 жена и деце крајем фебруара 1945. године.⁴⁵

Бројна су сведочења о поменутом бомбардовању логора Јасеновац, али се она не слажу ни око датума, ни око броја жртава. Једино што се са сигурношћу може тврдити јесте да су почела крајем марта 1945. године. Као најранији датуми бомбардовања помињу се 27. и 29. март. У тим исказима нису наведени подаци о броју погинулих, већ само да су логораша и усташе страдали од бомбардовања, као и да су усташе убијале заточенике који су покушавали да негде себи нађу склониште. У већини сведочења се као датум почетка бомбардовања помиње 30. март. Јакоб Данон износи да је логор бомбардован два пута тога дана, те да је погинуло око 40 логораша. И он, као и други сведоци, помиње да су логораше убијале усташе, посебно заставник Анте Зрнушић који је убио најмање двојицу. Ристо Стјепановић потврђује да су била два бомбардовања (око 10 сати пре подне и око два сата по подне) наводећи да је у првом погинуло 30 логораша, за друго не износи број жртава. Он сведочи да су се бомбардовања поновила и следећа два дана, 31. марта и 1. априла и да

⁴⁴ Сећања Јевреја..., стр. 104–106; Злочини у логору Јасеновац, стр. 60; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 76.

⁴⁵ Сећања Јевреја..., стр. 50–51, 196; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 241–243; М. Першен, *н. д.*, стр. 182; А. Милетић, *н. д.*, књ. IV, стр. 322.

је било „врло много мртвих“. Комисија је утврдила да је током два дана бомбардовања, 30. и 31. марта, погинуло око 40 логораша (овде се помиње да је крајем марта било 5.000 логораша). Никола Николић говори о 26 погинулих заточеника. Најмањи број страдалих логораша износи Егон Бергер. Он говори о три бомбардовања 30. марта – за прво каже да је погинуло осам логораша, а „код другог напада страдало је шеснаест заточеника, док код трећег нити један“, дакле укупно 24. Осим тих напада, Јакоб Данон помиње бомбардовање 5. априла и још једно после тога, док Адолф Фридрих наводи да се напад десио и 7. априла, износећи да је у свим тим бомбардовањима погинуло 34 од укупно 3.500 логораша колико их је, по њему, тада било. Јосип Ерлах, који ни сам није сигуран ког је датума било бомбардовање, наводи да се оно десило 13. априла, али из детаља које износи је очигледно да је погрешно.⁴⁶

Усташе су бомбардовање искористиле да у новинама *Hrvatski narod* објаве да је погинуло 1.500 логораша, а одмах после бомбардовања опет су почели са масовним ликвидацијама. Михајло Марић говори да је од тада, па до пробоја, 22. априла, сваки дан убијано 50–200 људи. Уколико се претпостави да је последњи дан бомбардовања био 1. април, и да је ликвидација почела 2. априла 1945. године, испада да у 20 дана страдало између 1.000 и 4.000 особа, док Ристо Стјепановић помиње да је четврти или пети дан после бомбардовања, дакле 3. или 4. априла „поклано“ око 4.000 логораша.⁴⁷

Убрзо после бомбардовања, журећи да уклоне што је могуће више трагова својих злочина, усташе почињу коначну ликвидацију логора Јасеновац. Иако је њихов пораз у рату био неминован и мада су и они врло добро знали да се ближи крај Независне Државе Хрватске, усташе нису престајале са злочинима, убијајући преостале логораше стално доводећи нове и нове групе људи са територија које су још контролисали да би их одмах по доласку у логор ликвидирали, углавном у Градини. Никола Николић наводи да је под руководством Пићилија, 4. априла образована прва група од 450 логораша који су послати у Градину и у Уштице да тела жртава ископавају из гробова. Сутрадан је из Загреба допремљена нафта за спаљивање лешеви, а у ватри су завршили и они који су жртве ископавали. Јакица Финци наводи да је општа ликвидација почела 6. априла 1945. године и трајала је непрестано све до про-

46 Сећања Јевреја..., стр. 51, 196, 281–282; Ћ. Милиша, н. д., стр. 243–244; А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 490, 493, 536, књ. IV, стр. 321–322; Злочини у логору Јасеновац, стр. 62; Н. Николић, н. д., стр. 417; Е. Бергер, н. д., стр. 81–82.

47 А. Милетић, н. д., књ. III, стр. 493, књ. IV, стр. 320.

боја 22. априла. Према његовом исказу сваке ноћи је одвођено око 200 логораша у Градину, тако да је за 16 дана је страдало 3.200 особа. Јован Живковић такође наводи 6. април као почетак ликвидације, с тим да се она окончава 20. априла. Арса Арсић спомиње 6–22 април. Адолф Фридрих казује да је почев од средине априла страдало сваки дан 500–600 како старих, тако и нових заточеник. Према томе испада да је од 15. до 21. априла страдало између 3.500 и 4.200 особа. Тог 6. априла је из Сарајева доведено око 400 људи. Они су били затворени у једну бараку, да би после неколико дана били ликвидирани. То потврђује и Јакоб Данон, с тим да сматра да је ликвидација почела 8. априла. Он наводи да је, осим 400 људи из Сарајева, убијено око 1.200 од 3.000 преосталих логораша, односно да је 21. априла у животу остало 1.800 заточеник. Јован Живковић износи исти број убијених, односно спаљених. Најмањи број жртава из Сарајева, од 300 до 400. помиње Стјепан Кешеровић. Број од око 400 људи из Сарајева наводи се у извештају Комисије, док Ђорђе Милиша сматра да их је било око 500, Јован Живковић тврди да их је било 440, а међу њима и 70 жена, Никола Николић наводи број око 900 жртава, Ристо Стјепановић тврди да је било 600–800 мушкараца и жена из Сарајева и Зенице, а највећи број убијених из Сарајева – 1.500 људи наводи Адолф Фридрих. Он напомиње да је и из Осијека доведено и убијено око 800 људи, а довођени су и из Славонског Брода, Винковаца, Вуковара, Бање Луке, Банове Јаруге, Новске, Сиска, Петриње, Дубице, Нове Градишке, Загребa. Никола Николић истиче да су у том периоду из свих крајева Независне Државе Хрватске стално стизале групе од 200–300 људи, који су ликвидирани у Градини. Тада су издвојени болесници и преостала деца ради „евакуације“ у Суњу. Било их је између 400 и 900 (600 болесника и 300 деце) и ради прикривања злочина били су смештени у воз, према појединим подацима у осам вагона, али су на крају и они убијени. Према чланку објављеном у *Политици* Стјепан Кешеровић у мају 1945. године казује, да се то десило 16. априла, према исказу Николе Николића било је то 18, према Милиши 19. априла а према Јовану Живковићу 20. априла. Кад је реч о масовним злочинима сведоци говоре о ликвидацији групе Јевреја 1. априла, 25 логораша 3. априла, 10 Јевреја 6. априла, 10 Срба 7. априла, према Арси Алексићу 10 Срба и 12 Хрвата 7. априла, 25 муслимана 8. априла, затим 10 Јевреја истог дана и 30 Срба 9. априла. Врло је могуће да се сведочењима о овим појединачним масовним злочинима преклапају а и не слажу се у датуму, али како не постоје прецизнији подаци, у раду ће бити изнето као да се сваки од тих злочина догодио. Из Лепоглаве је доведено између 700 и 1.600 затворе-

ника, по неким подацима у 28 вагона, и побијено у Градини. Адолф Фридрих тврди да су доведени 16. априла и истог дана ликвидирани. Садо Коен–Давко, који је у Лепоглави био остављен са 80 занатлија, прецизно наводи да је у Јасеновац послато 1.590 затвореника: 16. априла 800 а сутрадан 790. Међу заточеницима Лепоглаве је и око 400 кажњеника из затвора у Сремској Митровици. Они су одатле 10. октобра 1944. пребачени у затвор Преког суда у Загребу, а одатле у два наврата, у јануару и фебруару 1945. у Лепоглаву, а отуда у Јасеновац. Комисија наводи да је 20. априла убијено око 470 особа. Према исказу Николића, истог дана је Пићили послао 100 логораша у Стару Градишку, да тамо спаљују лешеве, а одатле се нису вратили.⁴⁸ У свим тим појединачним масовним злочинима који су се десили после бомбардовања, страдало је између 3.330 и 5.930 особа. У коначном закључку биће обухваћени и ти злочини, а занемариће се процене убијених логораша у том периоду. Према тим проценама страдало је између 1.000 и 4.200 особа. Може се видети да је према проценама страдало мање људи него што износи сабрани број жртава у свим злочинима који се помињу. Разлог лежи у томе што логораша нису могли да имају јасан увид колико људи је довођено у логор и ликвидирано, тако да се те процене не могу сматрати поузданим, осим за део „старих“ логораша.

О последња два дана постојања логора Јасеновац постоје бројна сведочанстава. Многи логораша су, видећи да се ближи крај логору и да ће сви бити убијени, вршили самоубиства, па се тако 21. априла обесило између девет и 100 заточеника. Увече су последњи логораша, било их је између 900 и 1.703, пребачени из барака у којима су се до тада налазили у друге – „у зидане настамбе ограђене жицом“, где су се раније налазиле обућарска и кројачка радионица, односно у бараке у којима су биле смештене жене и деца. Све остале бараке усташе пале, минирају и уништавају. Око 60 логораша је било издвојено и послано у Уштицу да копају велику јаму и то је за њих био пут без повратка. Постоји и исказ да је „стотињак људи“ послато некуд на рад. Вероватно су то исти људи, па ће као минимум жртава бити узет 100, а максимум 160. Јакица Финци сведочи да су „прије мрака“ усташе одвеле 400 логораша и убиле их у Градини. У то време логораша су видели да су све жене у логору,

⁴⁸ Сећања Јевреја..., стр. 51–52, 182–183, 196–197; А. Милетћ, *н. д.*, књ. II, стр. 928, 970–971, 991, књ. III, стр. 492, 536–537, књ. IV, стр. 323; Ћ. Милиша, *н. д.*, стр. 244–247, 285; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 63; Н. Николић, *н. д.*, стр. 416–417.

које су по појединим сведочењима већином биле „католкиње“, у великој колони спроведене у Градину где су ликвидирани. Убијено је између 500 и 960 жена, „међу којима је било и око 50–60 дјеце“. У току ноћи из тих „настамби“ одведено је 250 логораша, већином писара и групника и побијено у Градини, а тада је ликвидирано и последњих 150–200 логораша који су спаљивали лешеве, мада постоји податак да су они убијени тек 24. априла.⁴⁹

Освануо је и 22. април 1945. године, последњи дан логора. Као и у случају када се говори о броју логораша који су 21. априла пресељени у „нове настамбе“, тако постоје и различити подаци о броју логораша који су живи дочекали последњи дан постојања логора, када је ујутру 22. априла 1945. године организован пробој. То је разумљиво због тога што сведоци тешко да су могли да искажу тачну процену о броју логораша пре пробоја, а нарочито о броју преживелих, пошто су се о томе информисали касније. Комисија износи податак од око 1.060 логораша који је вероватно заснован на прецизној тврдњи Михајла Марића о 1.067 логораша, док Јакоб Данон говори о око 1.200 логораша. Мирко Першен тврди да их је било тачно 1.073. За доњу границу биће узет број Адолфа Фридриха (900), а за горњу Николе Николића (1.500). Према извештају Комисији у самом пробоју, који је почео око 10 сати пре подне, учествовало је око 600 логораша, а спасло их се само осамдесетак, односно приликом пробоја су усташе убиле 520 учесника пробоја, док су 460, „клонулих духом“, убијени такође од усташа или су се сами убили (једини који се кријући спасао је Јован Живковић). Михајло Марић говори да се спасло 80–100 људи, Адолф Фридрих 50–60, Јешуа Абинун око 60, Никола Николић 34, Јован Живковић 60–70 и Арсо Алексић 120. Истог дана увече је извршен пробој и у Кожари иако нису били организационо повезани. Према сведочењима у Кожари је на дан пробоја било између 135 и 167 логораша, највише Јевреја, а спасло их се између осам и 14. Јеврејски историјски музеј у Београду поседује списак логораша у Кожари на дан пробоја на коме је 125 имена. Само један сведок, Стојан Лапчевић, очигледно грешком, као датум пробоја из Кожаре помиње 23. април. Према истраживањима Антуна Милетића, из оба логора, Јасеновца – Циглане и Јасеновца – Кожаре, спасло се 124 логораша. Тај број ће бити узет као коначан и на основу тога ће се утврђивати број погинулих 22. априла. Минималан број логораша у оба логора тог последњег дана

49 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 929, 970–971, 991, књ. III, стр. 490, 492–493, књ. IV, стр. 325–326; *Сећања Јевреја...*, стр. 52, 151–152 197; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 63–64; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 247; Н. Николић, *н. д.*, стр. 418–419.

је био 1.035, а максималан 1.767, па из тога произилази да је погинуло између 911 и 1.643 логораша. Поред тога треба узети у обзир и исказ Јована Живковића да 22. априла усташе нису стигле да ликвидирају све логораше који се нису прикључили пробоју, него да је последњих 300 страдало сутрадан, 23. априла. Како они улазе у број жртава који су страдали приликом пробоја, не треба их узимати у обзир. Тог 23. или 24. априла је убијено и 13 логораша који су радили у усташкој болници у самом месту Јасеновац. Од 12 до 14 логораша који су радили у „Брзом склопу“, аутомеханичарској радионици у месту Јасеновац повлачили су се са усташама према Загребу и даље ка Словенији и Аустрији. Већина, ако не и сви, успела је да успут побегне и спаси се. Коначно, 2. маја 1945. године у Јасеновац улази 4. српска бригада 21. дивизије 1. армије Југославије и тим чином је логор ослобођен.⁵⁰

У табели која следи скраћеница **СГ** односи се на Стару Градишку, а скраћеница **Ј** на Јасеновац, односно централни логор Циглану. Жртве у Кожари су третиране заједно са онима у Јасеновцу.

Табела 2
Број жртава масовних злочина

Злочин	Датум	Број жртава
Убиство логораша у Бистрици (С. Добрила) СГ	око 1. јануара 1943.	100
Убиство Р. Муњина и групе логораша Ј	јануар 1943.	1–непознато
Ликвидација деце (Р. Стјепановић, Л. Гринбаум) Ј	вероватно јануар 1943.	300
И. Матковић батина логораше Ј	19–24. март 1943.	1
В. Лубурић наређује ликвидацију усташа Ј	почетак 1943.	12
И. Матковић убија логораша Ј	почетак 1943.	1
Погибија логораша и усташа приликом бекства Ј	13. април 1943.	4
Ликвидација логораша у Загреб СГ	око 25. априла 1943.	20–50
Смрт у самици СГ	мај 1943.	3

⁵⁰ Злочини у логору Јасеновац, стр. 64–66; А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 33–34, 39, 43–44, књ. II, стр. 892–893, 964–965, 972–973, 992, књ. III, стр. 490, 494, 537–538, књ. IV, стр. 326–329, 415–416; Сећања Јевреја..., стр. 52–53, 107–110, 113–116, 145–146, 151–152, 197–198, 282–285, 291–307; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 233–237, 248–250; Н. Николић, *н. д.*, стр. 419–421; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 83–93; М. Першен, *н. д.*, стр. 216–221.

Злочин	Датум	Број жртава
Ликвидација логораша у Ушти- ци (Л. Гринбаум) Ј	пролеће 1943.	600
Убиство „привилегованих“ Јевреја СГ	середина јуна 1943.	40
Убиство партизана Ј	јун 1943.	60
Јулио Бинг Ј	јул 1943.	700
Вешање српских сељака Ј	август 1943.	15
Смрт од батина Ј	лето 1943.	10
Убијени на раду ван логора Ј	лето 1943.	50
„Хотел Гагро“ СГ	лето 1943.	2
Стрељани партизани Ј	јесен 1943.	5
Убиство партизана Ј	јесен 1943.	15
Убиство сељанки Ј	јесен 1943.	14
Убиство жена из СГ Ј	јесен 1943.	2 – непознато
Б. Цивидини Ј	јесен 1943. или крај 1944.	1
В. Сингер СГ	8. септембар 1943.	1
Смрт жена од глади СГ	септембар–октобар 1943.	350
Убиство у Босанској Дубици Ј	13. октобар 1943.	26
Батинање логораша до смрти по наредби М. Павловића Ј	јесен 1943.	40–60
Афера В. Грубјешић СГ	новембар 1943– јануар 1944.	6
Ликвидација логораша у селу Ускоци СГ	1. децембар 1943.	1.500
Мајсторовић стреља логораше Ј	24. децембар 1943.	3
Убиство Јевреја (Ј. Данон) Ј	24. децембар 1943.	7
Ликвидација по наредби В. Лубурића Ј	30. децембар 1943.	1.000
Ликвидација логораша у Кожа- ри Ј	1943.	22–43
„Умрле“ жене у „Оригиналом попису заточеница логора Јасе- новац“ Ј	1943–1945.	428
Убијени или умрли у „Индексу пакетарнице“ Ј	1944.	311
„Шумске групе“ Ј	22. децембар 1943– јануар 1944.	160–1.265
Злочини у јануару Ј	јануар 1944.	0–19
Ликвидација у шуми код Мла- ке Ј	јануар 1944.	81

Злочин	Датум	Број жртава
Злочини у СГ	децембар 1943– фебруар 1944.	162–450
Злочини у СГ	март 1944.	6
Жене и деца Јевреји (О. Брејер) Ј	март–април 1944.	60
Злочини у СГ	пролеће 1944.	42
Случај Волнер Ј	10. април–4. јул 1944.	23–57
Вешање Срба (С. Добрила) Ј	прва половина 1944.	4
Преки суд (Н. Николић) Ј	лето 1944.	110
Ликвидација жена у Млаки (Ј. Данон) Ј	лето 1944.	50–60
Никола Гагро СГ	август 1944.	1
Срби из Окучана Ј	крај августа 1944.	700–800
Срби и Јевреји из Гређана СГ	20. септембар 1944.	29
Вешање логораша комунисти Ј	21–23. септембар 1944.	24–36
Вешање логораша четници Ј	22–24. септембар 1944.	5
Вешање електричара Јевреја Ј	крај септембра 1944.	3–6
Ликвидација Срба СГ	21. септембар 1944.	100–200
Ликвидација Срба СГ	22. септембар 1944.	200–400
Ликвидација Срба СГ	23. септембар 1944.	282–350
Убијени током пребацивања у Јасеновац СГ	23. септембар 1944.	50–200
Ускоци, Комисија СГ	23. септембар– 15. октобар 1944.	967
Вешање логораша комуниста (Л. Јанков) Ј	после 24. септембра 1944.	32
Страдање притвореника из Новске и околних места Ј	септембар 1944.	800–2.000
Жртве из Живаје и колоне Ј	септембар 1944.	150–3.000
Убиство жена на Гранику Ј	септембар 1944.	200
Ликвидација логораша Ј	26. септембар 1944– 12. јануар 1945.	5.000–21.400
Злочини у Кожари Ј	крај октобра 1944– почетак 1945.	25–28
жене и деца Ј	крај фебруара 1945.	20
Бомбардовање Ј	27. март–7. април 1945.	24–40
Пићили шаље логораше у Гра- дину (Н. Николић) Ј	4. април 1945.	450
Жртве из Сарајева Ј		300–1.500
Жртве из Осијека Ј		800
Деца и болесници Ј	16–20. април 1945.	400–900

Злочин	Датум	Број жртава
Логораша Ј	3. април 1945.	25
Јевреји Ј	6. април 1945.	10
Срби Ј	7. април 1945.	10
муслимани Ј	8. април 1945.	25
Јевреји Ј	8. април 1945.	10
Срби Ј	9. април 1945.	30
Лепоглава Ј	16–17. април 1945.	700–1.600
Комисија Ј	20. април 1945.	470
Пићили шаље логораше у Стару Градишку Ј	20. април 1945.	100
Самоубиство вешањем Ј	21. април 1945.	9–100
Уштице Ј	21. април 1945.	100–160
Ликвидација у Градини (Ј. Финци) Ј	21. април 1945.	400
Ликвидација жена и деце Ј	21. април 1945.	500–960
Последња ликвидација пре пробоја Ј	21/22. април 1945.	250
Последња ликвидација у Градини Ј	21. или 24. април 1945.	150–200
Ликвидација логораша у СГ	април 1945.	75–100
Ликвидација логораша у СГ	април 1945.	1.000–2.000
Ликвидација четника П. Ђуришића у СГ	април 1945.	150–900
Пробој Ј	22. април 1945.	911–1.643
Болница у Јасеновцу (Ј. Данон) Ј	23–24. април 1945.	13
Укупно Стара Градишка		3.861–4.697
Укупно Јасеновац		17.987–45.548
Укупно		21.848–50.245

Закључак

Како би се дошло до бар приближно тачног сазнања о броју жртава геноцида у Независној Држави Хрватској, морају се користити веома непоуздани извори попут сећања, мемоара, исказа и слично. Податке које пружају такви извори стога треба свеобухватно анализирати, и у овом раду су први пут на тај начин дати резултати за комплекс логора Јасеновац, односно логоре Јасеновац (Циглана), Кожара и Стара Гради-

шка у периоду од 1943. до 1945. године.

Наведени су минимални и максимални бројеви понаособ за сваки утврђени масовни злочин. На основу истраживања изведен је закључак да је према исказима преживелих логораша на подручју комплекса концентрационог логора Јасеновац, од 1943. до 1945. године, страдало између 21.848 и 50.245 особа – између 3.861 и 4.697 у Старој Градишки и између 17.987 и 45.548 у Јасеновцу и Кожари.

Резиме

На основу одабраних извора у овом раду су изнети резултати истраживања о жртвама у комплексу концентрационих логора Јасеновац које су страдале између 1943. и 1945. године. Најпре је утврђено колики је био просечан број заточеника који су боравили у логору, као и број логораша доведених током тог периода. Затим су дате процене убијених и умрлих логораша и то на основу исказа преживелих сведока и података из релевантне литературе. У већини случајева те процене су се односиле на цео период постојања логора. У последњем и најважнијем делу изнети су подаци о масовним злочинима које су усташе починиле између 1943. и 1945. године, са максималним и минималним бројем жртава на основу анализе исказа сведока објављених у одабраној литератури. У закључку је дат минимални број од 21.848 и максималан од 50.245 жртава масовних злочина, изведен на основу истраживања. У Старој Градишки је страдало између 3.861 и 4.697, а у Јасеновцу и Кожари 17.987 и 45.548 особа.

Објављена сведочења и документи

Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.

Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora (Crna Lokva, Kordun) 1944 (repr. Jasenovac, s. a.)

Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945.

Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1985.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjige I–II, Beograd 1986.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga III, Beograd 1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, knjiga IV, Jagodina 2007.

Остала коришћена литература

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003.

Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb 2011.

Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, Београд 1999.

Борис Томанић, историчар

Институт за савремену историју, Трг Николе Пашића 11/IV, Београд

СТРАДАЛИ ЈУГОСЛОВЕНСКИ ДРЖАВЉАНИ У ЛОГОРИМА У ГРЧКОЈ (1943–1944)¹

Анстракт: На основу необјављених публикованих извора и релевантне литературе анализиран је боравак и страдање југословенских државља-на у немачком логорима у Грчкој. Кроз уводне напомене читаоцу је скренута пажња на то како је немачки окупатор спроводио ратни злочин принудног и присилног рада у Југославији током Другог светског рата. Затим је дат кратак приказ немачких логора Харманкјој и Павлос Мелас у близини Солуна. Опи-сани су доласци интернираца у логоре, услови њиховог смештаја и боравка и послови које су обављали све до одласка последњих заточеника из логора Павлос Мелас. На крају је објашњено како је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача спроводила истрагу о тим злочинима и где и на који начин је већина страдалника сахрањена. Дат је и табеларни пре-глед умрлих, убијених и погинулих логораша са пуним идентитетима и усло-вима под којима су завршили живот.

Кључне речи: Други светски рат, Немачка, Југославија, Грчка, логори, принудни рад, Харманкјој, Павлос Мелас, жртве рата

Након избијања Другог светског рата, отварања могућности дело-вања на два фронта и планирања напада на СССР, Трећи рајх је присту-пио смиревању прилика на Балканском полуострву нуђењем уговора о приступању Тројном пакту, намењујући државама југоисточне Европе другоразредну улогу у новој подели Европе у којој би оне за Немачку представљале извор сировина и јефтине радне снаге. Југославија, при-тиснута спољним и унутрашњим проблемима, приступила је Тројном

¹Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

пакту 25. марта 1941, али је влада која га је потписала после два дана оборена, па је сукоб био неминован и нападнута је 6. априла 1941, без икакве претходне опомене и објаве рата. Напад је отпочео бомбардовањем из ваздуха небрањених градова, нарочито престонице Југославије, премда је Београд и пре почетка рата био проглашен отвореним, небрањеним градом. После краткотрајног Априлског рата, капитулација је потписана 17. априла 1941, а Немачка је одмах потом кренула са распарчавањем југословенске територије, стварајући свој административно-управни апарат на подручју које је заузела и користећи становништво као присилну радну снагу током читаве окупације.² Тако су одмах после бомбардовања Београда и уласка немачких трупа у град цивилно становништво, односно мушкарце од 16 до 50 година ангажовали да раде на рашчишћавању рушевина, склањању тела погинулих и ситнијим поправкама.³

Немци су на почетку окупације махом као радну снагу користили Јевреје и друге ратне заробљенике. Радно ангажовање Јевреја било је регулисано законским прописима за Јевреје и Роме, што их је немачки војни командант Србије донео 31. маја 1941. године.⁴ У Шапцу је 20. јула 1941. у објектима југословенске војске, у близини старог града на реци Сави, формиран логор за Јевреје⁵, а убрзо и логор у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду 22. августа 1941. године. Јевреји у тим логорима у првим данима коришћени су за рад⁶, а од јесени 1941. за одмазду, када је започела немачка офанзива и спровођење злогласног правила – 50 убијених за једног рањеног Немца, 100 за једног погинулог.⁷

2 Више: Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Deo 1, 1933–1936*, Beograd 1982; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope. Deo 2, 1937–1941*, Beograd 1982; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1974; Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45, planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 2005; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd 1988, 25–51; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza, 2*, Beograd 1982, 247–303.

3 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. (Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd, 1979, 49–50.

4 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992, 24.

5 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, 30; Више: Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967.

6 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, 33–34.

7 *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih*

У склопу масовног гушења устанка у Србији спровођена је и намера да са масовно интернира становништво са устаничких подручја и да се оно искористи за присилан рад. У том циљу крајем септембра и почетком октобра 1941. године Немци су организовали логор у Шапцу.⁸ Као и логори у Београду (Бањица, Топовске шупе) и Нишу (Црвени крст), и овај у Шапцу био је „резервоар“ талаца за масовна стрељања што су трајала током читаве јесени 1941. године. Сви поменути логори били су под управом немачке полиције – Гестапоа, а масовна стрељања изводили су припадници немачке војске – Вермахта. Известан број заточеника у Шапцу постепено је ослобађан, а неки су упућивани на принудни рад. То је било први пут да су заточеници неког логора организовано упућивани на принудни рад у складу са потребама окупационе управе. Како запажа Милан Кољанин, логори у Србији имали су функцију пацификације, али и извора присилне радне снаге. Међутим, у врху немачке полиције у Берлину заузето је становиште да устанак у Србији мора бити сломљен „пражњењем“ устаничких крајева и масовним интернирањем целокупног становништва. Према извештају шефа Полиције безбедности и Службе безбедности Рајха од 9. октобра 1941. године било је предвиђено да организација Тот подигне велики сабирни логор по угледу на немачке концентрационе логоре. После извесног времена основан је логор на Београдском сајмишту (Јеврејски логор Земун), који је првобитно послужио за окончање тзв. јеврејског питања. Тек након маја 1942, када је коначно решење било спроведено, тај логор је добио нову, транзитну, функцију и ново име (Прихватни логор Земун).⁹

Застој немачких трупа пред Москвом крајем 1941, натерао је немачког вођу Адолфа Хитлера да одложи даље планове за пролеће 1942. године. Самим тим од немачке ратне привреде захтевани су додатни напори, па је потреба за јефтином радном снагом и принудним рад-

naroda, tom 1, knjiga 1 Београд 1949, 431–432 (даље: *Zbornik I/1*); Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970, 34–35.

8 Архив Југославије, фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла 809 (даље: АЈ, 110–809), *Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom Vojnom sudu u Nürnbergu*, Београд, Загреб 1947, 20–21; В. Глишић, н. д, 58–59; Momčilo Zečević, Jovan Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Београд 1996, 140–146; Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Београд 2007, 74–86.

9 Milan Koljanin, „Logori kao izvor prinudne radne snage u Srbiji 1941–1944“, u: *Prinudni rad u Srbiji: proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944*, prired. Sanela Schmid, Milovan Pissari, Београд 2018, 46–47.

ницима била на још већем нивоу него 1941. године. На основу закључка Команде Југоистока, крајем марта 1942. одлучено је да се убијају само припадници покрета отпора ангажовани у борби, а да се остали шаљу на присиљан рад у Норвешку. Број заточеника у Србији био је недовољан за ту сврху, па су шеф немачких полицијских служби у Србији Аугуст Мајснер и шеф полиције Независне Државе Хрватске (НДХ) Еуген Дидо Кватерник априла 1942. склопили договор о преузимању заточеника из усташких логора Јасеновац и Стара Градишка које је преко Сајмишта требало депортовати у Норвешку; сличну улогу имао је и логор на Бањици (Прихватни логор Дедиње) на територији војноокупационе територије Србија.¹⁰ Према усмерењу заточеника транспорти из логора на Бањици обављани су у унутрашњост земље и у иностранство. У унутрашњост Србије, укључујући и Банат, спровођене су углавном особе чија кривица није доказана. У првим транспортима те врсте 17. децембра 1941. и фебруара 1942. неколико десетина грађана ухапшених по Банату одведено је у Велику Кикинду и Петровград. Касније су многи од њих стрељани.¹¹

Прилив нових заточеника у главне логоре током 1942. године био је изузетно велики. Током јула и августа, услед офанзиве немачких и хрватских снага на Козари и Просари, више хиљада људи је депортовано у логоре. Како се указала потреба за смештањем и ангажовањем великог броја тих људи, крајем августа 1942. нови логор организације Тот био је завршен на ушћу Саве у Дунав, а у истом месецу започело се са одвођењем заточеника из логора Сајмиште на принудан рад у унутрашњост Србије, у Борски рудник и Трепчу, где су у међувремену подигнути и логори, у Костолац итд.¹² Такође, и Бањички логор је служио као извор принудне радне снаге, али у много мањој мери него онај на Сајмишту. Заточеници логора Бањица радили су на копању канала у Макишу,

10 Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*. 2. Beograd 1989, 254; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, 282–283; M. Koljanin, „Logori kao izvor prinudne radne snage...“, 48. О депортовању у Норвешку, животу и страдању југословенских држављана више: AJ, 110, 809, *Izveštaj...*, 39; Ljubo Mladenović, *Pod šifrom Viking: život, borba i stradanje jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945*, Beograd 1991; Радован Рајић, *Понство у Норвешкој*, Београд 1996.

11 S. Begović, *n. d.*, 251.

12 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, 283–284; M. Koljanin, „Logori kao izvor prinudne radne snage...“, 49–50. Више: Živko Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Bor 1975; Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш 2004; Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941–1944*, Beograd 1989.

на пољопривредним имањима у унутрашњости Србије и Баната, као и на рашчишћавању Београда после англоамеричког бомбардовања 1944. године, на градњи бункера, ископавању неексплодираних бомби итд.¹³

Од средине октобра 1942. започело се са упућивањем заточеника из логора на Бањици и са Сајмишта на принудни рад, првенствено у Маутхаузен, касније Аушвиц и неке друге концентрационе логоре. Први транспорт у Маутхаузен кренуо је из логора на Бањици 18. октобра 1942. године. У њему је било шест заточеника доведених претходног дана из логора на Сајмишту.¹⁴ На захтев команданта Југоистока, средином јануара 1943. група од 500 заточеника са Сајмишта и Бањице упућена је на присиљан раду у Грчку, у логор Харманкјој. Преко логора на Сајмишту почетком јуна 1943. група од 1.350 заробљеника из Херцеговине и Црне Горе депортована је у немачки логор, који се налазио у бившим касарнама, Павлос Мелас. Оба логора била су крај Солуна.¹⁵

Током 1943. и 1944. настављене су депортације како у унутрашњост земље тако и у иностранство. Од средине 1943. започето је упућивање заточеника из логора на Сајмишту у Аушвиц, а настављено је са депортацијама у Маутхаузен. Највећи транспорти за Маутхаузен из Бањичког логора организовани су 26. јануара и 9. априла (више од 300 особа из Јужне Србије), 25. марта, 1. маја и 29. октобра 1943. и 19. јула, 31. августа (191 заточеник), 11. и 26. септембра 1944. године (700 заточеника). Транспорт од 11. септембра био је мешовит; мушкарци су упућени у Маутхаузен, а жене у Равенсбрик. У Аушвиц су из Бањичког логора транспортоване претежно жене. Забележена су три велика транспорта: 7. јуна 1943, 21. јануара и 23. јуна 1944. године (111 жена). Затвореници су слати у Борски рудник и Трепчу, и у логоре организације Тот на пољопривредним добрима у Банату. У мањим или већим групама заточеници логора на Сајмишту и Бањици, упућивани су и на „слободни рад“ у радне логоре око великих индустријских средишта у Рајху и у окупиране делове Европе. Транспорти у окупиране области Француске са Бањице спроведени су 24. фебруара, 12. априла и 24. априла 1944. године. У тим транспортима било је 300–400 заточеника. Радни логори у које су доспели били су стационирани у околини Меца (Ерувил, Мондова и Мец). Транспорт од 19. јула 1944. био је подељен у два дела: изванредан број заточеника остао је у Маутхаузену, а други је спроведен за Ерувил.

13 S. Begović, *n. d.*, 217–223.

14 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, 286–287.

15 Више: Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941–1944*, Beograd 1989.

С времена на време, логораши су извођени из логора и стрељани у циљу одмазде, најчешће на стратиштима у Јајинцима и на Бежанијској коси.¹⁶

Највише радне снаге било је ангажовано с подручја НДХ и Србије, а нешто мање са других југословенских територија. Према подацима из немачке штампе, на дан 25. септембра 1941, у Немачкој је било 2.100.000 страних радника, међу којима је 108.600 становника Југославије. У појединим немачким листовима могу се наћи подаци да се почетком 1943. само са подручја НДХ, у Немачкој налазило 200.000 радника. Слични подаци су објављивани у неким листовима који су излазили на подручју НДХ у 1942. години. Међутим, ти подаци су непрецизни, јер је ту убројано и 35.000 Срба, ратних заробљеника са територије НДХ. У Извештају Југословенске државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Међународном војном суду у Нирнбергу помиње се 47.500 радника с подручја Србије одведених на принудни рад у Немачку до краја фебруара 1943. године. У појединим немачким документима из средине 1942. године помиње се 50.000 радника. У материјалима које је прикупила Комисија за ратну штету наводи се да је крајем 1943. и почетком 1944. на раду у Немачкој било 80.000 људи са подручја окупиране Србије и из Баната.¹⁷ Према извесним проценама број радника на присилном или „слободном“ раду у Трећем рајху августа 1944. износио је 7.615.970 особа – 5.721.883 цивила и 1.980.087 ратних заробљеника. Страни радници чинили су 21% укупног немачког ратног потенцијала.¹⁸

Поједине групе логораша довођене децембра 1942. у логор на Сајмиште биле су одређене за депортацију у Норвешку. Међутим, према наређењу шефа Гестапоа у Београду СС-мајора Затлера у другој половини децембра 1942, сви заточеници одређени за присилан рад требало је да буду предати команданту Југоистока у Грчкој за рад у логору Харманкјој, крај Солуна (Arbeitseinsatz „Südost“). Првобитно, транспорт за Грчку је требало да крене из логора на Сајмишту, па је у тај логор доведена група из логора на Бањици 24. децембра 1942. године. Одлука је промењена – не зна се због чега – па су већ 25. децембра логораши одређени за

16 S. Begović, *n. d.*, 252, 254–256, 257, 258–259; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, 426–439.

17 AJ 110–809, *Izveštaj...*, 42; Nikola Živković, *n. d.*, 159, 162–167. Видети: *Prinudni rad u Srbiji: proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944*, prir. Sanela Schmid, Milovan Pissari, Beograd 2018.

18 M. Koljanin, „Logori kao izvor prinudne radne snage...“, 47.

Норвешку и око 500 бањичких заточеника пребачени/враћени на Бањицу. У групи одређеној за транспорт у Грчку били су припадници НОП-а из Србије, међу којима и изванредан број преживелих са аде Острво¹⁹, група од 94 српских сељака и четника из источне Босне (Лопаре, Растошница и друга места), похватаних децембра 1942, као и четници довођени на Сајмиште током октобра и новембра 1942. године. Транспорт за Грчку кренуо је 14. јануара 1943. из логора на Бањици.²⁰ Према наводима Славка Пешића, у групи су поред припадника и симпатизера партизанског и Равногорског покрета, били и припадници Српске државне страже и Српског добровољачког корпуса, затим око 20 криминалаца што су их Немци довели са Аде Циганлије, око 10 „шпекуланата и црноберзијанаца“, око 10 Цигана, око 20 бораца из Првог светског рата, 22 дечака и 43 младића млађа од 20 година.²¹

Дана 18. јануара 1943. композиција са интернирцима зауставила се у предграђу Солуна, у близини села Харманкјој. Убрзо су, недалеко од села, заточеници смештени у шталу на простору опасаном бодљикавом жицом и ту је био организован логор. На земљишту од око 3.000 квадратних метара налазила се једино штала, саграђена у облику ћириличног слова „Г“, а за обезбеђење логора била је задужена немачка војна стража – 18 војника и један подофицир, командант те формације. Војници који су обезбеђивали логор сматрани су неборцима, јер су као рањеници или болесници долазили са ратишта.²²

Смештај и исхрана логораша били су на јако ниском нивоу. У свакој од четири спаваонице постојала је по једна кибла, а физиолошке потребе током дана обављали су у клозетима саграђеним у кругу логора. Лежајеви су били направљени од дасака, на спрат, а у сваком од тих „бок-

19 Више: М. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu...*, 300–304.

20 Током октобра и почетком новембра 1942. у логор на Сајмишту довођене су групе заробљених „непоузданих четника“ из Србије. Они су до краја године, већим делом, упућивани у концентрациони логор Маутхаузен. Први транспорт кренуо је са Бањице 18. октобра 1942, а наредна три са Сајмишта: 5. новембра (61 заточеник), 26. новембра (52 заточеника) и 16. децембра 1942. године (40 заточеника). Од четника у логору на Сајмишту, предвиђених за стрељање, формиране су две групе које су 15. и 26. децембра 1942. пребачене у логор на Бањици, а одмах затим на стрељање у Јајинце. У првој групи било је 15 (поименце пет), а у другој поименце три заточеника. Највећи број преосталих четника у логору, поименце 99, заједно са осталим заточеницима упућен је на рад у Грчку. Исто, 286–288.

21 *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, прир. Evica Micković, Milena Radojčić, Beograd 2009, 441–637; S. Pešić, *n. d.*, 67–68, 82.

22 S. Begović, *n. d.*, 257–258; S. Pešić, *n. d.*, 90–96.

сова“ спавало је по четири логораша. У свакој спаваоници било је по 30 „боксова“, сем у једној где их је било 35. У „боксу“ је уместо простирке полагано мало сламе, а за покривање су логораша користили танку ћебад што су их добили још у Београду. Воде и грејања није било; логораша су били у похабаној одећи и обући. Велике муке, што се тиче хигијенских услова, задавале су им буве, стенице, вашке и пацови. Исхрана је била нередовна, али нешто боља него на Сајмишту и Бањици.²³

Лоши животни услови изазивали су појаву разних болести код интернираца, одмах по њиховом доласку у Харманкјој. Логораша су оболевали од пегавог тифуса, туберкулозе, дизентерије, паратифуса, запаљења плућа, маларије; неколико десетина их је и умрло од тих болести. Такође је живот већег броја заточеника окончан услед изнемоглости и физичког злостављања, а неколицина је и стрељана. Укупно је за време постојања логора Харманкјој умрло и погубљено 64/65 логораша.²⁴ Страдали су сахрањивани на тзв. Индијском гробљу.²⁵

Немачка команда свих логора у Солуну формирала је од затвореника из Харманкјоја радне групе ради њиховог ангажовања на разним немачким објектима у изградњи, у складиштима, радионицама и сл. Углавном су радили у Солуну и нешто ређе у ширем подручју северне Грчке. Примера ради, тако су логораша скоро свакодневно били ангажовани на изградњи велике железничке станице на периферији Солуна, у складишту грађевинског материјала „Пи-парк“, у складишту људске и сточне хране АФЛ, у селима Харманкјој и Лаханокипи, на радилиштима на железничкој станици Константинополис, у Саламини (предграђе Солуна), у магацину муниције Гефири, као и на радовима у самом логору и по разним радионицама и установама под немачком командом.²⁶

Новембра 1943. године међу логорашима се пронео глас, што је потекао од стражара, да ће већина заточеника бити послата кућама, а да ће само мањи број бити задржан и премештен у други логор. Причало се и да ће ускоро сви логораша постати ратни заробљеници. Старији су се плашили да не буду опет враћени у логор на Бањицу или Сајмиште. Дана 6. новембра 1943. отпочело је премештање логораша из логора Харманкјој у логор Павлос Мелас, који је званично носио име Дулаг-185, а налазио се недалеко од гробља Зејтинлик. Болесници су пребачени камио-

23 S. Pešić, *n. d.*, 100–117.

24 За једну жртву нисмо могли са прецизношћу да утврдимо да ли је страдала као логораш Харманкјоја или Павлос Меласа.

25 S. Pešić, *n. d.*, 117–131.

26 S. Begović, *n. d.*, 257–258; S. Pešić, *n. d.*, 131–162.

ном, док су остали заточеници у нови логор стигли пешке.²⁷

Интернирци из Харманкјоја нису били први заточеници логора Павлос Мелас. Почетком 1943. немачке снаге предузеле су операције широког обима при чему су ухапсиле на стотине припадника партизанског и четничког покрета као и цивила у Црној Гори и Херцеговини. Заробљеници су од друге половине маја до почетка јуна 1943. довођени на Сајмиште. Дана 2. јуна заробљеници су издвојени и депортовани за Солун. Неколико дана касније, 6. јуна 1943, стигло је 1.350 интернираца из Црне Горе и Херцеговине.²⁸

Логор је био смештен у касарнама артиљеријског пука бивше грчке војске, на путу пута тадашњег „Вардар-плаца“ према северу, на самој периферији Солуна; ти објекти су првобитно били намењени за смештај заробљених грчких и осталих савезничких војника током 1941 године. Касарне су биле саграђене од тврдог материјала изузев помоћних објеката. Укупно је било четири зграде и оне су коришћене као спаваонице и за административне послове. Изнад главне и највеће зграде стајао је натпис „Serben lager“. Цео блок био је опасан високом оградом и бодљикавом жицом. Поред југословенских грађана ту су били смештени и припадници оба грчка покрета отпора и Италијани доспели у заробљеништво после капитулације њихове државе. Грчки логораша, до доласка југословенских интернираца, били су смештени у згради познатијој као „Жута кућа“ јер је била офарбана том бојом; звали су је још и „Кућа смрти“, с обзиром на то да су у њој смештени заточеници били предвиђени за интернацију у Немачку или осуђени на смрт. Једном приликом, јануара 1944. године око 600 логораша, припадника грчких покрета отпора, заједно са 10 југословенских интернираца, депортовано је у Немачку преко Бањице. Смештај и хигијена били су на нешто бољи него у Харманкјоју: чистије спаваонице, купатило у самом логору, чешће прање одеће, располагање водом. Што се тиче хране, она је била слична као и у логору Харманкјој. Командант логора био је Херцог, капетан немачког Вермахта.²⁹

Као и у логору Харманкјој, заточеници логора Павлос Мелас били су ангажовани на тешким принудним радовима у логору и око њега. Радили су у магацинима муниције у Гефири и у подножју брда поред

27 S. Pešić, *n. d.*, 224–230.

28 Исто, 236–265.

Славко Пешић је на једном другом месту навео да је на београдској железничкој станици у 15 вагона укрцано 750 интернираца упућених у Павлос Мелас – Исто, 262.

29 Исто, 285–289, 294, 298.

којег је пролазила пруга за Килкис, 16 километара од Солуна; на јеврејском гробљу, где су уклањали надгробне споменике; на стоваришту бензина, аеродрому и изградњи немачког ратног гробља; у „немачком купатилу“ су истоварали војну одећу и обућу заплењену од заробљених англоамеричких војника, цивила и стрељаних грађана (првенствено Јевреја); у складишту хране АФЛ на солунском пристаништу (логораши из логора Харманкјој радили су у складишту АФЛ у Лаханокипи, а они из Павлос Меласа у складишту АФЛ у пристаништу). Након капитулације Италије, Немци су запосели магацине италијанске војске у Солуну, па су логораши били ангажовани на преносу одеће и хране у немачке магацине. Заробљеници логора Павлос Мелас су радили и у бугарском магацину за људску и сточну исхрану, где су се бугарски војници према њима понашали на коректан начин. Принудни рад обављали су и у „филијалама“ логора Павлос Мелас: у Ламији, логору Лијанклади, а након његовог затварања у логору Домакос. После затварања овог логора већина заточеника враћена је у Павлос Мелас, а одређени број њих (око 70) пребачен је у логор Каице. После радова на прузи, преостали логораши враћени су у Павлос Мелас.³⁰

У том логору заточеници нису умирали тако брзо као што се то догађало у логору Харманкјој због болести, исцрпљености и слично. Прве жртве међу њима страдале су када су логораши били упућени на рад у складиште муниције на извесној пољани недалеко од Солуна. Очигледно нису били вични том послу, па је неко грешком изазвао експлозију и том приликом, 8. августа 1943, погинула су тројица заточеника, двојица су рањена, а страдала су и двојица немачких војника. Касније су логораши умирали од разних болести, исцрпљености од рада, слабе исхране, физичког малтретирања итд. Неколицина логораша погинула је или била рањена приликом англоамеричког бомбардовања Солуна током лета и јесени 1944. године.³¹ Укупно је страдало 46/47 логораша из логора Павлос Мелас.³²

Солун је ослобођен 31. октобра 1944, међутим, преостали логораши и даље су били заточени у Павлос Меласу, све до 6. новембра, када им је саопштено да могу да иду најпре за Солун, јер су такав споразум склопили ЕЛАС (грчки покрет отпора) и НОВЈ (Народноослободилачка војска Југославије). Неколико дана раније 78 логораша, припадника

³⁰ Исто, 309–334.

³¹ Исто, 334.

³² За једну жртву нисмо могли са прецизношћу да утврдимо да ли је страдала као логораш Харманкјоја или Павлос Меласа.

и симпатизера партизанског покрета већ је напустило логор и уз помоћ припадника грчког покрета отпора преко Бугарске се пребацили у Југославију. Најзад, 585 бивших логораша Харманкџоја и Павлос Меласа укрцано је 13. новембра 1944. на британски брод „Мерсони 715“ којим су отпловили за Италију. Када су стигли у Бари, пред члановима Савезничке комисије, бивши логораша су се изјашњавали о даљим намерама; за повратак у Југославију било их је 364, а 221 је остао у Италији. Од 4. децембра 1944, они који су се изјаснили за повратак у земљу превозе-ни су моторним бродићем од Гравине до Дубровника.³³

Након завршетка рата Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (даље: Државна комисија), као и остале установе и органи југословенске владе покушали су да утврде идентитете и тачан број жртава у немачким логорима на подручју Грчке где су били смештени југословенски држављани. У том циљу Министарство иностраних послова, I регионални одсек, доставило је 30. јуна 1945. Државној комисији спискове југословенских „ратних и политичких заробљеника који су током рата у логору 'Павлос Мелас' у Солуну и по другим логорима и сабиралиштима у Грчкој стрељани и помрли, а који се сада налазе сахрањени делом у грађанском, а делом на ратничком гробљу у Зејтинлику“.³⁴

У првом достављеном списку „сахрањених југословенских заробљеника на Грађанском гробљу у Зејтинлику у Солуну“ наведено је 86 особа, од којих 11 неидентификованих руских заробљеника; у другом списку „сахрањених југословенских заробљеника на Грађанском гробљу у Зејтинлику у Солуну“ је 31 особа; у трећем списку под истим насловом су четири особе – три су неидентификовани руски заробљеници и један југословенски држављанин, настрадао, како стоји, у Солуну 25. априла 1941;³⁵ на четвртном списку су четири особе, југословенски држављани, настрадали током 1941. године.³⁶ У сваком списку налазе се рубрике:

33 S. Pešić, *n. d.*, 411–425.

34 AJ, 110–11–587.

35 У списку се наводи да је редов Милетић А. Војислав, 3 коњички товарни вод, 5 Возарски батаљон, рођен 1901, из места Бела Камен погинуо у Солуну 25. априла 1941. године. AJ, 110–11–575.

36 У списак су уписани: поручник Момчило В. Бађин, број гроба 1441, I Батерија, 71 Артиљеријског пука, рођен 1916, из места Петровград, умро од задобијене ране у Солуну 23. јуна 1941; редов Исак Б. Демајоровић, број гроба 1442, рођен 1907, из Београда, умро од перитонитиса 6. августа 1941. у Солуну; наредник-водник Сте-

презиме и име жртве, датум и место рођења (село, срез, покрајина), када је особа умрла и од чега.³⁷

У допису од 4. јула 1945, који је потписао Милан Бартош, Државна комисија известила је Црвени крст за Југославију да се у Министарству иностраних послова налазе спискови страдалих југословенских ратних заробљеника и интернираца у Грчкој и да их, ако Црвени крст не располаже списковима, може одатле прибавити како би обавестили заинтересован породице.³⁸

Такође, истог дана, 4. јула 1945, у допису, који су потписали Милан Бартош и Душан Недељковић, Државна комисија обавестила је генералног секретара Председништва Министарског савета Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) да су Немци држали логоре у Грчкој, нарочито око Солуна и да су већи број југословенских држављана стрелале логорске власти. У истом допису чланови Државне комисије су апеловали да преко Министарства иностраних послова добију начелну дозволу да у Грчку пошаљу одређену особу како би на лицу места били прикупљени детаљнији подаци и докази о тим злочинима.³⁹

Према писању Војина Ђорђевића, на Српском војничком гробљу Зејтинлик, на посебној парцели познатијој под називом „Партизанско гробље“, после Другог светског рата сахрањено је 126 интернираца и заробљених партизана умрлих или убијених у заробљеничким логорима Павлос Мелас и Харманкјој и страдалих у борби или умрлих у јединицама ЕЛАС-а. Та парцела се налази са стране маузолеја Спомен-костурнице палих ратника у Првом светском рату, непосредно иза VI и VII парцеле Српског војничког гробља.⁴⁰ С друге стране, Миодраг Соколовић у свом делу тврди да је ту сахрањено 129 југословенских војника и интер-

ван Б. Вучинић, број гроба 1444, рођен 1897, у месту Рогани близу Подгорице, умро од задобијене ране 10. јуна 1941. у Солуну и једна неидентификована особа, за коју стоји да се утопила 3. јуна 1941, број гроба 1443, а да би њено име требало да зна Стеван Трифунац, адвокат из Скопља. Накнадном провером утврдили смо да је у гробу број 1443, парцела 25, сахрањен каплар Ескић Драгомир из Ковачевца, 2. чета, 2. батаљон, 7. пук. АЈ, 110–11–596; Миодраг Соколовић, *Зејтинлик Српско војничко гробље у Солуну*, Београд 1986, 102.

37 АЈ, 110–11–588–11–596.

38 АЈ, 110–11–597–11–598.

39 АЈ, 110–11–599.

40 Војин Ђорђевић, *Спомен албум Српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну*, Београд 1974, 28.

Код Славка Пешића стоји да је сахрањено 107 помрлих и погинулих у јединицама ЕЛАС и логораша из логора Харманкјој и Павлос Мелас. S. Pešić, *n. d.*, 94.

нираца из Другог светског рата.⁴¹ После рата Комитет за заштиту споменика Социјалистичке Републике Србије уредио је парцелу, поставио надгробне плоче и подигао споменик. Истовремено је на истој парцели поставио и надгробне плоче за још 11 бораца југословенске војске погинулих током априла 1941, као и за 10 војника Црвене армије умрлих или убијених у логору за Русе у Солуну.⁴²

Централно место на „Партизанском гробљу“ заузима споменик југословенским интернирцима, у виду плоче са цветом од месинга у горњем делу. На његовој предњој страни уклесан је текст: „Палим борцима, југословенским интернирцима немачких фашистичких логора“, а на другој стоји име аутора Тепавац Милорад Тепа и година откривања – „Октобра 1983“. Споменик је без постамента висок два и дуг 1,30 метара. С леве и десне стране споменика су гробови југословенских држављана, у два пута по три реда. Сваки ред је истоветно обликован и уређен. Ред дуг 19,5 метара и широк 1,5 метара, уоквирен је ивичњацима од белог мермера; на његовом средишњем делу симетрично су постављене надгробне плоче, такође од белог мермера (27,5 X 34 центиметара). Растојање између редова је један метар. У прва три реда с леве стране од централног споменика налазе се по 21 надгробна плоча, а у друга три реда са десне стране по 22 надгробне плоче. На свакој плочи уклесан је текст: име и презиме жртве, година рођења и смрти (уколико је познато), као и број плоче.⁴³

У тексту који следи дат је табеларни преглед страдалих југословенских држављана у немачким логорима у Грчкој, Харманкјој и Павлос Мелас. Утврђивање пуног идентитета жртава засновано је на истраживању архивске грађе (Архив Југославије, фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача; фонд 179 – Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945) и доступне литературе (Славко Пешић, *Југословени у немачким логорима у Грчкој 1941–1945*, Београд 1989) и спискови сахрањених на Српском војничком гробљу на Зејтинлику (Војин Ђорђевић, *Спомен албум Српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну*, Београд 1974; Миодраг Соколовић, *Зејтинлик Српско војничко гробље у Солуну*, Београд 1986). Такође, у прављењу табеле узети су и подаци из дела *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom–Drugi tom*.

41 М. Соколовић, н. д., 17.

42 S. Pešić, н. д., 94.

43 М. Соколовић, н. д., 32–34.

Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944), prir. Evica Micković, Milena Radojčić, Beograd 2009, мада ту има и грешака, углавном немарношћу аутора.

Жртве Симо Ацовић (1894–1943), Радомир Јанкетић (1914–1944), Жарко Ђулибрк (1924–1944) и Радоје Узуновић (1921–1944) сахрањене су на Зејтинлику заједно са страдалим логорашима. Међутим, наведене особе погинуле су у борбама по Грчкој, а не у Харманкјоју и Павлос Меласу и не треба их мешати са страдалим логорашима.

Ради прегледности табела је подељена на следеће колоне: презиме и име страдалника; година рођења, место одакле је жртва, где, када и од чега је жртва страдала. На крају табеле је рубрика „извор“; због боље прегледности и уштеде простора извори су представљени по нумеричком принципу. Ту дајемо објашњење на који извор се бројеви у последњој колони конкретно односе. Сви подаци у табели су претходно саврњени, а уколико је било место сумњи у њихову коначну истинитост остављане су по две или више верзија (у загради поред изнетог податка налази се број који говори из којег извора је преузет).

- 1) Архив Југославије, фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача;
- 2) Архив Југославије, Фонд 179 – Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945;
- 3) Славко Пешић, *Југословени у немачким логорима у Грчкој 1941–1945*, Београд 1989.
- 4) Војин Ђорђевић, *Спомен албум Српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну*, Београд 1974;
- 5) Миодраг Соколовић, *Зејтинлик – Српско војничко гробље у Солуну*, Београд 1986.

СПИСАК СТРАДАЛИХ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДРЖАВЉАНА У ЛОГОРИМА ПО ГРЧКОЈ

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
1	Алексић (Светозара) Братољуб	1920.	Жабаре (Топола)	Харманкој; 12. 8. 1943 (1), 12. 7. 1943 (3); од болести (1), од батина и исцрпљености (3)	1, 2, 3, 4, 5
2	Алексић (Боја) Ђорђе	1922.	Лопаре (Тузла)	Харманкој; 27. 6. 1943; од паратифуса	1, 2, 3, 4, 5
3	Алић Дамјан	1888.	Церово (Бијело Поље) (1); Требаљево (Кола- шин) (3)	Павлос Мелас; 7. 9. 1943; од болести и изнурености	1, 3, 4
4	Бабић Петар	1921.	Цетиње	Павлос Мелас; 21. 11. 1943; од туберкулозе (1), од запаљења бубрега (3)	1, 3, 4, 5
5	Бајрамовић (Бошка) Ристо	1915.	Хргуд (Столац)	у близини логора Павлос Мелас; 8. 7. 1943 (1), 8. 8. 1943 (3); погинуо од експлозије	1, 2, 3, 4, 5
6	Барбуловић (Јована) Душан	1921.	Нересница (Пожаревац)	Харманкој; 16. 3. 1943; од слабости (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
7	Батикић (1) / Батинић (5), Батичкић (4) Неђо	1914.	Сарајево	Павлос Мелас; 19. 9. 1943; од неутврђене болести	1, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
8	Бијељић (Лазара) Перо	1915.	Баре (Шавник)	умро у логору филијали Домакос близу Павлос Меласа, сахрањен у близини логора; октобар 1943; од изнурености	2, 3
9	Богић (Михајла) Живорад	1920.	Велико Градиште	Харманкјој; 16. 4. 1943; стрељан	1, 2, 4, 5
10	Богићевић (Радивоја) Бранко	1919.	Адрани (Краљево)	Харманкјој; 14. 3. 1943 (1), 1 4. 2. 1943 (3); од слабости	1, 3, 5
11	Босић (Перише) Миљко	1882.	Лис (Гуча)	Харманкјој; 30. 4. 1943; од стомачних проблема	1, 2, 3, 4, 5
12	Бошњак Петар	1911.	Кифино село (Невесиње)	Павлос Мелас; 23. 10. 1943; од тропске маларије	1, 3, 4, 5
13	Бркић (Тодора) Бранко	1892.	До (Столац)	погинуо у близини Павлос Меласа; 8. 8. 1943; од експлозије	1, 2, 3, 4
14	Васиљевић (Деја) Васо	1893.	Модран (Бијељина)	Харманкјој; 27/28. 3. 1943; од багина (1), од неутврђене болести (3)	1, 2, 3, 4, 5
15	Васиљевић (Трипуна) Недељко	1921.	Растошница (Зворник)	Харманкјој; 5. 4. 1943; од слабости	1, 2, 3, 4, 5
16	Величић (Милије) Милојко	1890.	Делевци (Краљево)	Харманкјој; 5/6. 2. 1943; од слабости (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
17	Вирјановић (Јована) Никола	1914.	Грабовица (Кључ)	Харманкјој; 4. 8. 1943; од болести (1), од повреда на раду (3)	1, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
18	Вићентијевић (Филипа) Будимир	1902.	Брђани (Горњи Милановац)	Харманкјој; 16. 3. 1943 (1), 16. 2. 1943 (3); од батина (1), од изнемоглости (3)	1, 2, 3, 4, 5
19	Гаврић (Јована) Милан	1919.	Растошница (Зворник)	Харманкјој; 9. 3. 1943; од тифуса	1, 2, 3, 4, 5
20	Голијан Алекса	1894.	Бистричај (Сарајево)	Харманкјој; 16. 10. 1943; од дизентерије (1); од плућне болести (3)	1, 3, 4, 5
21	Гузина Милан	1908.	Фојница (Невесинје)	Павлос Мелас; 26. 11. 1943; од излива крви у мозак	1, 3, 4, 5
22	Дечић (Мите) Станко	1897.	Мирово (Бољевац)	Харманкјој; 16. 3. 1943 (1), 12. 2. 1943 (3); од батина	1, 2, 3, 4, 5
23	Дракулић (Јандре) Милош	1902.	Батајница (Земун)	Харманкјој; 20. 9. 1943; од неутврђене болести	1, 2, 3, 4, 5
24	Ђековић (Милисав) Радоје	1907.	Самаила (Краљево)	Харманкјој; 4/5. 4. 1943; од слабости (1), од дизентерије (3)	1, 3, 4, 5
25	Ђукић (Радомира) Душан	1924.	Парменац (Чачак)	Харманкјој; 1. 9. 1943 (1), 1. 10. 1943 (3); од слабости (1), од паратифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
26	Ђукчић (1, 3), Ђукнић (4), Ђукић (5) Владимир	1917.	Брскут (Подгорица)	у Гефири крај Павлос Меласа; 9. 10. 1944; погинуо у авионском митраљирању	1, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
27	Ђурасовић (Риста) Максим	1913.	Раштани (Мостар)	у Ламији крај Павлос Меласа; 27. 9. 1943; од изнурености	1, 2, 3, 4, 5
28	Ђурђевић (Трифун) Саво	1905.	Градац (Рашка)	Харманкјој; 2. 2. 1943 (1), 12. 2. 1943 (3); од слабости (1), претучен на смрт (3)	1, 3, 4, 5
29	Ђурић (Јована) Ристо	1913.	Прибој (Лопаре)	Харманкјој; 2. 7. 1943; од изнурености	1, 2, 3, 4, 5
30	Живковић (Светозара) Драгиша	1909.	Рогача (Чачак)	Харманкјој; 22. 4. 1943 (1), 27. 4. 1943 (3); од стомачних проблема	1, 2, 3, 4, 5
31	Живковић Саво	1925.	Вртача (Рогатица)	Павлос Мелас; 19. 11. 1943; од дизентерије	1, 3, 4, 5
32	Ивеља (Ђура) Никола	1897.	Хргуд (Столац)	Павлос Мелас; 31. 11. 1943 (1); 30. 10. 1943 (3); од дизентерије	1, 2, 3, 4, 5
33	Икадиновић (1,4), Ико- диновић (2), Икодијевић (3,5) (Милоша) Боровоје	1913.	Бељина (Чачак)	Харманкјој; 6. 10. 1943; од слабости	1, 2, 3, 4, 5
34	Јаблановић (Станоја) Илија	1882.	Илино (Бољевац)	Харманкјој; 9. 2. 1943; од слабости	1, 2, 3, 4, 5
35	Јаковљевић (Светозара) Милан	1917.	Лозна (Трстеник)	Харманкјој; 27. 9. 1943; стрељан (1); од маларије (3)	1, 2, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
36	Јанићијевић (Милорада) Драгослав	1916.	Доња Бресница (Прокупље)	Харманкој; 14. 4. 1943; од слабости	1, 2, 4, 5
37	Јанковић (Љуба) Миле	1924.	Рогатица	Павлос Мелас; 4. 9. 1943; од изнемоглости	1, 2, 3, 4, 5
38	Јеремић (Новице) Миломир	1919.	Трговиште (Краљево)	Харманкој; 1. 8. 1943; од туберкулозе	1, 3, 4, 5
39	Јовановић (Милисава) Драгослав	1921.	Горичани (Чачак)	Харманкој; 4. 8. 1943; од паратифуса	1, 2, 3, 5
40	Јовановић (Богосава) Јарослав	1910.	Рашанац (Петровац на Млави)	Харманкој; 4. 2. 1943; од слабости (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
41	Јовановић (Николе) Све- толик	1911.	Горња Краварица (Чачак)	Харманкој; 26. 3. 1943 (1); 27/28. 3. 1943 (3); од багина (1), од дизентерије (3)	1, 2, 3, 4, 5
42	Јовичић (Арсенија) Тихо- мир	1902.	Лис (Гуча)	Харманкој; 9. 3. 1943 (1); 13. 3. 1943 (3); од дизентерије (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
43	Јовичић (Петронија) Тихомир	1903.	Лис (Гуча)	Харманкој; 4. 1943; од слабости	1, 2
44	Коловић Теофан	1891.	Самаила (Краљево)	Харманкој; 14. 4. 1943; од слабости (1), од болова у стомаку (3)	1, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
45	Костић (Стевана) Миливоје	1909.	Рудник (Горњи Милановац)	Павлос Мелас; 1. 12. 1943 (1), 30. 11. 1943 (3); од изнурености	1, 3, 4, 5
46	Кочовић (Гвоздена) Слобољуб	1923.	Лис (Гуча)	Харманкјој; 15. 5. 1943; од неутврђене болести	1, 2, 3, 4, 5
47	Крачуновић (Стојана) Божидар	1910.	Дубље (Свилајнац)	Харманкјој; 16. 4. 1943; стрељан	1, 2, 3, 4, 5
48	Крњић (Антонија) Јован	1917.	Гуча	Харманкјој; 18. 5. 1943; стрељан због покушаја бекства	1, 3, 4, 5
49	Кундачина Бориша	1903.	Ораховице (Билећа)	Павлос Мелас; 13. 11. 1943; погинуо при паду из аутомобила	1, 3, 4, 5
50	Кучинар Велимир	1922.	Бурмази (Столац)	Павлос Мелас; 10. 1. 1944; од плеуритиса	1, 3, 4, 5
51	Лазовић (Станимира) Бранко	1924.	Заблаће (Чачак)	Харманкјој; 2. 2. 1944 (1); 4. 2. 1944 (3); од тифуса	1, 2, 3, 4, 5
52	Маловић (Марка) Петар	1900.	Дужи (Шавник)	умро на путу од логора Лијаноклади до болнице близу Павлос Меласа, сахрањен у Ламији; август/септембар 1943; од неутврђене болести/исцрпљености	2, 3
53	Миланков (Стојана) Миливоје	1910.	Кумане (Петровград)	Харманкјој; 9. 6. 1943; стрељан	1, 2, 3, 4, 5
54	Милекић (Милутина) Миливоје	1924.	Доња Краварица (Чачак)	Харманкјој; 28. 3. 1943; од багина (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
55	Милетић (Јакова) Вујан	1894.	Бријест (Лопаре)	Харманкјој; 28. 3. 1943; од слабости (1), од стомачне болести (3)	1, 2, 3, 4, 5
56	Милицдраг (Љуба) Милосав	1923.	Буквица (Калиновик)	Павлос Мелас; 13. 1. 1943; од туберкулозе	1, 2, 3, 4, 5
57	Миловановић (Борисава) Душан	1918.	Рајинац (Трстеник)	Харманкјој; 14. 4. 1943 (1), 13. 3. 1943 (3); од туберкулозе (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
58	Миловановић Новак	1924.	Крушевац	близу логора Павлос Мелас; јесен 1944; у бомбардовању (1), убијен приликом покушаја бекства током савезничког бомбардовања (3)	1, 3, 4, 5
59	Милованчевић (Чедомира) Сретен	1920.	Крстац (Лучани)	Харманкјој; 4. 11. 1943; од слабости (1), од срчане болести (3)	1, 2, 3, 4, 5
60	Милошевић (Ристе) Стаменко	1895.	Илино (Бољевац)	Харманкјој; 4. 1943 (1), 16. 3. 1943 (3); од слабости (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
61	Милутиновић (Пера) Шћепо	1915.	Драговиље (Столац)	у близини Павлос Меласа; 8. 8. 1943; од експлозије	1, 2, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
62	Мирковић (Милића) Миломир	1903.	Коштунићи (Горњи Милановац)	Харманкјој; 20. 3. 1943; од слабости (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
63	Митровић (Митра) Милош	1892.	Чачак	Павлос Мелас; 23. 12. 1943; од срчане болести	1, 2, 3, 4, 5
64	Мрдаковић (Милоша) Светислав	1885.	Рогача (Чачак)	Харманкјој; 14. 4. 1943; од батина	1, 2, 3, 4, 5
65	Николић Милан	1902.	Бајчетина (Крагујевац)	Харманкјој; 21. 8. 1943; од болести (1), стрелан (3)	1, 3, 4, 5
66	Новаковић (Цвијетина) Стево	1888.	Чађевица Горња (Бијељина)	Харманкјој; 3. 1943 (1), 17/18. 5. 1943 (3); од батина	1, 2, 3, 4, 5
67	Остојић (Томе) Раде	1928.	Прибој (Лопаре)	Павлос Мелас; 30. 11. 1943; од слабости (1), од потреса мозга (3)	1, 3, 4, 5
68	Оцокољић (Драгутина) Благоје	1912.	Лис (Гуча) (1), Лиса (Ивањица) (2)	Харманкјој; 6. 5. 1943; од болести (1), од гушења (3)	1, 2, 3, 4, 5
69	Пајић (Васа) Бошко	1902.	Бријест (Лопаре)	Харманкјој; 1. 6. 1943; од маларије	1, 2, 3, 5
70	Пантић (Пера) Обрен	1909.	Приграђани (Мостар)	умро у логору Каице, филијали логора Павлос Мелас, сахрањен у непосредној близини логора; јул 1943; од изнемоглости	2, 3

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
71	Пачић (Михаила) Јован	1918.	Ница (Француска)/ Београд	Харманкјој; мај 1943; од непознате болести	3
72	Пејановић Неђо/Недељко	1925.	Борковићи (Столац)	Павлос Мелас; 15. 7. 1944 (1), 15. 1. 1943 (3); од изнурености	1, 3, 4, 5
73	Пековић Наход		Горња Морача (Кола- шин)	у логору Лијаноклади, филијали логора Павлос Мелас; август 1943; стрељан	3
74	Перовић (Милана) Милутин	1913.	Горња Крварница (Чачак)	Харманкјој; 25. 3. 1943 (1), 25/26. 7. 1943 (3); од батина (1), од дизентерије (3)	1, 2, 3, 4, 5
75	Петрић Милан	1904.	Затон (Бијело Поље)	Павлос Мелас; 7. 10. 1943 (1), 7. 9. 1943 (3); од паратифуса	1, 3, 4, 5
76	Плачић (Велимира) Велисав	1892.	Теочин Горњи Милановац)	Харманкјој; 22. 1. 1943; од слабости (1), од запаљења плућа (3)	1, 2, 3, 5
77	Полексић (Косте) Радосћ	1918.	Доња Буковица (Шавник)	Павлос Мелас; 8. 10. 1943; од туберкулозе	1, 2, 3, 4, 5
78	Полетан Јово	1896.	Зеница	Павлос Мелас; 5. 11. 1943; од дизентерије	1, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
79	Радовановић (Ђоја) Саво	1924.	Угљевик (Бијељина)	Харманкјој; 28. 4. 1943; од болести (1), од батина (3)	1, 2, 3, 5
80	Рајић (Андрије) Драгољуб	1923.	Гуча	Харманкјој; 2. 5. 1943 (1), 5. 5. 1943 (3); од стомачних проблема	1, 2, 3, 4, 5
81	Рајковић (Јова) Војислав	1902.	Јасењани (Мостар)	Павлос Мелас; 6/7. 9. 1943; од неутврђене болести	1, 2, 3, 4, 5
82	Ракетић (Арсенија) Велибор	1903.	Мојсиње (Чачак)	Харманкјој; 27. 3. 1943; од дизентерије (1), од стомачне болести (3)	1, 3, 4, 5
83	Ракочевић Душан	1918.	Прекобрђе (Колашин)	близу логора Павлос Мелас; 19. 9. 1944; у савезничком бомбардовању	1, 3, 4, 5
84	Раонић Светозар	1927.	Јабучина Бијело Поље (није пронађено место)	Павлос Мелас; 30. 11/1. 12. 1943; од менингитиса и туберкулозе (1), од запаљења мозга (3)	1, 3, 4, 5
85	Ристић (Павла) Тодор	1890.	Модран (Бијељина)	Харманкјој; 26. 7. 1943; од неутврђене болести	1, 3, 4, 5
86	Рудић (Ђорђија) Лука	1897.	Крушево (Бијело Поље) (1, 3); Равна Ријека (Бијело Поље) (2)	Павлос Мелас; 23. 10. 1943 (1), 7. 10. 1943 (3); од дизентерије	1, 2, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
87	Рудић Радош	1910.	Крушево (Бијело Поље)	Павлос Мелас; 7. 10. 1943; од упале бубрега	1, 3, 4, 5
88	Савановић Никола	1902.	Волари (Приједор)	Харманкјој; 22/23. 10. 1943; од тропске маларије (1), од туберкулозе (3)	1, 3, 4, 5
89	Савић (Стојана) Видак	1922.	Јасеница (Тузла)	Харманкјој; 14. 6. 1943; од туберкулозе	1, 3, 4, 5
90	Савић (Ђока) Рајко	1914.	Крекови (Невесиње)	Павлос Мелас; 2. 12. 1943; од туберкулозе	1, 3, 4, 5
91	Савић (Спаса) Стеван	1902.	Равни (1, 3), Раштани (2) (Мостар)	Павлос Мелас; 26. 11. 1943; од дизентерије и тропске маларије	1, 3, 4, 5
92	Самарић (Ђока) Анто	1883.	Бошковићи (Невесиње)	Павлос Мелас; 24/25. 1. 1944; од дизентерије	1, 2, 3, 4, 5
93	Симеуновић (Павла) Милоје	1907.	Оплатићи (Краљево)	Харманкјој; 10. 11. 1943; од слабости (1), од тифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
94	Сталетић (Јована) Драгослав	1906.	Буковца (Чачак)	Харманкјој; 28. 5. 1943; стрељан	1, 2, 3, 4, 5
95	Станковић (Танасија) Борисав	1920.	Пећишта (Сребреница)	Павлос Мелас; 4. 10. 1943; од тропске маларије	1, 2, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
96	Станковић (Сретена) Никола	1914.	Церовца (Смедеревска Паланка)	Харманкјој (1), у транспорту за Харманкјој (3); 4. (?) 1943 (1), 18. 1. 1943. (3); од слабости	1, 3, 4, 5
97	Стевић (Пера) Радоје	1922.	Вукозавци (Лопаре)	Павлос Мелас (1), Харманкјој (3); 2. 6. 1944 (1), 4. 4. 1943 (3); од тифуса (1), од изнемоглости (3)	1, 2, 3, 4, 5
98	Стефановић (Грујице) Живан	1909.	Врчани (Чачак)	Харманкјој; 26. 4. 1943; од стомачних проблема	1, 3, 4, 5
99	Стојановић (Деја) Панто	1887.	Угљевик (Бијељина)	Харманкјој; 12. 4. 1943; од слабости (1), од паратифуса (3)	1, 2, 3, 4, 5
100	Суботић Милош	1904.	-	Павлос Мелас; 4. 10. 1944; стрелан	1, 3, 4, 5
101	Суша Богољуб		Лишани (Мостар)	у логору Каице, филијали логора Павлос Мелас, сахрањен у непосредној близини логора; јул 1943; од изнемоглости и дизентерије	3
102	Тасовац (Остоје) Радован	1913.	Прибој (Лопаре)	Харманкјој; 22. 8. 1943; од стомачних проблема	1, 2, 3, 4, 5

Р. БР.	ПРЕЗИМЕ И ИМЕ	ГОДИНА РОЂЕЊА	МЕСТО ОДАКЛЕ ЈЕ ЖРТВА	ГДЕ, КАДА И ОД ЧЕГА ЈЕ УМРО	ИЗВОР
103	Тешовић (1, 3), Тешевећ (4), Тешинић (5) Радомир	1922.	Приједор	Харманкој; 22. 3. 1943; од батина	1, 3, 4, 5
104	Тијанић Василије	1904.	Расово (Бијело Поље)	Павлос Мелас; 12. 10. 1943; од дизентерије	1, 3, 4, 5
105	Трифковић (Јова) Гојко	1919.	Раштани (Мостар)	Павлос Мелас; 4/5. 9. 1943; од изнурености	1, 3, 4, 5
106	Трифуновић (Радивоја) Живојин	1922.	Илино (Бољевац)	Харманкој; 5. 11. 1943; од исцрпљености	1, 2, 3, 4, 5
107	Ћетковић Јагош	1893.	Маловићи (Бијело Поље)	Павлос Мелас; 5. 10. 1943. (1), 24. 1. 1944. (3); од туберкулозе	1, 3, 4, 5
108	Хацовић (Миха) Симо	1892.	Мало Поље (Мостар)	Павлос Мелас; 4. 9. 1943; од неутврђене болести	1, 2, 3, 4
109	Цогољевић (Недељка) Драгиша	1904.	Чачак (1, 3), Катрга (Чачак) (2)	Павлос Мелас; 4. 10. 1944; од слабости (1), од батина (3)	1, 2, 3, 5
110	Цикнић Миrash	1909.	Виницка (Беране)	у близини логора Павлос Мелас; 19. 9. 1944; погинуо приликом англоамеричког бомбардовања	1, 3, 4, 5
111	Шутић (Митра) Душан	1902.	Меча (Столац)	у складишту АФЛ у Лаханокипи недалеко од Павлос Меласа; 22. 9. 1944; од батина	1, 2, 3, 5

Резиме

Одмах по завршетку агресије на Југославију, немачки окупатор је кренуо са спровођењем ратних злочина присилног и принудног рада над југословенским држављанима. На самом почетку као радна снага коришћени су Јевреји, Роми али и други ратни заробљеници, а радно ангажовање било је регулисано законским прописима за Јевреје и Роме. Током 1941, Немци су основали и неколико логора чији су заточеници коришћени као радна снага, али и као таоци за масовна стрељања у циљу одмазде. Застој немачких трупа пред Москвом крајем 1941, натерао је Хитлера да одложи даље планове за пролеће 1942. године. Самим тим немачка ратна привреда стављена је пред нове изазове, па је потреба за јефтином радном снагом и принудним радницима била интензивнија него 1941. године. Логор на Сајмишту је, након „решења“ јеврејског питања, добио нову улогу, па су из њега, као и са Бањице (али у мањој мери), заточеници током окупације слати на рад у Норвешку, Маутхаузен, Аушвиц, али и у унутрашњост Србије у Борски рудник, Трепчу, Костолац итд. На захтев команданта Југоистока средином јануара 1943. група од 500 заточеника са Сајмишта и Бањице упућена је на присилан рад у Грчку, у логор Харманкјој. Касније, преко логора на Сајмишту почетком јуна 1943. група од 1.350 заробљеника из Херцеговине и Црне Горе депортована је у немачки логор Павлос Мелас, смештен у бившим касарнама. Под тешким условима рада, услед лоших услова живота и појава разних болести, али и стрељања и погибија на раду и услед савезничког бомбардовања, живот у поменутим логорима губи 111 југословенских држављана, махом са подручја Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе. Последњи заточеници напустили су логор Павлос Мелас новембра 1944. године.

Извори и литература

Архивска грађа:

Архив Југославије: Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача; Фонд 179 – Савезна комисија за попис жртава рата 1941–1945.

Објављени извори:

1. *Logor Banjica. Logoraši. Prvi tom. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, prir. Evica Micković, Milena Radojčić, Beograd 2009.
2. *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knjiga 1*, Beograd 1949.
3. Zečević Momčilo, Popović Jovan, *Dokumenti iz istorije Jugoslavi-*

je. *Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Beograd 1996.

Литература:

1. Begović Sima, *Logor Banjica 1941–1944*, 2. Beograd 1989.
2. Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србију 1941–1944*, Београд 1970.
3. Ђорђевић Војин, *Спомен албум Српско војничко гробље на Зејтинлику у Солуну*, Београд 1974.
4. Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1974.
5. Koljanin Milan, „Logori kao izvor prinudne radne snage u Srbiji 1941–1944“, u: *Prinudni rad u Srbiji: proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944*, prir. Sanela Schmid, Milovan Pisarri, Beograd 2018.
6. Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992.
7. Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944 (Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, Beograd, 1979.
8. Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2007.
9. Pešić Slavko, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941–1944*, Beograd 1989.
10. Соколовић Миодраг, *Зејтинлик – Српско војничко гробље у Солуну*, Београд 1986.

Софија Грандаковска

Гостин-професор на City University of New York - John Jay College of Criminal Justice

ИДЕНТИФИКАЦИЈА НА ЕВРЕИТЕ ОД МАКЕДОНИЈА ВО СРБИЈА И НЕЗАВИСНА ДРЖАВА ХРВАТСКА ВО 1941 И 1942 ГОДИНА

Апстракт: Централен предмет на интерес на оваа студија претставува идентификацијата на Евреите со потекло од Македонија, кои во текот на 1941 и 1942 година живееле во Србија и Независна држава Хрватска и се таму убиени од германската и усташката власт. Во рамки на потесен интерес претставува критичкото преиспитување на синтагматската класификација: Евреи од Македонија преку премисата за различните холокауст искуства на Евреите од Македонија. По пат на компаративно-методолошко истражување, овој научен труд го преиспитува сè уште единственото институционално стојалиште на историската наука за холокаустот и Евреите од вардарска Македонија во 1943 година и го продлабочува преку нови сознанија кои се однесуваат на жртвите од еврејско потекло од Македонија во Србија и Хрватска во периодот на предворјето на Конечното решение.

Клучни зборови: Евреи од Македонија, идентификација на Евреи со потекло од Македонија убиени во Србија и Хрватска, 1941 и 1942 година, различни холокауст искуства, германска власт во Србија, усташка власт во Независна држава Хрватска, бугарска власт во вардарска Македонија, колаборационистички фактор

I. Критичко преиспитување на синтагматската квалификација: Евреи од Македонија

Основното поаѓалиште кое го формира и позиционира засега единственото институционално стојалиште на историската наука за холокаустот во однос на бројот на еврејските жртви од Македонија—де-

ка тој број е 7.144 лица¹—своите генерални заклучоци ги црпи од податоците содржани во бугарските и германските списоци во врска со депортацијата на Евреите од вардарска Македонија во март-април 1943 година и нивната анихилација во Треблинка II, согласно бугарско-германската *Спогодба* од 22 февруари 1943 година и согласноста на Владата на Бугарија за прифаќање на програмата *Die Endlösung der Judenfrage*, во јануари 1942 година.² Според тоа, останува важно да го подвлечеме фактот дека досегашните истражувања во врска со Евреите од Македонија се потесно сврзани со сознанијата за холокаустот и Евреите во вардарска Македонија и Треблинка II, како место на нивно масовно страдање.³

1 Овде упатуваме и на статистиката во врска со бројот на депортираните Евреи од вардарска Македонија во 1943, во трите *Извештаи* на германската полициска стража во Нишка Бања. Види: *The Crimes of the Fascist Occupiers and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia* [Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslavije, ur. Zdenko Levental (1952)] (Belgrade: Federation of Jewish communities of the Federative People's Republic of Yugoslavia, 1957), стр. 193-4. Во оваа поширока група документи, секако би укажале и на списоци и документи поврзани со македонските Евреи кои успеале да се спасат од депортацијата и кои по војната се враќаат назад во ослободена Македонија. Види: *Список на Евреите кои се пријавени во македонската Еврејска општина во Скопје (1945)*, Фонд Еврејска општина Скопје, кут. 1, 120/71; За бугарските списоци за депортацијата на лицата од еврејско потекло од скопскиот Монопол, во 1943, ЈИМ, без сигнатура; За германските списоци, види: *Фонд 5: Делегат на Комесарството за еврејски прашања и скопска еврејска општина—Скопје (1915-1947)*, Државен архив на РМ-Одделение Скопје.

2 Ова прашање детаљно го изложуваме во научната студија: Sofija Grandakovska, 'Only the Jews May Enter: The Three Train Transports From Skopje to Treblinka', *Collection of Scientific Works 'Jews in Macedonia: History, Tradition, Language and Religion'* (Skopje: Institute of National History and Jewish Community in Skopje, 2015), 225-237.

3 Би можеле да кажеме дека науката во Македонија се карактеризира со отсуство на цврста и континуирана линија во проучувањето на холокаустот над македонските Евреи. Но тоа воопшто не значи дека се отсутни поединечни научни резултати од историско-документарен агол. Во овој контекст упатуваме на три клучни имиња и две капитални дела и притоа, би сакале да ја истакнеме временската дистанца меѓу нивното објавување: *Трагедијата на Евреите од Македонија* (Скопје: Култура, 1962) од академик Александар Матковскога, објавена во раните 60-ти години; и двата тома историски документи, објавени во доцните 80-ти, *Евреите во Македонија во Втората светска војна 1941-1945*, том I и II (Скопје: МАНУ, 1986) приредени од Вера Весковиќ-Вангели и Жамила Колономос. Од поново време, билингвалната хрестоматија (македонско и англиско издание) „Евреите од Македонија и холокаустот: историја, теорија, култура“ [The Jews from Macedonia and the Holocaust: History, Theory, Culture], прир. Софија Грандаковска, објавена во 2011 година (Скопје: Евро-Балкан Пресс), претставува академскоистражувачки проект вемелен врз сложен интердисциплинарен (историски, теоретски и културолошки) фокус за холокаустот во Македонија и еврејското прашање во Европа.

Соочувањето со вака поставената проблематика на интерес во нашата студија овде, произлегува од резултатите од нашиот неколкугодишен истражувачки подвиг втемелен врз фокусот кон Евреите со потекло од Македонија кои престојувале, т.е. живееле во окупираните зони вон вардарска Македонија, на териториите во сотрениот југословенски ентитет по воениот напад на 6 април 1941 година, од страна на воените сили на Оската, предводени од Германија. Поставено во ваква констелација, нашето истражувачко прашање е нужно лоцирано во компаративен контекст и со акцент на спроведувањето на антисемитските политики од страна на германските власти во Србија и усташката власт во Независна држава Хрватска, каде, во предворјето на институционализацијата на Конечното решение, се случуваат првите масовни убиства на Евреите, меѓу нив и со потекло од Македонија. Овие општи одредници воедно го определуваат и потесниот интерес на нашата дискусија овде, којшто го лоцираме кон 1941 и 1942 година.

Паралелно со определбата за заземање компаративна методолошка позиција во пристапот кон нашата истражувачка премиса, подеднакво ја отвораме и можноста за воведување проширена точка на гледиште во однос на критичкото преиспитување на сè уште единственото институционално знаење во разбирањето на фразеолошката, т.е. синтагматската квалификација: *македонски* Евреи. Овој термин, историски и контекстуално, во рамки на нашиот предмет на интерес, не стои во противставена позиција во однос на институционалниот научен консензус во врска со Евреите од вардарска Македонија и оттука, екстерминациониот камп: Треблинка II, како место на нивно колективно страдање и годината: 1943, како време на нивна колективна анихилација. Напротив, нашето истражување, тргнува од овие институционални позиции, но има за цел истите да ги продлабочи и прошири преку новите сознанија кои ќе ги изнесеме овде, поврзани со идентификацијата на жртвите со еврејско потекло од Македонија во Србија и Независна држава Хрватска во текот на 1941 и 1942 година.

Нашиот компаративно-методолошки пристап е доминантно втемелен врз истражувањето на монументалниот архивско-документарен материјал базиран на *Пописот*⁴ *на жртвите од војната во Југославија (1941-1945)* од 1964 година,⁵ изведен според принципот за местото на

4 Понатаму во текстот: 1964 Попис.

5 Архив на Југославија, Државна комисија за утврдување на злосторствата на окупаторите и нивните помагачи - фонд 110; Останати архивски материјали во: Архив на Град Белград – архивска граѓа народен одбор, 1 реон на град Београд; О. Латинчић, Ј. Јовановић, Т. Ковчић, *Поменик жртвама Холокауста у Београду* (Београд: Исто-

раѓање на секоја идентификувана жртва во Втората светска војна (1941-1945) на територијата на Југославија:

„Југославија, по завршувањето на војната, како и сите други земји учеснички, се соочила со утврдување на воените губитоци. Оваа било можно да се направи на два начини—со демографска проценка[...] или со попишување на настраданите[...]“⁶ Според Извештајот на Репарационата комисија при југословенската Влада за меѓународната сојузничка репарациона конференција во Париз од 26 декември 1945 година, реалните губитоци на Југославија изнесуваат околу 1.706.000 жртви.⁷ Во однос на бројот на еврејски жртви на југословенската територија, истражувањата покажуваат дека тој број е помеѓу 60.000 и 67.000 жртви.⁸

ријски архив Београда, 2014); архивска граѓа во Историско-Еврејски музеј во Белград; Државен архив на РМ (Фонд 5: Делегат на Комесарството за еврејски прашања и скопската еврејска општина—Скопје (1915-1947; 750 —Битолски Евреи 1918/1962 и др.); Еврејска заедница Скопје (Матични книги 1919-1943 на Евреите од Еврејската општина во Скопје, Протокол на родени 1919-1933 на Евреите на верската општина Скопје, Година на попис 1924, Попис на венчани Евреи од Скопје во 1920-1943, Протокол за упис на умрени 1919-1943 и др.); Архиви на Јад Вашем (F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, O.C.C. 27/IIIG+IIIЕ, IVA; Liste von Juden des KZ-lagers) и др.; Исто така, споредбено, ги консултираме и објавените податоци од: Spisak žrtava rata 1941-1945 за родени на територија на Македонија (Beograd: Savezni Zavod za statistiku, 1992), потоа резултатите од дата-базата во Музејот на жртвите на геноцидот во Белград, изведени според истражувања на архивски материјал од следниве фондови: Фондови на Архив на Србија и Црна Гора, Државна комисија за утврдување на злосторствата на окупаторите и нивните помагачи - фонд 110, Репарациона комисија при Владата на ФНРЈ - фонд 54, Комесаријат за бегалци и преселници на Министерскиот совет на Милан Недиќ од Архив на Србија, материјали од Архивот на Светиот Синод СПЦ, Архив на Военоисторискиот институт, општинска документација, граѓа на локални и специјализирани музеи и др. Детално наведено во: D. Cvetković, 'Holocaust in Yugoslavia—an Attempt at quantification, Methodology, questions, problems, results...', *Israeli-Serbian Academic Exchange in Holocaust Research*, ed. by Jovan Mirković (Belgrade: Museum of genocide victims, 2008), 347. Во рамки на генерален обид за квантификација на постраданите, почнувајќи од 1955 година, Музејот на жртвите на геноцидот прави ревизија на податоците од Пописот од 1964 со цел да се стигне до пообјективни, и со тоа попрецизни резултати. Види: <http://www.muzejgenocida.rs/>.

6 Dragan Cvetković, 'Holocaust in Yugoslavia — an Attempt at quantification, Methodology, questions, problems, results...', *Israeli-Serbian Academic Exchange in Holocaust Research*, ed. by Jovan Mirković (Belgrade: Museum of genocide victims, 2008), 346.

7 Подетално види во: Milan Koljanin, 'Holocaust research in Yugoslavia', *Israeli-Serbian Academic Exchange in Holocaust Research*, ed. by Jovan Mirković (Belgrade: Muzej žrtava genocida, 2008), 275–285.

8 D. Cvetković, 'Holocaust in Yugoslavia', нав. дело, 2008, 346. Исто види и: Драган Цветковић, „Попис „Жртве рата“ 1941–1945 из 1964. године као основа за изуча-

Конститутивниот принцип врз кој е изведен 1964 Попис, во рамките на нашето истражување отвора простор да го истакнеме, допрецизираме и изложиме квалитативното разбирање и значење на самата идентификација на жртвата, во однос на идентификацискиот предзнак: Евреи од Македонија. Потребно е да истакнеме дека имињата на жртвите Евреи со потекло од Македонија не се поединечно издвоени од останатите жртви во војната во монументалната документација во врска со 1964 Попис. Сепак, овој материјал ни ја даде можноста за примена на строг методолошки пристап кон индивидуална класификација на жртвата со еврејско потекло од Македонија, преку примена на тн. пешоодно откривање на пописниот картон на секое поединечно лице. Исто така, нашето истражување, основано на директен увид во архивскиот материјал од 1964 Попис, утврдува дека на речиси секој поединечен картон, покрај името на секоја поединечна жртва со еврејско потекло од Македонија, постои изделена графа во која е означена и неговата деноминација. Тоа за нашиот истражувачи подвиг беше од голема помош во процесот на идентификацијата на лицата од еврејско потекло од Македонија, настрадани во војната во Југославија (1941-1945).

Со вака поставената проблематика, истовремено, во рамки на современите студии денес, го актуализираме и прашањето за различните холокаут искуства на македонските Евреи—од една страна, во вардарска Македонија под бугарска власт и од друга, во различните окупациони зони на сотрениот југословенски ентитет. Би сакале да истакнеме дека и покрај тоа што квантитативниот аспект не ја претставуваше примарната цел на нашето истражување, сепак мора да ја уважине неговата испреплетеност со квалитативниот аспект на истражувачкиот процес или идентификацијата на Евреите со потекло од Македонија, убиени во Србија и во НДХ во 1941 и 1942 година. Според тоа, квантитативниот елемент, сепак присутен во нашиот труд, го сметаме за нефиксиран, незаокружен или флуиден. Тој е подложен на промени согласно отворените можности за откривање на нови документи во рамки на идните истражувања.

Нашата основна цел ја претставуваше подвигот да го обелодениме и воведеме квалитативниот слој во научната сфера—оценувајќи дека тој како таков, содржи длабока еманципаторска вредност. Преку иден-

вање страдања становништва Југославије (Неки показателѝ страдања српског становништва)“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2005), 77-84.

тификацијата на еврејските жртви со потекло од Македонија во Србија и НДХ, веруваме дека нашето истражување остварува една од своите најважни цели, а тоа е самата *етичка* димензија содржана во: идентификацијата на жртвата. Идентификацијата се однесува на оставање трага во самата реч, попрецизно, трагата на *името* на човечкото битие кое поставило жртва. А името, во изведена смисла, тоа е самата личност на некогашното човечко бивствување, насилно прекинато и кое со помош на документарната (ре)идентификација остварува *меморијализација*, останувајќи да трае во историски, хуманистички, научен и интра-релативски контекст.

Потесно кажано, резултатите од нашето истражување, меѓу останатото, покажаа дека идентификацијат на жртвата претставува и *историско* знаење кое не може лично да биде осведочено, бидејќи жртвата е убиена. Во рамки на оваа репресирана тема, каде говорот на жртвата е отсутен, (ре)идентификацијата на жртвата во рамки на нашето истражување, сепак останува пластична и не може во длабочина да го долови преживеаното лично искуство на жртвата. Но, преку идентификацијата на жртвата, самата жртва повторно воспоставува врска со *историската* и *етичката* стварност. И конечно, идентификацијата на жртвата се однесува и на добро познатото, големо и тешко прашање по холокаустот: Како жртвата да го врати своето име—имајќи предвид дека—името—тоа е самата личност? Идентификацијата како единствена меморијализација на жртвата, историски и етички, го враќа сознанието во кое има место за поимот човек, ја враќа самата историја во историската стварност, означена во однос спрема себеси и светот, го отвора сознанието за еврејските жртви од Македонија во своето изведено, секундарно или именско постоење, кое сепак е нераздвојно од релацијата со другите, со нас.

II. Евреи со потекло од Македонија во Србија и НДХ во 1941-1942

Извештајот од 1 март 1945 година што Еврејската општина од Битола⁹ го испраќа до Одделението за заштита на народот, своерачно потпишан од страна на претседателот на општината Леон Ицхак и секретарот Јосеф Камхи, се однесува на потребата да бидат преземени сите нужни мерки со цел да бидат казнети соработниците на бугарскиот окупатор во Македонија.¹⁰ Она што е од суштинска важност за нашето

⁹ Понатаму во текстот: 1945 Извештај.

¹⁰ Овој *Извештај* на Еврејската општина од Битола, од 1 март 1945 година,

истражувачко прашање овде, го претставува третиот дел од содржината на овој документ, каде стои податокот дека: 60 Евреи од Македонија, поточно од Битола, во 1941 година живеат во Србија и во Хрватска:

„Во септември и ноември 1941 година веќе беснееше антисемитскиот терор во Србија и Хрватска и Евреите, кои живеаа таму, од тамошните власти беа пуштени на релативна слобода, во овој случај, дека можеа со документи да докажат дека се од Македонија. Битолските Евреи, чии браќа и сестри се наоѓаа таму, побараа од битолската општина да им се издадат уверенија на основа на официјалните регистри дека тие се запишани како жители на Битола.

Светиев,¹¹ Крајничанец и Најденов за да оневозможат да се спасат тие, забранија да бидат издадени такви уверенија и на тој начин спречија да се спасат околу 60 души Евреи од Битола, кои живеаа во Србија и Хрватска.

Тогаш не постоеја никакви наредби од страна на вишите власти за неиздавање на такви уверенија; но истите со тоа сакаа да се истакнат со своето претерано сурово и беспопштедно исполнување на злогласниот закон на расистичка заштита на нацијата.“

Овој документ не дава можност за подетаљен пристап преку кој би можеле да направиме конкретна идентификација на македонските Евреи кои живееле во Србија и Хрватска на кои посочува овој извор. Но, она што би можело да го извлечеме како клучна констатација е дека било спречено „да се спасат Евреи од Битола, кои живеаа во Србија и Хрватска“. Овој факт за потребата за спасување, соодветствува со амбиентот на длабоко присутна политика на масовно убиство на Евреите во Србија и НДХ во 1941 година. Би посочиле дека во северозападниот дел на НДХ во 1941 година веќе било востановено постоење на 24 концентрациони логори,¹² во чекор со силата на спроведување на повеќе расни

напишан на македонски јазик со латинско писмо, документи бр. 6, 5, 1, 58/523-527, стр. 524, Архив на РМ-Одделение Скопје, вушност ја претставува *Тужбата* што македонско-еврејската општина Битола ја доставува до Одделот за заштита на народот на 1 март 1945 година, *Еврејска општина Скопје*, без сигнатура, документот е на македонски јазик, со кирилско писмо.

11 „Стефан Светиев, помошник кмет во битолската општина, и во таа своја политика се договараше со Тодор Крајничанец, секретар на општината и потоа и со помошникот кмет во Охрид и со Веселин Најденов, Бугарин од Габрово, началник на граѓанското одделение при битолската општина.“ Според: *Тужбата од македонско-еврејската општина Битола до Одделението за заштита на народот*, 1 март 1943, Еврејска општина Скопје, без сигнатура.

12 Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април-август 1941. године)—Прилог доказима о геноцидном карактеру Независне државе Хрватске“, *Прилози истра-*

закони на овој простор.¹³ На територијата на окупирана Србија, во оваа рана фаза на холокаустот,¹⁴ на пример, првите убиства на белградските

живању злочина геноцида и ратних злочина (Београд: Музеј жртва геноцида, 2009), 57. Исто и: Sofija Grandakovska, Entries on particular sites: Albania, Croatia, Serbia, Sajmište, Jasenovac, Ante Pavelić, Bačka, Četniks, Ustaša, Rab, Yugoslavia and Josip Broz Tito, for the Yad Vashem online *Lexicon of Holocaust*, based on the *Encyclopedia of the Holocaust*, edited by Dr. Shmuel Spector and Dr. Robert Rozett (2000).

13 Согласно германско-италијански договор, во мај 1941, се утврдени граници-те на усташка Хрватска. Анте Павелиќ ја именува првата Влада на НДХ, ги организира управните служби на новоформираната држава, хрватските вооружени сили—хрватско домобранство; донесена е *Одредба* за одбрана на народот и државата на 17 јуни 1941 година; Во април 1941г. министерот за внатрешни работи на НДХ Андрија Артуковиќ, во „Хрватски весник“ објавува дека новата Влада на НДХ ќе го реши еврејското прашање на ист начин како што тоа го прави германската влада преку јасно одредени мерки и итно спроведување на расистичките закони; Прогласувањето на антисрпските и антиеврејските закони во април-мај 1941, е поздравено од страна на католичката црква во Загреб; Во „Хрватски народ“ на 30 април 1941 година е објавена *Одредба* за заштита на ариевската крв и чест на хрватскиот народ, како и *Одредба* за расна припадност; На 23 јуни 1941 е издадена *Одредба* за ограничување на движењето на Евреите, како и задолжително носење на жолта сврзда за секој Евреин со наполнети 6 години возраст. *Одредбата* за денационализација на еврејскиот имот и компании е донесена на 10 октомври 1941 година; *Одредбата* за упатување на Евреи во работни и собирни логори, е донесена на 25 ноември 1941 година, со која се означува почетокот на засилена фаза на концентрација и екстерминација на Евреите на територијата на НДХ. За овие прашања види: *Јадовно, Зборник докумената*, књ. II, ур. Др Ђуро Затезало (Београд: Музеј жртва геноцида, 2007); Viktor Novak, 'Teror i katoličenje', *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Beograd: BIGZ, 1986), 599-804; Trifković, Srđa, 'Balkan Bloodbath Before Wannsee: Croatia Revisited', во: Jovan Mirković, ed., *Israeli—Serbian Academic Exchange in Holocaust Research* (Belgrade: Muzej zrtava genocida, 2008), 29-64; за административната, политичката и воената организација на НДХ, види: Јован Мирковић, 'Хронологија злочина', *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2009), 15-17; Ivo Goldstein, 'The Genocide of Jews Inside the Independent State of Croatia', *Holocaust in Yugoslavia* (Jewish Community Zemun, 2013), Ivo Goldstein and Slavko Golstein, *The Holocaust in Croatia* (University of Pittsburg Press&USHHM, 2016).

14 За првата и втората фаза на холокаустот во Србија, види: Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992), 26–42. Според Жени Лебл, решавањето на еврејското прашање во Србија се одвива во три фази: април-август 1941—германскиот окупатор со помош на домашните соработници извршиле попишување и обележување на белградските Евреи, ја ограничиле слободата на движење, вршеле пљачка на еврејскиот имот, вовеле принудна работа и сл.; август-ноември 1941—концентрација на возрасните машки лица во логорот Топовски шути крај Автокоманда, најпрво Евреите доведени од Банат, а потоа и сите белградски Евреи, кои се претворени во заложници и стрелани секојдневно, по разни дивизии во Србија и третата фаза започнува од 8–12 декември 1941—на Сајмиште ги концентрираат сите преостанати Евреи, воглавно жени и деца и во текот на

Евреји се случуваат во текот на април 1941 година, при нивното учество во вооружениот отпор против Вермахтот.¹⁵ Раната фаза на холокаустот во Србија оди заедно со програмското решение на антиеврејските закони,¹⁶ формирањето на првите логори од страна на германските власти, а со тоа и првите масовни стрелања на Евреите.¹⁷ Спроведувањето на расните мерки против Евреите во Србија се одвива преку координирани активности помеѓу органите на германската воена управа, германската полиција (Гестапо), подредена на централната полициска установа во Берлин и органите на српската колаборационистичка власт, пред сè на српската управа преку одделението за специјалната полиција.¹⁸

Испреплетувањето на раната (јули–ноември, 1941) и втората фаза на холокаустот во Србија (декември 1941–мај, 1942) е особено важно за нашата дискусија. Прво, многу е значајно да потсетиме на исправноста на заклучокот на Кристофер Браунинг дека „почетокот на анихилацијата

пролетта 1942—до почетокот на мај 1942, ги задушуваат со душегупка. Практично, Белград веќе средината на декември 1941 (со интернацијата на жените и децата на Сајмиште) постанува очистен или ослободен од Евреи. Ова е речиси два месеци пред *Средбата* во Ванзе, на 20 јануари 1942, кога е донесена одлука за конечното решавање на еврејското прашање. Ženi Lebl, Do „Коначног решења“, Јевреји у Београду 1521-1942 (Београд: Џогоја štampa, 2016), 290.

15 Види: Б. Божовић, *Страдање јевреја у окупираном Београду* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2012), 18; 272. Според наредбата на Хитлер 1:50 за еден ранет Германец и 1:100 за еден убиен Германец. Како помагачи на комунистите, Евреите воедно постануваат први жртви на оваа *Наредба*. За ова прашање, види и: Милован Писари, „Опумоћеници злочина“, М. Писари, Н. Р. Луцати, ур., *Октобар 1941* (Београд: Историјски архив), 10; исто и: Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941* (Београд: Институт за савремену историју, 1998), кој прецизно ги лоцира местата на страдање во име на одмаздата: Јајинци, Панчево, Јабука, Раковица и др.

16 Да наведеме неколку: *Наредба* од 16 април 1941г. на Шефот на полицијата и Службата за безбедност за регистрација; *Наредба* од 25 април 1941 година за ограничено движење на Евреите; *Наредба* од 31 мај 1941 за исклучување на Евреите и Ромите во јавниот и економскиот живот. За ова види: Koljanin, Milan, *Nemački logor, нав. дело*, 1992), Б. Божовић, *Страдање Јевреја, нав. дело*, 2012), Lazar Ivanović, ‘Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941–1942’, *Godišnjak grada Beograda* (1966), tom XIII.

17 Бањица во Белград, е формиран на 9 јули, Шабац-Сава на 22 јули, Топовски шупи во Белград на 22 август, Шабац-Сењак и во Ниш-Црвен крст на 30 октомври, како и логорот во Земун на 8 декември 1941. Во текот на август и септември 1941, биле формирани и трите транзитни логори во Банат, Зрењанин и Нови Бечеј. Види: М. Koljanin, 1992, нав. дело.

18 Види ја опсежната дискусија за ова прашање кај: Б. Божовић, *Страдање јевреја у окупираном Београду*, 2012, 15-16. И: Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду* 2003, 40-43.

на Евреите во Србија доаѓа во зората на Конечното решение во Европа.¹⁹ И второ, токму во времетраењето на овие две фази на холокаустот, се регистрирани и првите убиства на Евреи од Македонија во Србија, како и во НДХ.²⁰

Во контекст на нашето компаративно истражување за различните холокауст искуства на Евреите од Македонија во Србија и НДХ и холокауст искуството на Евреите од вардарска Македонија, сметаме дека е важно да го истакнеме следниот факт. Додека планското интернирање и ликвидацијата на Евреите е длабоко присутна во Србија и НДХ уште од април 1941, во вардарска Македонија перспективата на физичка елиминација на Евреите го стекнува својот полн израз кога бугарската Влада ја прифаќа Програмата за Конечно разрешување на еврејското прашање (20 јануари 1942). Вториот дел од *Законот за заштита на нацијата*, кој бугарските власти го имплементираат уште со почетокот на самата окупација на Македонија во април 1941 година, се однесува на одредбите за ликвидација на еврејскиот имот и исклучувањето на еврејската популација од културниот, економскиот и социјалниот живот.²¹ Овие *Закони*, како и нивните дополнувања кои уследуваат во текот на 1942 година, сè повеќе ќе го истенчуваат рестриктивниот однос кон Евреите од вардарска Македонија. Во тој контекст, да укажеме на *Наредбата* број V-230 од 1942 година, која се однесува на ограничување на правата на движење на Евреите и воведувањето на полициски час во март 1942 година.²² Со Царскиот указ број 52 е потврдена одлуката на Народното

19 K. Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja-Beograd* (Beograd 1992), 407.

20 На оваа линија стои и важноста на констатацијата содржана во изјавата на Фриц Радемахер [Fritz Rademacher], шеф на еврејското одделение во германското министерство за надворешни работи, од 29 мај 1942 година, дека Србија е *Judenrein* и дека еврејското прашање во Србија е решено. На оваа линија стои и изјавата на СС-мајорот Харалд Турнер [Harald Turner] од 1942 година, кој истакнува дека Србија е единствената земја во Европа каде еврејското (како и ромското) прашање е решено. Manoschek, Walter, 'The extermination of Jews in Serbia', U. Herbert ed., *National Socialist extermination policies: contemporary German perspectives and controversies* (Oxford: Berghahn Books, 2000), 163–185. Исто, види: Koljanin, Milan, *Nemački logor*, 1992.

21 *Закон за заштита на нацијата*, Државен вестник, бр. 16, от 23.01.1941, Софија, Архиви Јад Вашем, R.G.0.13, f.n. 2—изгласан од страна на бугарската Влада, одобрен со Царски указ бр. 3, на 21 јануари 1941 година. Да ги наведеме и: *Законот за еднокретен данок на имотот* на лица од еврејско потекло, утврден со Царски указ бр. 45 од 13 јули 1941 и *Наредба* број VI-131 со примена на *Закон*.

22 Да ја наведеме *Одлуката* од 15 септември секоја еврејска куќа или дуќан да бидат обележани со натпис дека тоа е еврејски објект, како и задолжително носење на

собрание од 28 јули 1942 година со која е уреден и *Законот* за овластување на Министерскиот совет за преземање на сите мерки за уредување на еврејското прашање во новоослободените територии.²³ Оттука, прашањето за физичкото ликвидирање на Евреите во Македонија станува централна активност на *Комесаријатот за еврејски прашања*, формиран на 26 август 1942 година во рамките на Министерството за внатрешни работи и народно здравје. *Комесаријатот*, под чија надежност стапуваат и еврејските општини, е формиран како институционално тело на кое му е доверена компетентност и одговорност да ги преземе сите потребни конкретни и административни активности кои водат кон реализирање на оперативните фази на депортацијата во март-април 1943, по што уследува и анихилацијата на Евреите од вардарска Македонија во Треблинка II. Сите овие активности се претходно институционално регулирани на 22 февруари 1943 година во *Спогодбата* за „иселување“ на 20 000 Евреи од Македонија и од Тракија, потпишана меѓу Александар Белев, Комесар на *Комесаријатот* за еврејски прашања и неговиот германски колега СС хауптштурмфирер Теодор Данекер, специјален пратеник за еврејски прашања во германската амбасада во Софија.

Преку овој кус компаративно-контрастивно линераен преглед, поврзан со спроведувањето на различните холокауст политики, од една страна, на германските власти во Србија и усташките власти во НДХ и бугарските власти во вардарска Македонија во 1941 и 1942 година, од друга страна, би можеле правилно да го разбереме исказот од 1945 Извештајот во врска со Евреите по потекло од Македонија кои живееле во Србија и Хрватска во 1941 година. Имено, на тие простори, нивниот живот бил поблиску до смртта, отколку до самиот живот. Во оваа пригода би сакале да изнесеме уште едно ново сознание во врска со македонските Евреи во Србија и НДХ во 1941. Додека 1945 Извештајот укажува на групата Евреи која останува во Србија и НДХ и не успева да се врати во Македонија, по пат на дополнително архивско истражување успеавме да окриеме документи од бугарска провениенција за 54 члена група Евреи со потекло од Македонија која успева да се врати во Македонија, во периодот мај-јуни 1941.²⁴ Утврдивме дека најголем дел од нив се депортирани од скопскиот Монопол во Треблинка во 1943 година од

Давидова звезда и др.

23 В.В. Вангели, Ж. Колономос, прир., *Евреите во Македонија во Втората светска војна 1941-1945* (Скопје: МАНУ, 1986), том I, документ 98, стр. 463-4.

24 *Извештаи* од Обласната полициска управа во Битола од 1942 година за лицата од еврејско потекло кои дошле во Македонија во 1941 година од Белград, Загреб и Сараево, *Архиви на Јад Вашем*, Ф. М 67/97.

страна на бугарските власти. Овој факт укажува и на тоа дека бројот на Евреи со македонско потекло кои живеат во Србија и НДХ во 1941 година е многу поголем од оној изнесен во 1945 Извештај.

Да се вратиме назад на 1945 Извештај. Исто толку важен податок што го принесува овој документ претставува фактот за колаборационистичката структура и тогашната бугарска власт во Македонија. И покрај тоа, како што е наведено во документот, не постоела одредба од страна на бугарските власти да не се издаваат уверенија на основа на официјалните регистри дека тие се запишани како жители на Битола и на тој начин, да можат да се вратат во Македонија, сепак постапката на колаборационистичкиот фактор искажува дека следи цврст антисемитски ред. Тоа укажува и на улогата на колаборационистичкиот фактор во врска со важноста на продлабочувањето на антиеврејската политика како значаен дел од стратешката политика на бугарските власти во Македонија, веќе институционализирана преку *Законот за заштита на нацијата* во април 1941 година.

Во овој контекст, сметаме дека е важно да го допрецизираме она што веќе го истакнавме понапред во трудот. Првите ликвидации на Евреите со потекло од Македонија во 1941 година се одигруваат токму во окупационите зони во југословенскиот ентитет под германска и усташка власт. Но документите покажуваат дека улогата на Бугарија се искажува како активна алка во контекст на прифаќањето и спроведувањето на анихилаторската политика кон Евреите и административната поддршка која ја изразува токму во колаборационистичката релација во однос на германските и усташките власти во Србија и НДХ. Имено, примерот во 1945 Извештајот претставува израз, дека онаму каде сè уште не постоеле пишани одредби (да не се издаваат уверенија), нивната субституција се огледа и реализира токму преку колаборационистичкото крило во вардарска Македонија, што во секој случај им оди во интерес на германските и усташките власти во ликвидацијата на Евреите со потекло од Македонија во 1941-1942 година. Токму во овој момент, сметаме дека треба да укажеме и на уште еден значаен настан кој се однесува на лојалноста на бугарските власти во Македонија во однос на германските власти во Србија преку предавањето група од 48 Евреи во ноември 1941 година, кои потоа, во рок од неколку денови, се стрелани на Јајинци:

„Пред војната во Скопје живееле 3.860 души Евреи. После 7 април 1941 година тој број се зголемил со околу 300 души Евреи-бегалци од Белград, кои дошле во Скопје да најдат заштита од прогонствата на Германците. На крајот на месец ноември истата година, бугарската

полиција наредила да се пријават новопридојдените Евреи во Скопје, да дадат статистички податоци. На таа мамка на познатата со сверства полиција, се јавиле само околу 60 души. Од пријавените лица, полицијата на 27 ноември 1941 година им предала на Германците 48 души. Сите тие биле отерани во Белград и на 3 декември истата година стрелани на Бањица. Меѓу одведените биле и три души Евреи од Македонија: Леон Леви, родум од Битола, женет, стар 40 години, трговец; Аврам Албахари, галантерист, стар 35 години, оженет, и Бењамин Ремер, родум од Полска, а во Скопје настанет од 1925 година, трговец, неженет, стар 30 години. Меѓу одведените и стрелани Евреи на Бањица, имало: 4 лекари, 2 инжењери, 1 аптекар, 2 адвокати, трговци, виши банкарски и други чиновници.²⁵

III. Идентификација на Евреи од Македонија убиени во Србија и НДХ во 1941 година

А. Во 1945 Извештај стои дека 60 Евреи од Македонија, во 1941 година живеат во Србија и во Хрватска, се родени во Битола. Резултатите од нашето истражување покажуваат дека Битола не се јавува како единствен топоним и дека бројноста на жртвите со еврејско потекло од Македонија, утврдиме дека има голема должина. Во рамки на германската окупациона зона во Србија, ги идентификувавме следниве еврејски жртви со потекло од Македонија, убиени во 1941 година:

Меворак (Моше) Мишел, Евреин, роден 1907 во Битола, по занимање аптекар, со место на живеење во Белград; во февруари 1941 година е интерниран во логорот Сајмиште, каде поминува 5 месеци; убиен е во август 1941 година. Податоците за него ги дал неговиот зет Шеноја Јосиф Аврамовиќ од Белград.

Сарфати (Нисим) Леа, Еврејка, родена 1923 година во Битола, по занимање трговски помошник, со место на живеење во Белград; не се знае точното време кое го поминала во интернација во логорот Сајмиште, убиена е во 1941 година. Податоците за неа ги дал нејзиниот бра-

²⁵ Извештај на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор за Град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели извршени над Евреите од Скопје. Државен архив на РМ - Одделение Скопје, Ф.5, док. 6,5,1,60/539-549. Исто види и: *Zločini fašističkih okupatora*, 1952, 189-190. За идентитетот на 48-те повратници и нивната судбини, види: *Logor Banjica, logoraši, 1941-1944* (Beograd, Istorijски arhiv Beograda, 2009), книга 2, стр. 163-166.

тучед Алва Јаков Нисим, со место на живеење на ул. Капетан Мишина 22, Белград.

Сарфати (Моше) Нисим, Евреин, роден 1905 во Битола, трговец, со место на живеење во Белград; не се знае точното време кое го поминал во интернација во логорот Сајмиште, убиен е во 1941 година. Податоците за него ги дал неговиот братучед Алва Јаков Нисим, со место на живеење на ул. Капетан Мишина 22, Белград.

Сарфати (Нисим) Пепо, Евреин, роден 1935 во Битола, ученик, со место на живеење во Битола;²⁶ не се знае точното време кое го поминал во интернација во логорот Сајмиште, во Земун, убиен е во 1941 година. Податоците за него ги дал неговиот братучед Алва Јаков Нисим, со место на живеење на ул. Капетан Мишина 22, Белград.

Сарфати (Нисим) Естреја, Еврејка, родена 1925 во Битола, ученичка, со место на живеење во Битола; не се знае точното време кое го поминала во интернација во логорот Сајмиште, во Земун, убиена е во 1941 година. Податоците за неа ги дал нејзиниот братучед Алва Јаков Нисим, со место на живеење на ул. Капетан Мишина 22, Белград.

Сарфати (Јосеф) Хана, Еврејка, родена 1908 во Битола, домаќинка, со место на живеење во Битола; не се знае точното време кое го поминала во интернација во логорот Сајмиште, во Земун, убиена е во 1941 година. Податоците за неа ги дал нејзиниот братучед Алва Јаков Нисим, со место на живеење на ул. Капетан Мишина 22, Белград.

Алкалај (Исак) Елвира, Еврејка, родена 1902 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград; не се знае точното време кое го поминала во интернација во логорот Сајмиште, во Земун, убиена е во 1941 година. Податоците за неа ги дал Леон Алкалај, со место на живеење на ул. Космајска 19, Белград.

Алмозлино (Јаков) Беле, Еврејка, родена 1914 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; во месец ноември е интернирана во кампот Сајмиште, Земун, убиена е во месец декември 1941. Податоците за неа ги дал нејзиниот девер Алмозлино Ангелко Моше, со место на живеење на ул. Савез Бораца 30, Бели Поток.

²⁶ Редок е податокот кога се појавуваат Топовски шупи во врска со Евреите од Македонија

Аврамовиќ (Анѓелко) Зумбула, Еврејка, родена 1915 во Скопје, кројачка, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; не е познат датумот кога е интернирана во кампот Сајмиште, убиена е во месец ноември 1941. Податоците за неа ги дал нејзиниот најстар брат Јонтовиќ Анѓелко Рубен Бора, со место на живеење на ул. Раде Кончар 11, Белград.

Русо (Аврам) Давид, Евреин, роден 1926 во Скопје, ученик, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; интерниран е четири месеци, од јуни-септември 1941 во логорот Топовски шупи,²⁷ потоа е преместен во логорот Сајмиште, убиен на 20 септември 1941. Податоците за него ги дала неговата братучедка од вујко Алмули Јаков Софија, со место на живеење на ул. Палмотичева 18а, Белград.

Русо (Сабит) Роза, Еврејка,²⁸ родена 1874 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; интернирана е на 1 ноември 1941 во логорот Сајмиште, убиена е на 14 декември 1941. Податоците за неа ги дала нејзината ќерка Љубица, со место на живеење на ул. Бранко Радичевиќ 4, Србија.

Симон (име на татко непознато) Алегра, Еврејка, родена 1895 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; непознат е датумот кога е интернирана во логорот Сајмиште, убиена е во октомври 1941. Податоците за неа ги дала нејзината внука Вера Моше Ристиќ, со место на живеење на ул. Страхиња Бана 67, Белград.

Толедано (Јаков) Буена, Еврејка, родена 1920 во Скопје, студент, со место на живеење во Белград; интернирана е во месец август 1941 во логорот Бањица, убиена во месец август 1941, во логорот Бањица. Податоците за неа ги дал нејзиниот чичко Моше Јаков Хаим, со место на живеење на ул. Пут народног устанка б.б., Стар Град, Белград.

Толедано (Јаков) Мордо, Евреин, роден 1918 во Скопје, занаетчишки работник, со место на живеење во Белград; интерниран е во месец август 1941 во логорот Бањица, убиен во месец август 1941. Податоците за него ги дал неговиот чичко Моше Јаков Хаим, со место на живеење на ул. Пут народног устанка б.б., Стар Град, Белград.

²⁷ Редок е податокот кога се појавуваат Топовски шупи во врска со Евреите од Македонија.

²⁸ Оригинално во нејзиниот картон стои: Жидов.

Толедано (Јаков) Сола, Еврејка, родена 1923 во Скопје, ученичка, со место на живеење во Белград; интернирана е во месец август 1941 во логорот Бањица, убиена во месец август 1941, во Бањичкиот логор. Податоците за неа ги дал нејзиниот чичко Моше Јаков Хаим, со место на живеење на ул. Пут народног устанка б.б., Стар Град, Белград.²⁹

Коен (Мами) Јаков, Евреин, роден 1908 во Скопје, трговец, со место на живеење во Белград, општина Палилула; убиен е во масовен колеж во месец септември 1941, во Засавица, Шабац. Податоците за него ги дал неговиот зет Демајо Јосиф Александар, со место на живеење на ул. Пере Тодоровиќ 16/3-7, Белград.

Коен (Мами) Мони, Евреин, роден 1909 во Скопје, трговец, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; убиен е во масовен колеж во месец септември 1941 во Засавица, Шабац. Податоците за него ги дал Демајо Јосиф Александар со место на живеење на ул. Пере Тодоровиќ 16/3-7, Белград.

Коен (Мами) Мориц, Евреин, роден 1910 во Скопје, трговец, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; убиен е во масовен колеж во месец септември 1941 во Засавица, Шабац. Податоците за него ги дал Демајо Јосиф Александар со место на живеење на ул. Пере Тодоровиќ 16/3-7, Белград.

Коен (Мами) Руди, Евреин, роден 1911 во Скопје, трговец, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; убиен е во масовен

29 Нашето продлабочено истражување покажа дека лицата Толедано (Јаков) Буена, Толедано (Јаков) Мордо и Толедано (Јаков) Сола, на чии пописни картони е забележан Бањичкиот логор како место на страдање, не ги пронајдовме во долгата листа на заведени жртви во овој логор (*Logor Banjica, нав.дело*, 2009). За истата линија на размислување, види: Бојан Ђокић, ‘Страдање Јевреја Македоније у логору на Бањици’, *Годишњак за истражување геноцида* (Београд-Крагујевац: Музеј жртва геноцида/Спомен музеј 21 октобар, 2016), 107. Авторот се повикува на податоците од базата-податоци на Музејот на жртви на геноцидот во Белград и заклучува: „Дали се убиени во самиот логор, на стрелиштето на Јајинци или страдаат на некое друго место, засега останува невозможно со сигурност да се утврди. Сепак, додека не се дојде до нови сознанија, треба да ѝ се верува на базата-податоци на Музејот на жртви на геноцидот во Белград, според која, тие страдаат на Бањица.“; Тоа укажува на фактот дека „во логорот биле затворени лица чии имиња не се среќаваат во логорските книги“. За ова, детално, види: Dimić, Lj., Ristović, M., ‘Uvodna studija’, *Logor Banjica, logoraši, 1941-1944, нав.дело*, 2009, 19.

колеж во месец септември 1941 во Засавица, Шабац. Податоците за него ги дал Демајо Јосиф Александар со место на живеење на ул. Пере Тодоровиќ 16/3-7, Белград.

Коен (име на татко непознато) Џентила, Еврејка, родена 1896 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; интернирана е во логор во Шабац во август 1941, убиена е во октомври 1941 во Шабац. Податоците за неа ги дал нејзиниот братучед од чичко Демајо Јосиф Александар, со место на живеење на ул. Пере Тодоровиќ 16/3-7, Белград.

Ишах (Елија) Исак, Евреин, роден 1911 во Битола, службеник, со место на живеење во Белград општина Стар Град; интерниран во логорот Топовски шупи во ноември 1941, убиен е 1941. Податоците за него ги дала неговата ќерка Клара (Елије) Цветковиќ, со место на живеење на ул. Тадеуша Кошчушка 6, Белград.³⁰

Песак (име на татко непознато) Рашела, Еврејка, родена 1893 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград општина Стар Град; убиена е во текот на зимата 1941 во директен терор во Белград. Податоците за неа ги дала нејзината вујна Рахамина (Исак) Меворах, со место на живеење на ул. Таковска 3, Белград.

Пинто-Гетањо (име на татко непознато) Анријета, Еврејка, родена 1913 во Скопје, убиена во директен терор во Крагујевац во 1941.³¹

Леви, Леон, Евреин, трговец, роден 2.08.1902 во Битола, од родители Самуил и Рејна, род. Песо [Песак], оженет, едно дете, со стан во Скопје; донесен е од Скопје во Бањичкиот логор на 27 ноември 1941 од Гестапо, убиен на 3 декември 1941 на Јајинци;³²

30 Во графата број 13 од картонот на жртвата, која се однесува на тоа дали постојат документи дека лицето како жртва на војната го изгубила животот, да се внесат називите за документите и од кој орган се издадени, стои: „Семејството не поседува никаков документ кога и каде страдала жртвата. Единствено што семејството знае е дека жртвата е уапсена бидејќи е: Евреин.“

31 Податокот за оваа жртва, со број: M0012276, го пронајдовме дополнително во објавениот список на Музејот на жртвите на геноцидот во Белград. Нам, овој извор не ни беше достапен.

32 Неговото име е забележано под број: 1569 во книгата *Logor Banjica, logoraši, 1941-1944, нав. дело*, том I, 63-128. Исто и: *Извештај* на Анкетната комисија при Град-

Бењамин Ремер, родум од Полска, а во Скопје настанет од 1925 година, трговец, неженет, стар 30 години; меѓу одведените од Скопје во Бањичкиот логор на 27 ноември 1941 од Гестапо, убиен на 3 декември 1941 на Јајинци.³³

Аврам Албахари, Евреин, Скопје, галантерист, стар 35 години, оженет; меѓу одведените од Скопје во Бањичкиот логор на 27 ноември 1941 од Гестапо, убиен на 3 декември 1941 на Јајинци.³⁴

Б. Во НДХ, за 1941 година, ги идентификувавме следниве еврејски жртви со потекло од Македонија:

Спитз[н]ер (Јакоб) Вилко, Евреин, роден 1900, во Селци, Струшко, чиновник, со место на живеење во Загреб; интерниран е во месец август 1941 во логорот Јасеновац, убиен во октомври 1941.³⁵

Касорла (Јакоб) Аврам, Евреин, роден 1906 во Битола, кројач, со место на живеење во Загреб, општина Центар; интерниран и убиен во логорот Јадовно во 1941.

Асео (Јосеф) Џулија, Еврејка, родена 1912 во Битола, убиена од

скиот народен одбор за Град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели извршени над Евреите од Скопје. Државен архив на РМ - Одделение Скопје, док. 6,5,1,60/539-549; Исто така, неговото име е забележано во Списокот на интернирани лица во Бањичкиот логор под број 328: Леви, Леон (од Скопје донесен), роден во Битола на 2 август 1902, убиен на 3 декември 1941. *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, O.C.C.27/IIГ+IIIЕ, IVА; Konzentrations Lager Banjica, in der Periphärie von Belgrad, O.C.C. 27/4, 270, лист 46.

33 Во книгата *Logor Banjica*, нав. дело, 2009, том I, е забележан под број 1583, како: Ремер, Симо, Евреин, оптичар, роден 5 февруари 1913 во Колонеј, Полска, од Ото и Гита - Цвехер, неженет, со стан на ул. Шумадиска 21, Скопје. Исто види и: *Извештај* на Анкетната комисија, Државен архив на РМ - Одделение Скопје, 6,5,1,60/539-549. Иако ова лице според местото на страдање не е родено во Македонија, сепак бил тамошен долгогодишен жител, и неговото место на страдање води од Скопје до Белград, т.е. на Јајинци.

34 Неговото име не го пронајдовме забележано во книгата *Logor Banjica*, нав. дело, том I, 63-128. Сепак е забележано во *Извештајот* на Анкетната комисија при Градскиот народен одбор за Град Скопје, за злочините на окупаторите и нивните помагатели извршени над Евреите од Скопје. Државен архив на РМ - Одделение Скопје, док. 6,5,1,60/539-549.

35 Го пронајдовме и картонот на: Спитзнер (Јосип), Мавро, за кого утврдивме дека нема потекло од Македонија.

ушашите во логорот Ѓаково.³⁶

Во оваа група жртви, ќе ја издвоиме како посебна, групата Евреи со македонско потекло, кои живееле на територија на Хрватска и се заведени под бугарска или македонска националност, кои како такви не постојат во реалниот историски контекст.³⁷

Калдерон (Јаков) Габријел, Евреин, народност бугарска, роден 1901 во Битола, професија (нејасно напишано), со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; непознат логор на интернација, убиен 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Еврејската општина Загреб.

Калдерон (име на татко непознато) Ора, Еврејка, народност бугарска, родена 1908 во Битола, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; непознат логор на интернација, убиена е 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Еврејската општина Загреб.

Камхи (Исраел) Шабелај, Евреин, народност бугарска, роден 1881 во Битола, со место на живеење во Загреб, општина Пешченица; непознат логор на интернација и датум кога е жртвата убиена. Потеклото на податоците е од Еврејската општина Загреб.

Адижес (Јосип) Давид, Евреин, народност бугарска, роден 1903 година во Скопје, трговец, со место на живеење во Загреб, општина Центар; непознат логор на интернација, убиен 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Еврејската општина Загреб.

36 Податокот за оваа жртва, со број: MOOO4995 го пронајдовме дополнително во објавениот список на Музејот на жртвите на геноцидот, Белград. Нам, овој извор не ни беше достапен.

37 Најверојатно така се регистрирани според местото на доаѓање—од вардарска Македонија во рамки на Кралството Бугарија. Евреите. Во вардарска Македонија под бугарска окупација, Евреите се лишени од граѓански статус, што ќе се покаже како клучен аспект во нивната депортација. За ова види: *Defense by Peter Gabrovski, former Minister of Interior Affairs and Public Health, People's Court, 28 January 1945, Archives of Yad Vashem, M.67/7/1*. На Евреите од старите делови на Бугарија не им е одземен граѓанскиот статус. Детаљно во: Sofija Grandakovska, "Whose Citizens Were the Jews Deported From Macedonia?", *Journal of History*, no. 1, L/LI (Skopje: ZIRM, 2015/2016), pp. 239-256.

Фараџи (Јосип) Алберт, Евреин, народност македонска, роден 1919 во Битола, работник, со место на живеење во Загреб, општина Центар; непознат логор на интернација, убиен 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Еврејската општина Загреб.

Фараџи (Исак) Јакоб, Евреин, роден 1895 во Битола, работник, со место на живеење во Загреб, општина Центар; непознат логор на интернација, убиен 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Еврејската општина Загреб.

Фараџи (родена Пардо) Сара, Еврејка, родена во Битола [нема податок за година на раѓање], домаќинка, со место на живеење во Загреб, општина Центар; непознат логор на интернација, убиена 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Еврејската општина Загреб.³⁸

Касорло (име на татко непознато) Маер, Евреин, роден 12 мај 1912 во Битола, вероучител (свештеник), со место на живеење Високо, општина Високо, Босна и Херцеговина; непознат логор на интернација, убиен 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Завичајни музеј, Високо, БиХ.

Касорла (Јаков) Аврам, Евреин, роден 1923 година во Битола, кројач, со место на живеење во Загреб, општина Центар; убена во 1941 година во логорот Јадовно.

IV. Идентификација на Евреи од македонско потекло убиени во Србија и НДХ во 1942 година

A. Во групата Евреи со потекло од Македонија во Србија, за 1942 ги идентификувавме следниве лица:

³⁸ Во рамки на податоците за семејството Фараџи, го пронајдовме и каротнот на Фараџи (Јакоб) Менахем, ученик, со место на раѓање и живеење во Загреб, општина Центар, категорија на жртва: непознат логор на интернација, убиен 1941 во непознат логор во Хрватска. Потеклото на податоците е од Еврејска општина Загреб. Според споредбеното проучување на податоците за лицата кои му припаѓаат на ова семејство, ова лице, е на рана возраст, родено во Загреб, кога веќе семејството Фараџи живеело во Хрватска.

Алкалај, Матилда, Еврејка, родена на 14 декември 1912 во Скопје, убиена е на 11 август 1942, во логорот Бањица.³⁹

Алкусер, Адам, роден 1909 во Битола, убиен на 18 ноември 1942 година во логорот Бањица.⁴⁰

Ауруст, Бела, родена 15 август 1917, во Битола, убиена е во логорот Бањица 1942, датумот на смртта не е забележан.⁴¹

Алтарас (непознато) Букица, Еврејка, родена (година непозната) во Битола, убиена во логорот Бањица, Белград.⁴²

Гедаља (Аврам) Маријана, Еврејка, родена [нечитливо заведена година на раѓање] во Гевгелија, домаќинка, со место на живеење во Ниш; интернирана е во март 1941 во логорот Сајмиште, убиена е во март 1942. Податоците за неа ги дал Гедаља Бине Пеша, внук, со место на живеење на ул. Душанова 5а, Ниш.

Мунтнер (Марко) Лилјана, Еврејка, родена на 27 август 1933 во Охрид, ученичка, од родители Марко и Матилда, со место на престој во Заечар на ул. Краља Александра 31; интернирана е во Бањичкиот логор 30 октомври 1942, а стрелана е на 3 ноември 1942 година во Белград.⁴³

39 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIIG+IIIE, IVA; Konzentrations Lagers Banjica, in der Periphärie von Belgrad, O.C.C. 27/4, 270, лист 37. Името на Матилда Алкалај е забележано под број 20 во списокот на интернирани Евреи во логорот Бањица. Во рамки на ова семејство, на списокот настрадани, се заведени и следниве лица: под број 21: Алкалај Олга, родена на 27 февруари 1884 во Ниш, убиена на 18 ноември 1942 година; и под број 22, Алкалај Сокула, родена на 8 септември 1936 година во Белград, убиена на 11 август 1942.

40 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIIG+IIIE, IVA; Konzentrations Lagers Banjica, in der Periphärie von Belgrad, O.C.C. 27/4, 270, лист 37. Ова лице во списокот е заведено под реден број 23.

41 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIIG+IIIE, IVA; Konzentrations Lagers Banjica, in der Periphärie von Belgrad, O.C.C. 27/4, 270, лист 38. Ова лице во списокот е заведено под реден број 43.

42 Податокот за оваа жртва со пописан број: 6001000201, го пронајдовме дополнително во објавениот список на Музејот на жртвите на геноцидот, Белград. Нам, овој извор не ни беше достапен.

43 Регистрирана е под број 8301 во: *Logor Banjica, нав.дело*, том I, 533-4. Исто види и во Списокот жртви во Бањичкиот логор: *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIIG+IIIE, IVA; Konzentrations Lagers Banjica, in der Periphärie von Belgrad, O.C.C. 27/4, 270, лист 47: реден број 379: Мунтнер, Лилјана, родена 27 август 1933 во Охрид, убиена на 3 ноември 1942. Друг член од ова

Мајер, Самуел (Саме), Евреин, роден 1896 во Битола, убиен на 5 март, 1942 година во Бањичкиот логор.⁴⁴

Барух, Соли, Евреин, роден на 25 мај 1914 во Скопје, убиен е во Бањичкиот логор на 28 мај 1942 година.⁴⁵

Бераноја (Ашер) Јохан, Евреин, роден 1924 во Скопје, ученик, со место на живеење во Белград; интерниран е во логорот Сајмиште, Земун, убиен е во февруари 1942. Податоците за него ги дала Бераноја Христифор Смиља, стрина, со место на живеење на ул. Лаза Симиќ 9, Белград.

Ботон (Жак) Давид, Евреин, роден 1922 во Скопје, студент, со место на живеење во Скопје; започнувајќи од септември 1941 поминува седум месеци во интернација во логорот во Сајмиште, убиен е во април 1942. Податоците за него ги дал Албахари Данило Исак, вујко, со место на живеење на ул. Караѓорѓев Трг 10, Земун.

Ботон (Жак) Нина, Еврејка, родена 1924 во Скопје, ученичка, со место на живеење во Скопје; започнувајќи од септември 1941 поминува седум месеци во интернација во логорот во Сајмиште, убиена е во април 1942. Податоците за неа ги дал Албахари Данило Исак, вујко, со место на живеење на ул. Караѓорѓев Трг 10, Земун.⁴⁶

семејство, забележан на списокот, под реден број 378 е: Мунтнер Каја, родена на 6 јануари 1927 во Заечар, убиена е на 3 ноември 1942.

44 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedenel listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIIG+IIIЕ, IVA; Konzentrations Lagers Banjica, in der Periphärie von Belgrad, Oo.C.C. 27/4, 270, лист 46. Ова лице во списокот е заведено под реден број 354. Други членови на семејството Мајер, забележани на списокот, се: под реден број 353: Мајер Моша (Мосес), роден на 15 мај во Софија 1897 година, убиен на 3 декември 1941 година и под реден бр. 355: Мајер Вулф, роден на 8 јуни 1891 во Санок, убиен на 11 август 1942 година.

45 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedenel listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIIG+IIIЕ, IVA; Konzentrations Lagers Banjica, in der Periphärie von Belgrad, O.C.C. 27/4, 270, лист 38. Ова лице во списокот е заведено под реден број 63.

46 Пронајдовме податоци и за друг член од ова семејство: Ботон (име на татко Данило) Регина, Еврејка, родена во Белград, домаќинка, со место на живеење во Скопје, категорија на жртва: започнувајќи од септември 1941 поминува седум месеци во интернација во логорот во Сајмиште, убиена е во април 1942. Податоците за неа ги дал Албахари Данило Исак, брат, со место на живеење на ул. Караѓорѓев Трг 10, Земун.

Демајо (Мами) Отилија, Еврејка родена 1914 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; започнувајќи од декември 1941 поминува пет месеци во интернација во логорот во Сајмиште, убиена е во април 1942. Податоците за неа ги дал Демајо Јосиф Александар, девер, со место на живеење на ул. Пере Тодоровиќ 16/3-7, Белград.

Карно (Саламон) Бела, родена 1927 во Скопје, ученичка, со место на живеење во Скопје; започнувајќи од месец февруари 1942, поминува еден месец во интернација во логорот Бањица, убиена е на 17 март 1942. Податоците за неа ги дал Рубеновиќ Жак, братучед од тетка, ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.

Карно (Саламон) Исак, Евреин, роден 1925 во Скопје, музичар, со место на живеење во Скопје; започнувајќи од месец февруари 1942, поминува еден месец во интернација во логорот Бањица, убиен е на 17 март 1942. Податоците за него ги дал Рубеновиќ Жак, братучед од тетка, ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.

Карно (непознато) Леон, Евреин, роден 1895 во Скопје, кројач, со место на живеење во Призрен; започнувајќи од месец мај 1942, во интернација поминува пет месеци во логорот Бањица, убиен е на 11 октомври 1942. Податоците за него ги дал Рубеновиќ Жак, вујко, ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.

Карно (непознато) Саламон, Евреин, роден 1892 во Скопје, кожар-трговец, со место на живеење во Скопје; започнувајќи од месец февруари, поминува еден месец во интернација во логорот Бањица, убиен е на 27 март 1942. Податоците за него ги дал Рубеновиќ Жак, внук, ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.

Карно (Јаков) Алегра, Еврејка, родена 1906 во Приштина, службеничка, со место на живеење во Скопје; во месец февруари 1942 е интернирана во логорот Бањица, убиена е на 27 март 1942. Податоците за неа ги дал Рубеновиќ Жак, братучед, ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.

Карно (Леон) Стела, Еврејка, родена 1926 во Скопје, ученичка, со место на живеење во Призрен; започнувајќи од месец мај 1942, поминува пет месеци во интернација во логорот Бањица, убиена е на 11 октом-

ври 1942. Податоците за неа ги дал Рубеновиќ Жак, братучед од тетка, ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.

Мандил (Рубин) Жули, Еврејка, родена 1906 во Скопје, домаќинка, со место на живеење во Белград, општина Врачар; убиена е во директен терор во Јабука, Панчево, во ноември, 1942. Податоците за неа ги дала Мачи Косара, јатрва, со место на живеење на ул. Добропољска 68, Белград.

Рубеновиќ (име на татко непознато) Алегра, Еврејка, родена 1912 во Скопје, кројачка, со место на живеење во Косовска Митровица; во периодот од септември 1941 до декември 1941 поминува три месеци во интернација во логор во Косовска Митровица; префрлена е во логорот Бањица во декември 1941, убиена е во декември 1942. Податоците за неа ги дал Рубеновиќ Жак, доверичник, со место на живеење на ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.⁴⁷

Русо (Аврам) Реја, Еврејска, родена 1924 во Скопје, ученичка, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; во месец декември 1941 е интернирана во логорот Сајмиште-Земун, каде поминува шест месеци, убиена е на 24 јуни 1942. Податоците за неа ги дала Алмули Јаков Софија, братучедка од вујко, со место на живеење на ул. Палмотичева 18, Белград.

Русо, Марсел, Евреин, роден 1913 Битола, убиен е на 18 ноември 1942 во Бањичкиот логор.⁴⁸

Натан (непознато) Мика, Евреин, роден 1908 во Штип, трговски помошник, со место на живеење во Белград, општина Стар Град; убиена е на 1 февруари 1942 во Бањичкиот логор. Податоците за него ги дал

47 Во рамки на поширокото семејство, го најдовме податокот и за следново лице: Рубеновиќ (Рахамин) Бојана, Еврејка, родена 1939 во Косовска Митровица, дете, со место на живеење во Косовска Митровица, категорија на жртва: во периодот од септември 1941 до декември 1941, три месеци е во интернација во логорот во Косовска Митровица, од декември 1941 е префрлена во логорот Бањица, убиена е во април 1942. Податоците за неа ги дал Рубеновиќ Жак, братучед, со место на живеење на ул. Борис Кидриќ 17, Приштина.

48 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIIG+IIIЕ, IVA; Konzentrations Lagers Banjica, in der Periphärie von Belgrad, Ooo.C.C. 27/4, 270, лист 48. Ова лице во списокот е заведено под реден број 438.

Јосефовиќ Туви Исак, со место на живеење во Белград.⁴⁹

Нахмиас, Мориц, Евреин, роден 1918 Битола, убиен на 7 октомври 1942 во Бањичкиот логор.⁵⁰

Б. Во групата Евреи со потекло од Македонија во НДХ, за 1942 ги идентификувавме следниве лица:

Асео (Јозеф) Џулија, Еврејка, родена 1912 во Битола, народност хрватска, со место на живеење во Загреб; интернирана три месеци во логорот во Ѓаково, убиена е во 1942. Податоците за жртвата ги најдовме во листата жртви од Еврејската општина во Загреб.

Ратино (име на татко непознато) Ребека, родена 1891 во Битола, убиена е на 20 март 1942 година во логорот во Ѓаково во 1942.⁵¹

Коен (име на татко непознато) Мордо, Евреин, роден 1888 во Битола, народност: македонска, со место на живеење во Битола; убиен во логорот Јасеновац во 1942. Податоците за него дила неговата ќерка

49 Меѓу жртвите, пронајдовме податок за две лица родени во Земун, со место на живеење во Скопје, а убиени во Бањичкиот логор: Леви (Јаков) Хилда, родена 1920 во Земун, студент, со место на живеење во Скопје; убиена во логорот Бањица, март 1942. Во графата: место каде жртвата го изгубила својот живот, стои забележано: отерана, не се вратила. Податоците за неа ги дала Нисим Давид Деса, золва, со место на живеење на ул. Браќа Рибникар 2, Нови Сад; и: Леви (Јаков) Ружа, Еврејка, родена 1923 во Земун, ученичка, со место на живеење во Скопје, категорија на жртва: убиена во логорот Бањица, март 1942. Во графата: место каде жртвата го изгубила својот живот, стои забележано: отерана, не се вратила. Податоците за неа ги дала Нисим Давид Деса, золва, со место на живеење на ул. Браќа Рибникар 2, Нови Сад.

50 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIG+IIIЕ, IVA; Konzentrations Lager Banjica, in der Periphärie von Belgrad, O.C.C. 27/4, 270, лист 47. Ова лице во списокот е заведено под реден број 385. Од другите членови на ова семејство, забележани на списокот и кои настрадале во овој логор се: реден број 381: Нахмиас Аврам, роден на 9 декември 1903 година во Ниш, датум на страдање 15 декември 1941; реден број 382: Нахмиас Исак, роден 1899 во Ниш, датум на страдање 15 декември 1941; реден број 383: Нахмиас Јосеф, роден на 16 февруари во Сараево, датум на страдање 7 октомври 1942; реден број 384: Нахмиас Маркус, роден 1870 година во Ниш, датум на страдање 15 декември 1941 година.

51 *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, OCC.27/IIG+IIIЕ, IVA; Liste von Juden des KZ - lagers Djakovo, beerdigt auf dem jüdischen Friedhof in Djakovo/Kroatien Konzentrations Lager "Djakovo" (Kroatien), O.C.C. 27/3b, 269, IIIЕ1. Ова лице во списокот е забележано под број 463, лист 32. Датум на покопување: 22 март 1942 година.

Алегра Херзон, род. Коен, со место на живеење во Загреб.⁵²

Коен (Мушон) Марсел, Евреин, роден 1924 во Битола, ученик, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; убиен во непознат логор во 1942 година. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Коен (Аврам) Мордехај, роден 1876 во Битола, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; убиен во непознат логор во 1942 година. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Коен (име на татко непознато) Клара, Еврејка, родена 1893 во Битола, народност македонска, домаќинка, со место на живеење во Битола; убиена е во логорот Јасеновац во 1942. Податоците за неа ги дава нејзината ќерка Алегра Херзон, со место на живеење во Загреб.

Коен (Мордехај) Алегра, Еврејка, родена 1903 во Битола, домаќинка, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; убиена е во непознат логор во 1942. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Коен (Мордехај) Морис, Евреин, роден 1917 во Битола, трговец, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; убиен во непознат логор во 1942. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Коен (Мушон) Викторија, Еврејка, родена 1911 во Битола, домаќинка, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак, категорија на жртва: непознат логор во 1942. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Коен (име на татко непознато) Рахамим, Евреин, роден 1867 во Битола, работник, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; убиен е во непознат логор во 1942. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Коен (име на татко непознато) Злата, Еврејка, родена 1910 во

⁵² Во графата преживеани членови од потесното семејство, се забележани следниве имиња: Коен Хаим (син), Коен Арон (син), Коен Моис (син), Коен Соломон (син) и Коен Алегра, мажена Херзон.

Битола, домаќинка, со место на живеење во Загреб, категорија на жртва: убиена во непознат логор во 1942. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Коен (Рахамим) Јуда, роден 1894 во Битола, работник, со место на живеење во Загреб, категорија на жртва: убиен во непознат логор во 1942. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Хасон (Јосеф) Саламон, Евреин, роден 1914 во Битола, работник, со место на живеење Загреб, општина, Пешчаница, категорија на жртва: убиен е во непознат логор во 1942. Според податоците на Еврејската заедница во Загреб.

Овадија (Мордехај) Нахман, Евреин, роден 1892 во Битола, работник, со место на живеење во Сараево; на 23 септември 1941 е интерниран во логорот Јасеновац, убиен е во февруари 1942. Податоците ги дава Кабилјо Нахман Џуста, ќерка, со место на живеење на ул. Његошева 63, Белград.⁵³

Овадија (Нахман) Перла [моминско Алеви], Еврејка, родена е 1870 во Битола, домаќинка, со место на живеење во Сараево, општина Центар; интернирана е во логорот во Ѓаково во октомври 1941, каде поминува 5 месеци, убиена е во логорот на 15 март 1942.⁵⁴ Податоците ги дава Овадија Морде Саломон, син, со живеалиште на улица Краља Томислава 4, Сараево.⁵⁵

⁵³ Во графата преживеани членови од најтесното семејство, се запишани: Овадија Џуста (ќерка) и Овадија Леа (ќерка).

⁵⁴ *Архиви на Јад Вашем*, F. Verschiedene listen von KZ-Lagern in Jugoslawien, O.C.C.27/IIG+IIIE, IVA; Liste von Juden des KZ - lagers Djakovo, beerdigt auf dem jüdischen Friedhof in Djakovo/Kroatien Konzentrations Lager "Djakovo" (Kroatien), O.C.C. 27/3b, 269, III E1. Ова лице во списокот е забележано под број 440, лист 31. Како датум на страдање е запишан 14 март 1942 година. Датум на покопување: 15 март 1942.

⁵⁵ Во графата преживеани членови од најтесното семејство, се запишани: Елијас Овадија (син), Данијел Овадија (син), Лида Овадија (ќерка), Саломон Овадија (син), Алберт Овадија (син) и Дона Овадија (ќерка). Во рамки на поширокото семејство, го најдовме податокот и за следново лице: Овадија (Моис) Регина, Еврејка, родена 1895 година во Сараево, службеничка, со место на живеење во Сараево, категорија на жртва: од логорот во Ѓаково во декември 1941 е одведена во логорот Јасеновац, каде поминала пет месеци во интернација, убиена април 1942. Податоците ги дава Кабилјо Нахман Џуста, ќерка, со место на живеење на ул. Његошева 63, Белград.

Штраус (непознато) Јанка, Еврејка, родена 1895 во Тополчани, Прилеп, убиена од усташите во логорот Јасеновац.⁵⁶

Леви (Леополд) Терезија, Еврејка, родена 1890 во Винаца, убиена од усташите во логорот во Ѓаково.⁵⁷

Адижес (Аврам) Давид, Евреин, роден 1905 во Скопје, трговец, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак; во април 1942 е убиен во логорот Јасеновац. Податоците за него ги дал Катан Мојсеј Данијел, шура, со место на живеење ул. Унска 2, Загреб.⁵⁸

V. Идентификација на Евреи од Македонија кои во 1941 се враќаат од Србија и НДХ во Македонија

A. Како одговор на писмото под број 553 од 13 април 1942 од страна на Дирекцијата на полицијата—Одделение за државна безбедност во Софија, Обласната полициска управа во Битола, раководена од Хр. Драголов⁵⁹ преку административната служба, изготвува *Извештај*, заведен под број III.2216, Битола од 7.07.1942 за група Евреи со потекло од Македонија, кои пред распрачувањето на Југославија живееле во Србија и Хрватска, а кои, започнувајќи од мај-јуни 1941 година, ги напуштаат тие простори и доаѓаат во вардарска Македонија под бугарска власт. Со овој *Извештај*, потпишани обласниот полициски началник Б. Димитров и уште двајца началници на обласната полициска управа, Панов и Ненов⁶⁰ е востановено дека сите тие се родени во Битола и се нејзини поранешни граѓани:

„Во битолската област, само во град Битола имало наследство од 3500 лица. Сепак, се покажува дека нивниот број е поголем, бидејќи има

56 Податокот за оваа жртва го пронајдовме дополнително во објавениот список на Музејот на жртвите на геноцидот, Белград. Нам, овој извор не ни беше достапен.

57 Исто.

58 Во рамки на ова семејство, ги пронајдовме податоците и за следново лице: Адижес (Давид) Јосип, Евреин, роден 1924 во Загреб, ученик, со место на живеење во Загреб, општина Медвешчак, категорија на жртва: во април 1942 е убиен во логорот Јасеновац. Податоците за него ги дал Катан Мојсеј Данијел, вујко, со место на живеење на ул. Унска 2, Загреб.

59 Архиви на Јад Вашем, Ф. М 67/97, лист бр. 2.

60 *Извештај* од Обласната полициска управа во Битола од 1942 година и лицата од еврејско потекло кои дошле во Македонија во 1941 година од Белград, Загреб и Сараево, Архиви на Јад Вашем, Ф. М 67/97, лист бр. 3.

и такви кои се родени во Битола, а живееле во пределите на поранешна Југославија и тоа особено во Белград и Загреб. Со повлекувањето на српската армија и заземањето на новоослободените бугарски земји од наша страна, голем број од еврејското население започнува со масовно напуштање на Србија, притоа можеме да востановиме дека тоа доаѓа во Битола и се настанува кај свои блиски.“

Откако Обласната полициска управа во Битола изведува детални проверки за идентитетот на групата битолски Евреи што се враќа во вардарска Македонија, утврдува дека:

„Нивното доаѓање овде се случило во текот на месеците мај и јуни 1941, откако некои од нив се снабдиле само со пропусници-карти од страна на хрватските и германските власти, а некои од нив дури и немаат такви, притоа без да побараат или да се снабдат со неопходни документи од Полицијата и Дирекцијата, со кои им се дава право за престој во дадените населни пунктови.“⁶¹

Извештајот на Обласната полициска управа во Битола е пратен со *Список* на еврејски лица, повратници од Србија и НДХ, кои ги идентификува полициската управа во Битола. Иако *Извештајот* е изготвен во 1942 година, во текот на месеците март-јуни, сепак, јасно се укажува на тоа дека се однесува на иследувањето и регистрирањето на лицата од еврејско потекло кои се вратиле во Битола од Загреб, Белград и Сараево во текот на мај и јуни 1941 година. Тие престојуваат во вардарска Македонија и во 1942 година, кога е всушност составен *Списокот*:

„Веќе откривме такви 35 семејства—според *Списокот* што Ви го доставувам, при што и понатаму ги продолжуваме проверките, за чиешто резултати ќе Ве известиме дополнително.“⁶²

Списокот е потпишан од Обласниот полициски началник Ст. Шишков и началникот на административна служба Н. Панов. Во него се забележани 36 лица од еврејско потекло од Битола, од кои најголем број се дојдени од Загреб и помал број од Белград. Освен едно лице, сите останати лица на *Списокот* се забележани под реден број, по кој следуваат следниве графи со податоци за секое лице одделно: име и презиме, место на раѓање, професија, семеен статус, адреса на живеење во Битола, од каде е дојдено лицето, датум на доаѓање, дали лицето има документи за доаѓање во Битола и забелешка. Иако на одредени места ракописот во *Списокот* е нечитлив, во прилог го изнесуваме неговото расчитување:

61 Исто.

62 Исто.

Список [1]⁶³

Јосиф Коен, роден во Битола, занаетчија, оженет, 4 деца, адреса ул. Бозвели, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Мати Мошон Сарфати, роден во Битола, занаетчија, оженет, 2 деца, адреса Рилски бр. 5, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Исак Јаков Албохер, роден во Битола, занаетчија, оженет, 4 деца, со адреса на живеење ул. Цар Борис бр. 8, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Рахамин Хасон, роден во Битола, чирак-шнајдер, оженет, 4 деца, адреса ул. Обориште бр. 13, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Шабитаи Давид Нисан, роден во Битола, занаетчија, семејна состојба [нечитливо напишано], адреса ул. Бозвели бр. 89, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Алберто Бохор Нисан, заведен е без реден број, неговото име е ставено во заграда, а графите за останатите податоци се празни;

Ментеш Аврам Камхи, роден во Битола, занаетчија, оженет, 4 деца, адреса ул. Сливница бр. 49, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Луиза Мошон Алмонзино, родена во Битола, професија [нечитливо напишано], омажена, 4 деца, адреса ул. Криволак 20, доаѓа од Белград, мај 1941; графата дали има документи за доаѓање во Битола е празна, во графата за забелешки стои, дека во времето кога е составуван Списокот, таа е: почината;

Сола Камхи Аврамова, родена во Битола, кројачка, омажена, 1 дете, адреса ул. Сливница бр 40, доаѓа од Загреб, во мај 1941, графата дали има документи за доаѓање во Битола е празна, во графата за забелешки стои дека во времето кога е составуван списокот, таа е: почината;

⁶³ *Извештај*, лист 4 и 5.

Јаков Хаим Арути, роден во Битола, занаетчија, оженет, 3 деца, адреса на живеење ул. Херцеговачка 50, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Сол Аврам Коен, роден во Битола, непозната професија, оженет 2 деца, адреса ул. 2 Август бр. 14, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Луна Шабитај Касорла, родена во Битола, професија - непозната, омажена, 2 деца, адреса ул. Априлова 7, доаѓа од Загреб, во мај 1941, нема документ за доаѓањето во Битола;

Мардохай Коен Куш[м]а, роден во Битола, занаетчија, оженет, 1 дете, адреса ул. Бозвели 62, доаѓа од Загреб, во мај 1941, нема документ за доаѓањето во Битола;

Арон Коен Јаков, роден во Битола, бакал, оженет, 1 дете, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

[личното име е нечитко напишано] Исак Русо, роден во Битола, неоженет, адреса ул. Рилска 30, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Аврам Израел Камхи, роден во Битола, работник, оженет, 5 деца, ул. Херцеговачка 27, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Јосеф Шабитаи Камхи, роден во Битола, кројач, оженет, 5 деца, адреса [нечитливо], доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Шуа Соломон Касорла, роден во Битола, кројач, оженет, 2 деца, ул. Бистрица, 4, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Рашела Давид Ешкенази, родена во Битола, работничка, оженета, 2 деца, адреса ул. Мицо Кристев бр. 26, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Аврам Исак Навон, роден во Битола, занаетчија, оженет, 6 деца, адреса ул. Мицо Кристев бр. 7, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Давид Шеломо Камхи, роден во Битола, занаетчија, оженет, 6 деца, адреса ул. Мицо Кристев бр. 15, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Мошо Давид Крескис, роден во Битола, занаетчија, оженет, 2 деца, адреса ул. Мицо Кристев бр. 1, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Јако[в] Несау Аврам, роден во Битола, професија [нечитливо напишано], оженет, 5 деца, адреса ул. Мицо Кристев бр. 21, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола; во забелешка: изгубен.

Исак Шалом Ишак, роден во Битола, занаетчија, оженет, 2 деца, адреса ул. Мицо Кристев бр. 92, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

[Д]арво Јаков Мешулам, роден во Битола, работник, оженет, 1 дете, ул. Косанчичева 11, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола; во забелешка: однесен/земен од Германците;

Јосиф Исак Ешкенази, роден во Битола, оженет, 1 дете, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Мон[и] Аврам [Н]исин, роден во Битола, занаетчија, оженет, 1 дете, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Аврам Јаков Арути, роден во Битола, занаетчија, оженет, 3 деца, адреса ул. Оризарска бр. 5, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Бено Јако[в] [П]есо, роден во Битола, работник, неженет, адреса ул. Херцеговачка бр. 40, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Нисим Давид Крескис, роден во Битола, занаетчија, неженет, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Бенцион Бохор Алкусер, роден во Битола, кројач, оженет, 2 деца, адреса ул. Генерал Цончев бр. 9, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Клара Мешулам Коен, родена во Битола, домаќинка, омажена, 2 деца, адреса ул. Бозвели бр. 45, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Мордехај Коен, роден во Битола, оженет, 2 деца, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Клара Мордехај Коен, родена во Битола, домаќинка, омажена, 2 деца, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Аврам Мордехај Коен, роден во Битола, оженет, 2 деца, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Мош[е] Мордехај Коен, роден во Битола, оженет, 2 деца, доаѓа од Загреб, во мај 1941, има документ за доаѓањето во Битола;

Б. Во крајот на *Извештајот* на Обласната полициска управа во Битола од 7.7.1942 за лицата од еврејско потекло кои дошле во вардарска Македонија од Белград, Загреб и Сараево, во 1941 година, е наведено дека—„проверките и понатаму ги продолжуваме, за чии резултати ќе ве известиме дополнително.“⁶⁴

Како резултат на ова ветување, претставуваат два документи кои се однесуваат на дополнително преземените активности од страна на полициската управа во Битола. Првиот документ се однесува на *Извештувањето под* број 815 со датум на заверување на документот на 11 јуни 1942 година, а според квадратниот печат на документот, стои дека е испратен на 17 јуни 1942 година од страна на Обласната полициска управа во Битола до Директорот на полицијата во Софија и началникот на Државната безбедност.⁶⁵ Овој документ се однесува на конкретните

⁶⁴ *Извештај*, лист 4.

⁶⁵ *Извештај*, лист 8 и 9.

активности преземени во врска со откривањето на дополнителен број на лица со еврејско потекло од Битола кои доаѓаат од Србија и НДХ во Македонија. Вториот документ е *Список* каде се регистрирани 17 лица по подополнителната проверка од страна на бугарските органи во Битола.

Списокот е рачни пишуван, на една страница, со датум дека е завршен на 30 мај 1942, своерачно потпишан од началникот на административната служба на Обласната полициска управа во Битола. Како и претходниот, и овој *Список* е релативно нечитливо испишан. Би сакале да истакнеме, дека за разлика од *Списокот* [1], каде речиси до секое лице, во графата која се однесува на месецот кога лицето се вратило во Битола од Србија и НДХ, е запишана и годината, во овој *Список* [2], до месецот, кога лицето се вратило назад во Битола, не е впишана годината. Во подглавјето на *Списокот* [2] стои дека се однесува на: лица од еврејско потекло кои живееле во Загреб и Белград, а пристигнале во Кралството во текот на месеците март, април, мај и јуни [?]. Сепак, во *Известувањето под број 815 од 11 јуни 1942 година*, е забележана годината: 1941, како година на пристигнување на групата Евреи во Битола:

„Господине Директор, Ви го доставуваме дополнителниот список на лица од еврејско потекло, родени во Битола, кои живееле неколку години во Белград и Загреб и кои дошле во родниот град во текот на месеците мај и јуни во 1941 година.

Во прилог: 1 список.“

Документот е потпишан од Ст. Шишков, административна служба на Обласната полициска управа во Битола.

До месецот, означен кога се вратило секое лице во Битола од Загреб, Белград и Сараево, ја допишуваме годината: 1941.

Список [2]⁶⁶

Маир Исак Леви,⁶⁷ роден во Битола, кројач, нема други членови на семејство, адреса ул. Босвели бр. 71; доаѓа од Белград, во мај [1941], нема документ за доаѓањето во Битола;

Пинкас Саломон Касорла, роден во Битола, кројач, оженет, 6 деца, ул. Генерал Џончев бр. 5, доаѓа од Белград, во март [1941], нема

⁶⁶ *Извештај*, лист 11.

⁶⁷ Во *Списокот*, е впишан како Мајер. Исправката ја правиме според тоа како што е впишано неговото име во германскиот список за депортација на Евреите од Македонија.

документ за доаѓањето во Битола;

Јосеф Моше Леви, роден во Битола, професија [нечитливо], оженет, 5 деца, ул. Николаев 19, доаѓа од Белград, во април [1941], има документ од Загреб за доаѓањето во Битола;

Сола Арон Камхи, родена во Битола, домаќинка, омажена, 1 дете, ул. Сливница 53, доаѓа од Загреб, мај [1941], има документ од Загреб за доаѓањето во Битола;

Овадија Самуел Калдерон, роден во Битола, професија [нечитливо], оженет, 4 деца, доаѓа од Белград, мај [1941], има документ за доаѓањето во Битола;

Јаков Јосиф Тодолоно, роден во Битола, професија [неразбирливо напишано], оженет, 5 деца, ул. Н. Рилски 17, доаѓа од Белград, мај [1941], има документ за доаѓањето во Битола;

Бохор Јуда Пардо, роден во Битола, професија [нечитливо], оженет, 5 деца, доаѓа од Белград, мај [1941], има документ за доаѓањето во Битола;

Менахем Соломон Ишах, роден во Битола, професија [нечитливо], оженет, 1 дете, ул. Херцеговачка бр. 42, доаѓа од Белград, мај [1941], има документ за доаѓањето во Битола

Самуел Исак Калдерон, роден во Битола, кројач, оженет, 1 дете, ул. Херцеговачка бр. 27, доаѓа од Белград, мај [1941], има документ за доаѓањето во Битола;

[нечитливо е напишано личното име] Пинкас Арути, роден во Битола, професија [нечитливо], оженет, 1 дете, ул. П. Ефtimi бр. 52, доаѓа од Сараево, јули [1941], има документ од Сараево;

Моис Исак То[?]оро[?], роден во Битола, професија [нечитливо], оженет, 3 деца, ул. П. Ефtimi бр. 70, доаѓа од Белград, април [1941], нема документ за доаѓањето во Битола;

Нисим [?] Касорла, роден во Битола, оженет, 2 деца доаѓа од Бел-

град, мај [1941], нема документ за доаѓањето во Битола;

Естерина Леон [П]апо, родена во Битола, домаќинка, омажена, 4 деца, ул. Н. Босвели 51б, доаѓа од Белград, мај [1941], нема документ за доаѓањето во Битола;

Меркадо Арон Талви, роден во Битола, работник, оженет, 1 дете, ул. Оризарска бр. 5, доаѓа од Загреб, во мај [1941], нема документ за доаѓањето во Битола;

Моис Јосиф Тодолано, роден во Битола, кројач, оженет, 4 деца, ул. Н. Рилска 17, доаѓа од Белград, мај, 16 април [1941], нема документ за доаѓањето во Битола;

Арон Саломон Камхи, роден во Битола, кројач, оженет, 1 дете, ул. Н. Босвели бр. 40, доаѓа од Суботица, јуни [1941], нема документ за доаѓањето во Битола и

Исак Давид Пардо, роден во Битола, неженет, ул. П. Ефtimi бр. 130, доаѓа од Суботица, јуни [1941], нема документ за доаѓањето во Битола.

Во обидот, по документарен пат да ја проследиме понатамошната линија на судбината на оваа група од 54 лица, регистрирани од бугарските власти во погоре расчитаните Списоци, кои, започнувајќи од мај-јуни 1941 се враќаат во Македонија, утврдивме дека најголем дел од нив се заведени во бугарските и германските списоци за депортација во Треблинка во 1943 година. Избегнувајќи ја политиката на масовно убиство од страна на германските и усташките власти во Србија и НДХ започнувајќи од април 1941, оваа група Евреи, враќајќи се во вардарска Македонија, завршува во Конечното решавање на еврејското прашање од страна на бугарските власти во вардарска Македонија во 1943 година. Токму во центарот на овој последен момент, а тоа е нивната депортација и анихилација во екстерминациониот камп Треблинка во март-април 1943 година, ја завршуваме нашата компаративна дискусија за различните холокауст искуства на Евреите од Македонија.

Заклучок (на македонски)

Овој научен труд ја испитува контекстуализацијата на компаративната улога за тоа како различни окупациони системи ја спроведуваат депортацијата на Евреите од вардарска Македонија како дел од Кралството Бугарија и судбината на македонските Евреи кои живееле во распарчениот југословенски ентитет под различни окупациони власти, пред сè, германската и усташката. Имено, првите групни и индивидуални жртви во однос на македонските Евреи, се регистрирани во 1941 година од страна на германскиот окупатор и неговиот соработник, т.е. квинслишката Влада на Милан Недиќ во Србија и од страна на усташката Влада на Анте Павелиќ во Независна држава Хрватска. Преку архивскиот материјал од 1964 *Попис*, спроведен од страна на Сојузната комисија за попис на жртвите во Југославија (1941-1945), потоа, *Извештајот* на еврејската општина Битола од 1 март 1945 година, како и корпусот документи од бугарска провениенција во врска Евреите од вардарска Македонија, овој научен труд успева да ги приложи резултатите за именската или квалитативната класификација во однос на еврејските жртви со потекло од Македонија, како и местата на нивно страдање во 1941 и 1942 година.

Закључак (на српском)

Овај научни рад испитује контекстуализације компаративне улоге како различни окупациони системи спроводе депортацију Јевреја из вардарске Македоније, то јест дела Бугарске, и истражује судбину македонских Јевреја које су живели у распарченој Југославији под различитим окупационим властима, пре свега немачком и усташком. Наиме, прве групне и индивидуалне жртве македонских Јевреја су регистроване 1941. године, а страдали су од немачког окупатора и њихових сарадника, то јест квинслишке владе Милана Недића у Србији, и од усташке владе Анте Павелића у Независној Држави Хрватској. Преко архивског материјала из 1964. године пописа ратних жртава, који је спровела Савезна комисија за попис жртава у Југославији (1941–1945), *Извештаја* јеврејске општине у Битољу из 1. марта 1945. године, као и корпуса докумената бугарске провенијенције у вези са Јеврејима из вардарске Македоније.

је, овај научни рад даје свој допринос резултатима именском или квалитативном класификацијом жртава Јевреја пореклом из Македоније, као и места и време њиховог страдања у 1941. и 1942. години.

А
Р
Х
И
В
С
К
А

Г
Р
А
Ђ
А

Вељко Ђурић Мишина, историчар
Музеј жртава геноцида, Београд

ЗАПИСНИК СА СВЕДОЧЕЊА ЕГОНА БЕРГЕРА О ЗАТОЧЕНИШТВУ У ЈАСЕНОВЦУ 1941–1945. ГОДИНЕ

Објављивање одређених мање познатих или познатих а до сада непубликованих докумената, важних у научноистраживачким пројектима Музеја жртава геноцида, од вишеструке је користи. Пре свега због подсећања на велике трагедије, као и због доприноса реконструкцији појединих догађаја али и изношења „нових“ историјских чињеница.

После објављивања исказа римокатоличког свештеника Јураја Паршића, жупника у логору у Јасеновцу, особе с једне стране логорске жице (Вељко Ђурић Мишина, „Записник са саслушања Јураја Паршића, римокатоличког свештеника у Јасеновцу 1942–1945. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 9, Београд–Крагујевац 2017, 241–248), широј јавност дајемо на увид и аутентично сведочење Егона Бергера, који је као заточеник у јасеновачком стратишту провео 44 месеца.

Егон Бергер (1912, Нова Градишка, Аустроугарска – 1988, Загреб, СФР Југославија), Јеврејин по националности, био је текстилни радник.

Ухапшен је 27. августа 1941. у Загребу и заточен у затвору Нова Вес, а затим је, после три дана, пребачен у Завртницу. Ту је провео једанаест дана, да би 10. септембра био депортиран у Јасеновац. У том логору је, као што смо већ напоменули, провео укупно 44 месеца, до 22. априла 1945. године, то јест до дана пробоја последњих логорских заточеника. Приступио је Четвртој српској бригади XXI дивизије Народноослободилачке војске Југославије.

Бергер је био очевидац патњи и страдања заточеника, својеврсне

логорске грозоте која је, према његовим тврдњама, личила на пролазак кроз пакао. И сам је био страдалник, слично као и Љубан Једнак, једини преживели у усташком покољу Срба у православном храму у Глини 1941. године, па је могао из прве руке да посведочи и да забележи бројне чињенице које ће моћи да послуже у реконструкцији монструозних злочина у јасеновачком логору.

О свом тамновању објавио је 1966. године у Загребу књигу под насловом *44 mjeseca u Jasenovcu*. Књига је касније доживела неколико издања и била преведена и на француски (*Jasenovac, un camp de la mort en Croatie*) 2015. и енглески језик (*44 Months in Jasenovac*) 2017. године.

Бергер је, као бивши заточеник Јасеновца, неколико пута званично сведочио о свом страдању. То је учинио и пред државним органима у Новој Градишци 10. маја 1945. године. Тај исказ преносимо у целости, без икаквих измена.

Документ се налази у Хрватском државном архиву (некадашњи Архив Хрватске), фонд „Земаљска комисија за ратне злочине“.

Извори и литература:

Архив Хрватске (Хрватски државни архив), Загреб, Земаљска комисија за ратне злочине, бр. 1624/45.

Dr Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 334 str.

Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

ZAA P I S N I K
Od 10. svibnja 1945

Spisan kod kružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Novoj Gradiški.

Prisutni od komisije:

Prodanović Mile, predsjednik

r. Bogunil Imenšek, sekretar komisije

Predmet uređivanja je preslušavanje druga Eгона Bergera koji se spasio iz logora Jasenovac.

Egon Berger bude opomenut na iskaz istine, a nakon toga preslušan kako slijedi:

Svj. Egon Berger, rodom iz N. Gradiške, rođen 1912. god. 16. VIII. izrael. vjere, trgovački putnik, oženjen,

Ja sam uhapšen 25. VIII. 1941. u Zagrebu u Radišinoj ul. br. 2 kao Židov po jednom agentu od policije. Nisu me zlostavljali, a 11. IX. 1941. otpremljen sam u logor Jasenovac.

Prvi dan oduzeli su mi novac i sve vrijedne stvari. Oduzeli su mi i odijelo i obuću i zamijenili sa starim. Ja sam dopremljen u Jasenovac s partijom Židove od oko 700 ljudi.

U septembru do polovice oktobra 1941. radio sam na velikom mostu nasipu od jedan dnevni obrok čorbe od graha. Kruha nismo dobivali.

Oko polovice septembra 1941. bilo je oko 80 drugova Židova veći- nom intelektualaca odvedeno prema Kraplju i tu u šumi ubijeni.

Od toga vremena počinje najveći teror nad ljudima koji su radi- li na velikom nasipu/. Tu je radilo oko 1.800 Židova i isto toliki broj Srba. Svijismo bili smješteni u tri barake u kojima je bilo mjesta samo za 900 ljudi. Tako smo se mučili spavali sjedeći, a kad je bila kiša kisluli smo, jer je krov propuštao vodu.

U to vrijeme počele su pristizati nove grupe logoraša Židova i Srba iz Srijema. Također je stigla jedna grupa logoraša kriminalaca iz Koprivnice. Te grupe su bile od 500 do 300 ljudi i pristizale su gotovo svaki dan od 14. novembra 1941.

Koliko se broj ljudi tim novim logorašima povećavao u logoru, toliko je isto vrijeme u logoru bilo ubijenih ljudi, tako je broj logo- raša unatoč pristizanju novih bio otprilike jednak i kretao se oko 3.500 ljudi.

Ljudi su se ubijali pri radu na nasipu, ili putem do nasipa. Tuklo se kundacima, a kad je žrtva pala na zemlju bila je dotučena. Ubijalo se bez razloga. Ustaše su same birale žrtvu. Moglo se je i najmar- livije ređiti, pa se malo zastalo, i to je bilo dovoljno, da se ne- jek ubije. Ustaše, koji su vršili ta ubijstva pripadali su 17 i 22 ličkoj i 14 osječkoj ustaškoj satniji. Osječka se satnija sastojala isključito iz grada Osijeka.

Ubijalo se i pucanjem. Dosta je bilo da je koji drug imao lijepi džemper, pa da zato bude ubijen, da se opljačka njegov džemper.

U to vrijeme bila je već viška voda od nabujale Save iz struga. Lješine su tako otplivale vodom ili su kod gradnje nasipa zatrpane u nasip.

Ubijalo se tako dnevno otprilike 50-60 ljudi.

U barakama je tada već voda bila do pojasa, pa se radi ne održivog zdravstvenog stanja logoraša stalo hladje i zdrave ljude prebacivati na cipelu, a dio starijih i bolesnih ljudi, njih oko 800, prebačeno

12
ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

na treće zgrade dva te su i ti ubijeni. Ubijeni su u , jer su u ko-
žari bili unešeni partizanski letci i brošure, do kojih smo dolazili
mi koji smo išli na vanjski rad.

U kožari sam ostao do 23.IV.1945. Kad smo se organizirali da se
probijemo, jer smo čuli da ćemo na večer biti ubijeni.

Bio sam u udarnoj desetini koja je ubila stražara i uspio sam
se spasiti.

U kožari nas je bilo 147, i računem da nas se je spasilo oko 10
do 15 ostali su pobijeni mitraljezima pri probijanju prema šumi. Ne-
ki su se i sami otrovali da ne padnu u ruke ustašama. Od 12 aprila
1945. potučeno ih je u logoru još oko 20.000 ljudi.

Pročitano i odobreno:

Berger v.r.

/ M.P./

Dr. Imenšek v.r.

M.Prodanović v.r.

Da je ovaj prepis vjeren smome originalu, tvrdi:

Zemaljske komisija za utvrđivanje zločina
okupatora i njihovih pomagača.

Za komisiju:

100.1-612-1-1624/45.

ZAPISNIK Od 10. svibnja 1945

Spisan kod Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina u Novoj Gradiški
Prisutni od komisije:

Prodanović Mile, pretsjednik

Dr. Bogumil Imenšek, sekretar komisije

Predmet uredovanja je preslušavanje druga Egona Bergera koji se spasio iz logora Jasenovac.

Egon Berger bude opomenut za iskaz istine, a nakon toga preslušan kako slijedi:

Svj. Egon Berger, rodom iz N. Gradiške, rođen 1912. godi. 15. VIII., izrael.[ske] vjere trgovački putnik, oženjen.

Ja sam uhapšen 25. VIII. 1941. u Zagrebu u Radišinoj ul. br. 2 kao Židov po jednom agentu od policije. Nisu me zlostavljali, a 11. IX. 1941. otpremljen sam u logor Jasenovac.

Prvi dan oduzeli su mi novac i sve vrijedne stvari. Oduzeli su mi i odijelo i obuću i zamijenili sa starim. Ja sam dopremljen u Jasenovac s partijom Židova od oko 700 ljudi.

U septembru od polovice oktobra 1941., radio sam na velikom mostu nasipu od jedan dnevni obrok čorbe od graha. Kruha nismo dobivali.

Oko polovice septembra 1941. bilo je oko 80 drugova Židova većinom intelektualaca odvedeno prema Krapu tu u šumi ubijeni.

Od toga vremena počinje najveći teror nad ljudima koji su radili na velikom nasipu. Tu je radilo oko 1.800 Židova i isto toliki broj Srba. Svi smo bili smješteni u tri barake u kojima je bilo mjesta samo za 900 ljudi. Tako smo se mučili spavali sjedeći, a kad je bila kiša kisnuli smo, jer je krov propuštao vodu.

U to vrijeme počele su pristizati nove grupe logoraša Židova i Srba iz Srijema. Također je stigla jedna grupa logoraša kriminalaca iz Koprivnice. Te grupe su bile od 50 do 300 ljudi i pristizale su gotovo svaki dan do 14. novembra 1941.

Koliko se broj ljudi tim novim logorašima povećavao u logoru, toliko je u isto vrijeme u logoru bilo ubijenih ljudi, tako je broj logoraša unatoč pristizanju novih bio otprilike jednak i kretao se oko 3.500 ljudi.

Ljudi su se ubijali pri radu na nasipu, ili putem do nasipa. Tuklo se kundacima, a kad je žrtva pala na zemlju bila je dotučena. Ubijalo se bez razloga. Ustaše su same birale žrtvu. Moglo se je i najmarljivije raditi, pa se malo zastalo, i to je bilo dovoljno, da se čovjek ubije. Ustaše, koje su vršili ta ubijstva pripadala su 17 i 22 ličkoj i 14 osječkoj ustaškoj satniji. Osječka se satnija sastojala isključivo iz grada Osijeka.

Ubijalo se i pucanjem. Dosta je bilo da je koji drug imao lijepi djemper, pa da zato bude ubijen, da se opljačka njegov djemper.

U to vrijeme bila je već visoka voda od nabujale Save iz struga. Lješine su tako otplivale vodom ili su koga gradnje nasipa zatrpale u nasip.

Ubijalo se tako dnevno odprilike 50-60 ljudi.

U barakama je tada već voda bila do pojasa, pa se radi ne održivog zdravstvenog stanja logoraša stalo mlađe i i zdrave ljudi prebacivati na ciglanu, a dio starijih i bolesnih ljudi, njih oko 800, prebačeno u Kraplje pod izgovorom, da idu u zimski logor. U Kraplju je međutim također zaostalo oko 1200 logoraša koji su bili tamo smješteni u posebnom logoru.

Tih 1200 logoraša iz logora u Kraplju i 800 logoraša iz baraka u Jasenovcu bili su međutim svi pobijeni između 12. i 14. novembra 1941.

Ljudi su poubijeni na sve moguće načine. Bili su zaklani, ubijeni kundacima, streljani, potučeni sjekirama itd.

Svi su bili ubijani u baraci u Kraplju.

Grupa logoraša iz ciglane u Jasenovcu, bilo je određeno za pokapanje tih žrtava u Kraplju, kad su te žrtve poklane u šumi u Kraplju.

Ja nisam te žrtve pokopao, ali sam sve to čuo od drugova, koji su ove žrtve pokapali.

14. novembra 1941. prebačen sam i ja sa posljednjom grupom zdravih ljudi u logor na ciglanu.

U barakama je još ostalo oko 300 Srba, Židova i ti su pobijeni u sljedećih 14 dana, dok su odstranjivali lješeve, koji su plivali po vodi. Te barake bile su u šumi i zvale su se Jasenovac II.

Tih baraka danas više nema, jer su zadnje daske srušene i odnesene u januaru 1942. Poslje se na tom mjestu nije ništa izgradilo, i danas nema traga, gdje su bile barake logora Jasenovac II.

Samo onaj koji je bio u logoru mogao bi pokazati to mjesto.

Već tokom novembra počele su grupe logoraša, koje su bile prebačene na ciglanu izgrađivati mali nasip. Radom je rukovodio ustaški inženjer Beretino.

Taj nasip je progutao opet nove žrtve. Drži se da je kod gradnje tog nasipa ubijeno oko 1000 ljudi.

Čulo se, da se je povjerenik logora Maks Luburić, obvezao da će se nasip izgraditi za 8 dana, jer je voda jako nadolazila i prijetila da poplavi ciglanu.

Rad je bio otežčan jer se nisu mogle upotrebiti tačke usled blata. Nosi-la se zemlja rukama i kapama. Ustaše su gonile na rad. Ubijalo se za svaku sitnicu i za svaki zastoј u poslu. U to vrijeme smo dobili za hranu do četiri krumpirića i ništa drugo. Ljudi su padali od slabosti i bili pobijeni – jeli smo sirove tikve i kukuruze, kojih je bilo po poljima gdje smo ih krišom uzimali – Te žrtve su pokopane u samom nasipu i kraj njega.

Ta ubijstva su vršile iste ustaške satnije tada je već dnevno stizalo oko 700 – 800 Srba i Židova iz Slavonije i Bosne.

Nas 600 logoraša koji smo bili u novembru prebačeni na ciglanu nismo se imali gdje smjestiti, pa smo bili smješteni pod šupe za bušenje cri-jepa, koje imaju samo krov.

Sada se počelo sa izgradnjom triju baraka za naš smještaj kao i za smještaj novih logoraša.

Od nas 600 svega nas je živo ostalo 16. Svi ostali su se ili od zime smrznuli ili su bili ubijeni, pa su sustali s poslom.

Sada ja počinjem da radim kao grobar. Sada mi postaje jedina dužnost da pokapam žrtve. Stanje u logoru je tada (u toku decembra i januara 1942) takvo, da je dnevno bilo sposobno za rad jedva 200 ljudi. Ti su bili zaposleni na pletenju žice oko logora, a drugi kao grobari. Dnevno smo pokapali oko 200 do 300 žrtava. Nešto ljudi je bilo ubijeno maljem ili šipkama a nešto se smrznulo.

Sada se više nije moglo pokapati ljude na groblju na ekonomiji koja se nalazila kod bajera (rupa gdje se kopala zemlja za ciglu), jer je taj teren već bio prepun.

Pokapalo se obično po 5 do 10 ljudi zajedno. Novo groblje se osnova-lo jedno jedan kilometar daleko od dosadašnjeg groblja.

Na to groblje su se sada dovažale žrtve, koje su dopremene u logor. Žrtve su se odmah upućivale na groblje i tu su ubijane.

Ubijanje se vršilo na slijedeći način.

Mi grobari smo najprije iskopali jamu. Jame su bile veličine 3 do 4 kvadratna metra. Bilo ih je i od 8 kvadratnih metara. Do smo mi grobari kopa-li jame ustaše na čelu sa poručnikom Mujicom su vršili ubijanja nad žrtvama vezanim žicama. Ubijali su ih maljevima (drveni bat). Udarili žrtve po sljepo-očnicama. Zatim se ubijalo udarcem sjekire po vratu. Nadalje se ubijalo meta-njem drvenih klinova u usta. Klin se stavio okomito u usta. Tad se udarilo sjekirom po bradi i klin je izašao napolje na tjemenu. Koji puta su pitali žrtve,

da li imaju rodbine pa kad se je ustanovilo da postoji među kojima žrtvama rodbinske veze siljeni su bili da se međusobno ubijaju. Tako se dešavalo da je brat ubio brata, a otac sina, sin oca itd. Zadnju žrtvu ubili su onda ustaše.

Mnogima su rezali s leđa kajševe. Bio sam prisutan kad je Mujica jednoj žrtvi izrezao kajševe kao uzde i onda ga okolo natjerao natežući za uzde od kože na leđima. Konačno je žrtva po njemu bila ubijena sjekirom.

Pojedinim žrtvama kad su već bile oborene na zemlju, neki mlađi ustaše su rezali noseve, uši i među sobom govorili da će pred drugim ustašama govoriti da su u borbi ubili partizane i odrezali im noseve i uši.

Te odrezane noseve i uši su spremali u rupčice i trpali u djepove.

Žrtve su pregledavali i žrtvama, koje su imale zlatne zube su te zube bodežima izvadili.

Po mojem računu je na tom groblju pobijeno i pokopano 30-40000 žrtava.

Te žrtve su pobijene do otprilike 25 januara 1942.

Ubistva su se vršila dnevno kako su žrtve stizale u Jasenovac. Odmah su otpremene na groblje i ubijane.

Kako je zavládala velika zima zemlja se nije više mogla kopati. Sada je po nalogu ing. Pičilija izgrađena u ciglani jedna peć od cigle.

Točan sastav te peći nije nikom poznat, jer su svi koji su peć gradili bili ubijeni.

Ja sam radio na gradnji te peći svega pol dana i to prvi dan gradnje, zatim sam se javio kao telefonista i radio sam 12 dana na telefonskoj liniji.

Polovicom februara 1942. peć je bila dovršena. Sada su žrtve i to žene i mala djeca počam od dojenčedi dovažani kamionima iz St. Gradiške, pred zgradom gdje je bila peć kamioni su se zaustavili i žene i djeca su bili uvađani u zgradu. Iz zgrade se nisu više vraćali. Mi koji smo stanovali u blizini čuli smo jezovite krikove i zapomaganje žena. Zatim se čuo šum kao da se otvaraju velika željezna vrata, a nakon toga je nastupilo smirenje.

Nakon toga je došao novi kamion s novim žrtvama, prazni kamioni su odlazili.

U jutro na prolazu na rad vidjeli smo ženskih cipela, polucipela, dječje odjeće, koja su se nalazila u blizini ulaza u zgradu. 5. II. 1942. očekivala se najavljena međunarodna komisija za pregled logora. Za doček komisije izgrađivala se po najstrašnjoj zimi i po noći jedna baraka, koja je imala služiti kao trpezarija. Zatim jedna baraka koja je imala služiti kao odmaralište. Ja sam ležao u to vrijeme u baraki, koja je služila kao bolnica. Ležao sam od 5 uboda koje sam dobio od ustaše bajonetom u leđa. Bio sam u februaru 1942. iznešen u baraku na spavanje i to je bio moj spas. Ostali bolesnici su svi radi svog

lošeg izgleda bili ubijeni. Bilo ih je oko 140, a odvedeni su bili iz bolnice i ubijeni za vrijeme vožnje u kamionima, a pokopani su bili u šumi Jasenovac II. Među njima je bio i moj brat Oton Berger. Pokapali su ih same ustaše.

Te noći je bolnička baraka preuređena. Cjela baraka je iz nutra presvučena bijelim štoфом. Metnuto je 50 potpuno novih emajliranih kreveta. Pohvatano je na izgled 50 najboljih zatočenika i ti su smješteni uz najbolju njegu do dolaska komisije u tu bolničku baraku. Dobili smo trake na rukama sa lažnim visokim brojevima koji su predstavljali brojeve zatočenika.

Od uprave logora dobili smo nalog da na upit kojeg člana komisije smijemo samo odgovoriti: „Ja se zovem zatočenik broj”, kod toga se moralo naznačiti broj, koji je bio na traki na ruci.

Komisija je bila sastavljena iz neka dva talijanska fratra, talijanskih i njemačkih časnika, jedne žene u nac-socijalističkoj uniformi, ustaških časnika i novinara.

Komisiju je vodio upravitelj Luburić u časničku blagovaonu i u novo sagrađene barake u koje nije nikad ni jedan zatočenik ulazio.

Kasnije sam čitao u Hrvatskom Narodu članak o toj komisiji, a članak je nosio naslov: „Jasenovac nije oporavilište, a nije ni mučilište.“ Inače je komisija u tom članku dala izraz zadovoljstva nad stanjem u logoru.

Koliko je ljudi spaljeno u peći nema podataka, a među nama u logoru računalo se da je ubijeno oko 10.000. Ta peć je koncem februara ili početkom marta uništena 1942.

Mi znamo samo mjesto, gdje je bila sagrađena.

Ja sam u to vrijeme bio već potpuno iscrpljen, pa me je drug zatočenik Viner prebacio u kožaru.

U kožari sam radio kao perač rublja i kao vanjski radnik.

Godina 1942. bila je najgora, jer je tada pobijeno 60.000 cigana te oko 30.000 žena i djece u Gradini tj. preko puta ciglane preko puta Save gdje postoje čitave kosturnice.

Iz pričanja drugova bio je najgori logor 3 c koji je nosio tablu pjegavog tifusa. Tu su ljudi mučeni glađom bili ostavljeni 30 dana bez hrane. Umirali su. Njihovi drugovi su s mrtvaca rezali meso i hranili su se, da se održe na životu.

To su ustanovili grobari kod izvršenja jer su nekoji lješevi bili bez mesa na butovima i drugim djelovima tijela.

Godina 1943. bila je relativno mirna. Mislim, da je u toj godini, od marta do u jeseni nisu vršena ubijstva. U jesen se opet počelo s ubijanjem.

Tokom 1944. ubijstva su bila na dnevnom redu.

To sve ja dakako znadem po čuvenju od drugova, jer se u kožari

nije ubijalo. Jedino su u jednom navratu odvedeni jedno 18 ljudi i ubijeni u novembru 1944. Zatim jednom drugom zgodom 7, te konačno jedne treće zgode dva te su i ti ubijeni. Ubijeni su jer su u kožari bili unešeni partizanski letci i brošure, do kojih smo dolazili mi koji smo išli na vanjski rad.

U kožari sam ostao do 23. IV 1945. Kad smo se organizirali da se probijemo, jer smo čuli da ćemo na večer biti ubijeni.

Bio sam u udarnoj desetini koja je ubila stražara i uspio sam se spasiti.

U kožari nas je bilo 147, i računam da nas se je spasilo oko 10 do 15 ostali su pobijeni mitraljezima pri probijanju prema šumi. Neki su se i sami otrovali da ne padnu u ruke ustašama. Od 12. aprila 1945. potučeno ih je u logoru još oko 20.000 ljudi.

Pročitano i odobreno:

Berger v.r.

M.P.

Dr. Imenšek v.r.

M. Prodanović v.r.

Da je ovaj prepis vjeran svome originalu, tvrdi:

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina
okupatora i njihovih pomagača

Za komisiju:

КУЛТУРА

СЕТЬА

343.819.5(436-89)''1914/1918''(049.32)
341.322.5(=163.41)(436-89)''1914/1918''(083.81)(049.32)
94(497.11)''1914/1918''(049.32)
COBISS.SR-ID 275660812

Момир Нинковић, историчар
Београд

НЕЖИДЕРСКА ЕПОПЕЈА

**Осврт на књигу Исидора Ђуковића и Ненада Лукића *Нежидер.*
Аустроугарски логор за Србе 1914–1918 (Београд 2017, 310)**

Године у којима се обележавала стогодишњица Првог светског рата дале су додатни подстицај за проучавање тема које се односе на овај сукоб што је умногоме обликовао читав 20. век и покренуо процесе чије се последице и данас осећају. И страни и домаћи историчари бавили су се различитим питањима у вези с местом и улогом Краљевине Србије и Срба у Великом рату. Нова истраживања и објављивање различитих извора бацили су додатну светлост на догађаје из тог бурног времена. Ширење научног знања о овом изузетно важном периоду српске историје посебно је значајно због тога што је Први светски рат једна од најважнијих колективних успомена које чине национални идентитет српског народа. Поред тога што представља време великог јунаштва, победа, ослобођења и уједињења, за Србе је Први светски рат и време огромног страдања. „Време смрти“. Пошто сећање на заједничка страдања, на „зла која су заједнички претрпљена“, представља јако везивно ткиво једне нације (како каже Ернест Ренан, „националне туге више вреде од тријумфа“, „заједничка патња више сједињава него заједничко уживање“), истраживање претрпљених страдања и ратних жртава српског народа у Првом светском рату од изузетног је значаја. У „дугом кретању од клања до орања“ – од османских освајања наовамо, све до данашњих дана и мартовског погрома на Косову и Метохији 2004. године – масовна страдања српског народа толико су се често понављала да се о њима може говорити као о својеврсном „континуитету“ српске историје. У том вишевековном низу српских страдања демографска катастрофа

претрпљена у Првом светском рату заузима једно од „најистакнутијих“ места. Иако је данас број од 1.247.435 страдалих – који је југословенска делегација предала Комисији за репарације на Мировној конференцији у Паризу – подложен преиспитивању и критици, оквирно се може рећи да је Србија изгубила око четвртине становништва, као и да је пропорционално броју становника претрпела највеће губитке у рату. Осим Срба из Краљевине Србије и друге српске краљевине – Црне Горе, великим страдањима су били изложени Срби широм Аустроугарске: у Срему, Банату, Бачкој, Барањи, Хрватској и Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини. Убијани су, гинули и умирали како војници на фронту, тако и цивили, жене, деца и старци. Страдали су на вешалима, од метака, гелера и шрапнела, умирали од болести, глади, исцрпљености и хладноће. Места масовног страдања били су и логори подигнути широм Аустроугарске, Немачке, Бугарске и Турске, међу којима је и Нежидер, коме је посвећена књига коју овом приликом настојимо да представимо научној и широј јавности.

Пре него што пређемо на приказ садржаја књиге, да би се у пуној мери схватио значај теме и место које логори заузимају у српској историји треба поменути и аутентичан поглед Жарка Видовића на Србе као „логорашку нацију“. Овај некадашњи заточеник који је током Другог светског рата прошао затвор у Сарајеву, Јасеновац, интернацију и принудни рад у Норвешкој, на основу личног искуства – свог „логорашког доживљаја рата“ – поменуто становиште је изнео говорећи о Вукашину Мандрапи (Светом Вукашину Јасеновачком) кога је познавао и сматрао је да представља парадигматичну личност новије историје српског народа – „срж новије српске историје“. Наводећи како су споља посматрани Срби „народ чију историју обележава логор – а не ‘устанци’ и ‘победнички ратови’“ (такво гледање на историју српског народа унеколико нас подсећа на стихове Црњанског из песме посвећене атентатору „чудног имена“: *Слави, и оклопницима, нек умукне пој* и даље: *Јаук и гробље је народ мој/ А сјајна прошлост је лаж*), Жарко Видовић истиче: „Зато о повести Срба – мимо четничког, партизанског, устаничког, ратничког или побуњеничког, али заправо митоманског искуства и суда – треба саслушати и проучити искуство логорашко, да бисмо га уградили у нашу веру, душу, у виталност заједнице!“ Не улазећи овом приликом у детаље ширег гледишта о Србима као „логорашкој нацији“ – под том синтагмом није подразумевао само логоре као институције – сматрамо да овде треба истакнути Видовићево наглашавање и позивање на пажљиво проучавање и промишљање логорашког искуства и његово уграђивање

у српски национални идентитет. У прилог важности те тематике, поред патњи и страдања које су Срби доживели у логорима, говоре и одређени „континуитети“. Практично читав српски 20. век је испресецан и изранављен логорима – почевши од масовног интернирања с којим су се Срби суочили у освит „кратког 20. века“: од Арада, Болдогасоња, Добоја, Неђмеђера, Шопроњека... у Првом светском рату; преко Јасеновца, Јадовна, Бањице, Дахауа, логора за децу Јастребарског, Сиска и Горње Ријеке и низа других концентрационих, радних логора и „фабрика смрти“ у наредном светском сукобу; до Лоре, сарајевских логора, Високог, Лапушника, Малишева и низа затвора и логора у којима су држани Срби деведесетих година 20. столећа. Континуитети се понекад симболично огледају и у истом месту на коме су Срби били заточеници током два светска сукоба (Маутхаузен, Добој) или у људима који су као логораши проживели и Први и Други светски рат (рецимо, Душан Кривокапић који је у „нежидерском лагеру“ био од 1914. до 1918. године, а током Другог светском рату био је на „присилном раду у лагерима Бора“).

Истраживање „логорашког искуства“ Срба је значајно и због тога што се у данашње време на Западу прећуткују српска страдања у логорима током два светска рата (професор Ђорђе Станковић је скретао пажњу на то питање пишући о контроверзној књизи Холма Зундхаусена *Историја Србије од 19. до 21. века*). Наспрам тога, испољила се сасвим супротна тенденција: током сукоба деведесетих година прошлог века долази до „врхунца злоупотребе стереотипа о логорима“ у пропаганди, па је на делу „поистовећивање објеката које је српска страна у рату користила за прикупљање и држање заробљених војника и цивила противничких страна са нацистичким ‘млинovima за кости’“ (Горан Милорадовић). Представљање Срба као „злих момака“ и поређење са нацистичком Немачком и Аушвицом имало је пре свега за циљ оправдавање политике која је према њима вођена, али и релативизовање нацистичких злочина из Другог светског рата, релативизовање Аушвица, Матхаузена, Дахауа и других „фабрика смрти“. Управо због значаја Првог светског рата за национални идентитет Срба, претрпљених страдања, патњи, упозоравајућих континуитета и места које „логорско искуство“ треба да заузме у модерном српском националном идентитету, због представљања Срба (што су у два светска сукоба затварани и затирали у логорима, а 1990-их су искусили Лору, сарајевске логоре и затворе и Малишево) као „злих момака“ који су организовали концентрационе логоре попут оних у Трећем рајху – тема књиге то јест сама књига Исидора Ђуковића и Ненада Лукића је толико важна!

Књигу *Нежидер. Аустроугарски логор за Србе 1914–1918* – осим предговора, илустрација, резимеа и списка извора и литературе, који се налазе на почетку, односно на крају публикације – чине две велике, средишње целине. У првој су – кроз три већа поглавља и 23 потпоглавља – на тематски начин обрађени организација и функционисање логора, услови живота и логорска свакодневица интернираца, њихова бројност и умирање (стр. 9–66). Други – и највећи – део књиге чине спискови умрлих интернираца (стр. 67–294).

У *Предговору* (стр. 7–8) аутори су се у основним цртама осврнули на структуру и изворну основу књиге, а на крају су наведене изјаве захвалности. Први део књиге почиње великим поглављем *Логор Нежидер 1914–1918* (стр. 9–40), у коме су у 12 потпоглавља приказани организација логора и живот интернираца од формирања до распуштања логора. На почетку поглавља дате су уводне информације о интернирању цивила и заробљених војника из Краљевине Србије током Великог рата (стр. 9–11). Поменуто је да се интернирци поред поделе на војне и цивилне, могу делити – на основу територијалног критеријума – на оне који су били интернирани у логоре у Аустроугарској, Немачкој, Бугарској и Турској. Указано је на то да су поменуте државе биле потписнице хашких и женевских конвенција (протокола) са краја 19. и почетка 20. века које нису дозвољавале интернирање цивила у заробљеничке логоре, али и на то да су велике силе чланице Антанте (Велика Британија, Француска и Русија) такође спроводиле интернирање или конфинирање са окупираних или привремено заузетих територија и да су на својим територијама имале логоре за цивилно становништво. Аустроугарско образложење интернирања цивила навођењем да су они војни обвезници или да су „пружали оружани отпор због чега су сматрани борцима“, аутори су прокоментарисали речима: „Заиста је тешко прихватити да су деца животне доби од само неколико година, старци и жене били војни обвезници или да су били у стању да пруже оружани отпор“. Пошто се Нежидер налазио на територији Аустроугарске и како је интернирање у аустроугарске логоре спровођено током целог рата, аутори су се осврнули на три фазе интернирања цивила и заробљених војника из Краљевине Србије (јул–децембар 1914, октобар–децембар 1915, 1916–1918), фазе које су се поклапале са одређеним периодима рата две државе (објава рата и борбе 1914, велика офанзива крајем 1915, окупација Краљевине Србије). Према подацима изнетим на Мировној конференцији у Паризу из Краљевине Србије у Аустроугарску је било интернирано око 200.000 људи (147.677 војника и 50.000 цивила). У потпоглављу *Формирање и*

развој логора Нежидер (стр. 12–15) дати су основи подаци о тадашњем Нежидеру (немачки назив: Нојсидел; данас Нојзидл ам Зе, односно Нојзидл на Језеру, а налази се у аустријској покрајини Бургенланд), старој касарни хусарског (коњичког) пука у којој је био смештен Стари логор (или Логор I), као и о изградњи Новог логора (Логора II) у периоду од краја 1914. до јесени 1915. године. Детаљно је приказана структура логора и објекти који су га чинили – блокови, зграде, бараке, кухиње, трпезарије, школа, вртић, магацини, болнички део, купатила, пољски клозети, бунари, логорски круг. Указано је на разлику у смештају и односу према интернирцима на основу социјалног статуса и имовинског стања – интелигенција, професори, официри и виши чиновници били су смештени у нешто бољим условима, а били су и номинално ослобођени од радне обавезе и имали повољнији режим исхране (на неколико места аутори пишу о томе – стр. 13, 14, 20, 23). Огромна већина интернираца заточеништво је проводила у јако лошим условима, а најтеже је било у бившим коњушницама које су имале високу таваницу и мале прозоре, па их је било тешко загрејати са мало огрева колико се добијало, у њима није било довољно светлости; а спавало на слами и танка ланена ћебад нису могла да заштите од хладноће логораше („који су зими најчешће спавали у влажним, прљавим и дотрајалим оделима“), и упркос дезинфекцији осећао се воњ коња.

Наредна целина посвећена је *Команди логора* (стр. 15–16) и у њој је приказана логорска хијерархија – од команданта до војника који су обезбеђивали логор. За команданта логора Јулијуса Вајнграбера наведено је да је био „строг, прек и искључив човек кога су се интернирци највише плашили“, а – на пример – за команданта III групе логораша Гезу Ланташа да је „логорашима остао у лошем сећању“ и да их је „кажњавао [...] за ситнице, без разлога их малтретирао, вређао, псовао, понижавао, тукао корбачем којег је увек носио са собом“. Поред поименичног помињања оваквих људи, наведени су и супротни примери попут ађутанта команданта логора, поручника Хирша, који је био родом из Панчева, често говорио српски и „често ублажавао положај и одговорност логораша пред командантом, колико је то било у његовој моћи“. Дужна пажња је посвећена и *Допремању и отпуштању из логора* (стр. 16–20), од доласка првих интернираца из Подриња, Мачве, Азбуковице и Поцерине средином септембра 1914, преко слања следећих група интернираца и војних заробљеника из Србије, али и из Боке Которске. Описан је начин пријема и наведено како је „сваки интернирац [...] на уласку у логор добијао четвртасту лимену плочицу са ознаком под којом је био уписан у

логорску књигу“ (или исказано речима једног од логораша, „постадосмо нумере“ – стр. 42). Упркос договору српске и аустроугарске владе да се одређени број цивилних интернираца репатрира 1915, из Нежидера је до октобра те године отпуштено мало њих, а по окупацији Србије почели су да пристижу нови логораша. Иако је 1916. најављено пуштање свих интернираних цивила, лансирање те вести је пре свега требало да послужи у сврху пропагандног рата са српским властима. Уз отпуштање неколико релативно већих група интернираца (према неким подацима из самог Нежидера је од почетка 1916. до фебруара 1918. отпуштено 2.000 заточеника), паралелно је текао процес даљег интернирања цивила из Србије. Наредна потпоглавља посвећена су логорској свакодневици интернираца, њиховим активностима од устајања у пет до вече у 22 часа. *Радне обавезе* (стр. 20–22), као што смо поменули, били су ослобођени „повлашћени“ слојеви друштва са „вишим економским и образовним статусом“, а поред њих декларативно су били ослобођени и млађа деца и болесни, као и свештена лица. Ипак, некад ова „правила“ нису поштована, наређивано је да „сви иду на рад без изузетка“, па су и интелектуалци, свештеници и старци упућивани на тешке физичке послове. Део послова је обављан у кругу логора, а за неке послове су интернирци у „радним групама“ упућивани ван њега. Радило се без обзира на временске прилике, а радно време од седам до 14 часова није увек поштовано. Најчешћи послови су били утовар и истовар робе на оближњој железничкој станици Парндорф, рад на пољопривредним имањима, сечење трске на ободу Нежидерског језера и пренос снопова до железнице, израда различитих сувенира од дрвета и метала који су продавани у Бечу и Будимпешти, прављење зимске обуће од дрвета, крпљење одеће и обуће, плетење, прање веша и постељине, рад у кухињи.

Исхрана логораша (стр. 22–26) само до краја октобра 1914. била је одговарајућа, а од тог периода до краја рата квалитет и количина су стално опадали. Иако је Аустроугарска по међународном праву била обавезна да заточенике храни по нормама које су важиле за њене војнике, од јесени 1915. интернирци су трпели велику глад, а у току 1916. хранљивост оброка је пала испод 1.000 калорија, што није било довољно за нормално функционисање организма. У потпоглављу *Брига о здрављу логораша* (стр. 26–28) аутори су навели да су неодговарајући услови за живот утицали на то да „здравље логораша буде стално угрожено“. Три епидемије пегавог тифуса (1915, 1916, 1917) однеле су бројне жртве, а интернирци су масовно умирали и од дизентерије, туберкулозе и других болести. Аутори закључују да су „основни узроци масовног уми-

рања логораша у логору Нежидер 1914–1918. године [...] превасходно епидемије заразних болести изазване неадекватним условима живота, глад због екстремно лоше исхране, али и највероватније неадекватна лекарска помоћ узрокована различитим факторима“. Ограничена преписка логораша (две „фелд пост карте“ месечно), вишеструка цензура и примање два пакета годишње (који су дуго путовали и нико није сносио одговорност за честе крађе) обрађени су у потпоглављу *Поштанска кореспонденција* (стр. 29–30).

Аутори су се осврнули и на *Права, (не)слободе и кажњавање логораша* (стр. 30–31). Према њиховим речима, „кажњавање и тортура интернираца различитим средствима и методама било [је] свакодневна појава“, „логорске старешине су обично са собом носили корбач или штап и врло често су знали да без неког конкретног повода логораша ошамаре, ударе штапом, корбачем или кундаком“. Казне (забрана „хлеба и менаже“, „два часа вешања (привеза)“ за стуб на педаљ од земље, затварање у самицу или у злогласни објекат звани „Пшемисл“) у већини случајева изрицане су на лицу места, без могућности одбране или жалбе. Дужну пажњу аутори су у истоименом потпоглављу посветили и *културно-забавном животу* (стр. 31–33) – прославама празника, позоришним представама интернираних глумаца, рецитованима песама, делатностима свештеничког хора које су донеке олакшавале свакодневље логораша, помагале им да очувају веру и наду у ослобођење. У потпоглављу *Школе у логору* (стр. 33–36), аутори су приказали услове рада, бројност ђака, одлике наставе, недостатак учбеника и наставних средстава, наставни кадар основне школе (покренута у пролеће 1916); а – колико су оскудни извори дозволили – навели су и доступне податке о наставном кадру гимназије која је почела са радом у јулу 1917. године. У наредној целини *Бројно стање интернираца у логору 1914–1918* (стр. 36–39) аутори наводе различите податке који се могу наћи у изворима и закључују да – када се сви они саберу и упореде – може се рећи да је у Нежидеру било интернирано најмање 17.000 лица, превасходно цивила. Од тог броја највећи део су чинили Срби (посебно из Краљевине Србије, али и из Црне Горе, Босне и Херцеговине и других делова Аустроугарске), али било је интернирано и „неколико стотина жена и деце из Пољске, Украјине, Русије, десетак француских породица из банатског села Модоша (касније Јаша Томић), а у августу 1916. године око 2.000 Румуна“. Прво поглавље се завршава подацима о *Распуштању логора* (стр. 39–40) до кога је дошло крајем октобра 1918. године. Описујући повратак логораша у Србију, аутори на крају наводе: „Иако су били победни-

ци, они су се из рата вратили без победничких песама и славља, исцрпљени, болесни и трајно нарушеног здравља. Данас, 100 година након завршетка Првог светског рата можемо рећи да су преживели логораши у ствари били стварни победници Првог светског рата.“

Како би читаоцима приближили тематику разматрану у првом поглављу, аутори су на више места наводили упечатљиве цитате из извора, попут молбе породице за отпуштање из логора интернирца Александра Димића, сећања Јована Миодраговића на тешке услове рада, сећања Душана Кривокапића на лоше услове у којима су живела српска деца, посткарте логораша Радована Миловановића упућене супрузи (стр. 18–19, 21–22, 25–26, 29). Услови живота, свакодневље интернираца и тешкоће са којима су се суочавали додатно су приближени читаоцима другим поглављем књиге *Изводи из сећања логораша о животу у логору* (стр. 41–57). Тешке животне прилике интернираца илустроване су изјавом глумца Владете Драгутиновића – једног од ретких логораша који је успео да побегне – он је о приликама у логору у марту 1915. разговарао с новинаром *Политике* (стр. 41–42). Доста простора је посвећено изводима из сећања Миладина К. Николића Расинског *Нежидерска епопеја или крвави листови живота Срба у Лагери*; пн је као „човек од пера“ (песник и новинар) оставио потресна и упечатљива сведочанства о пријему у логор, атмосфери која је у њему владала, изгледу, понашању и кажњавању интернираца, судбинама и смрти појединих логораша (стр. 42–47). Представа о мукотрпним условима живота у логору – али и несаломивом духу логораша – употпуњена је и утисцима војног свештеника Душана Обрадовића који је обишао Србе интерниране у логорима у војној области Комарно, а за Нежидер је навео: „Ово беше логор најцрњи и најжалоснији на челу са командантом Швабом, који беше прави тиранин и крволук“ (стр. 48–49). У наредном потпоглављу приказана је једна епизода са почетка логорашког живота најпознатијег нежидерског логораша, великог српског и светског научника Милутина Миланковића (стр. 49–50). На особен начин о претрпљеним „грозним мукама“ у логору (али и начину на који је међу логорашима и њиховим потомцима чувана успомена на страдање) сведочи упечатљива прича о једном предмету направљеном у логору – кутији за дуван од ораховог дрвета (стр. 50–51). Муке и тешкоће кроз које су интернирци прошли додатно су илустроване изводима из књиге Живојина Алексића *У туђој земљи* (стр. 51–53). Нарочито је мучан опис оних који су најтеже подносили логорске дане: „Страх ме ухвати кад погледам ту гомилу људи у ритама како ме тупо гледају... као да су из мртвих устали. Иде њихова колона. Напред је чика

Голуб. Остали за њим. Стиже колико ко може. Звали су их мароди. Много су личили на све друго, али не на људска разумна бића. То су они који већ падају и посрћу кад их терају на рад и које из хуманости враћају на носилима у болницу на поправку. Они на ђубрету проналазе отпатке и одмах их стављају у уста. Они су где се просипа вода од опраних судова и раширених руку халапљиво ждеру ту црну, прљаву млаку воду, тако жудно као да им је у њој спас... Ено их пасу траву и сваки себи је рукама заградио, да му је други не узме... Зубима ломе и крцају па гутају их, отимају се, бију, кукају, плачу као мала деца – падају као мушице и умиру.“ На својеврстан начин о страдању кроз које је прошао српски народ у Првом светском рату говоре подаци о *Најбројнијој интернираној породици* – породици Симе Богдановића, угледног трговца из Пријепоља, из које је било интернирано 13 чланова (стр. 53). На крају поглавља наведена је *Прича о љубави између логораша Бошка Дољанчевића из Железника и Јулијане Фурман* (стр. 54–57), прича о тешкоћама и искушењима кроз које је млади пар прошао како у Аустругарској за време рата, тако и после рата у Србији. Прича која показује „другу страну рата“ и чији „заплет“ подсећа на тешкоће главних јунака *Швабице* Лазе Лазаревића, само са срећним „расплетом“.

У последњем поглављу првог дела књиге – *Смрт у логору* (стр. 58–66), аутори су се бавили питањима *Умирања и сахрањивања логораша* (стр. 58–59) и *Логорског гробља на Калварији* (стр. 59–63). Логорско гробље на оближњем брду Калварија успостављено је у октобру 1914. године и на њему је – по расположивим подацима – сахрањено око 4.800 интернираца. Аутори су се осврнули на однос југословенских власти – како Краљевине, тако и социјалистичке Југославије – према одржавању гробља и гробова. Упркос неким мерама, гробље је личило на „напуштено, старо сеоско гробље“ и услед небриге све више се руинирало све до 1953. године када је влада аустријске покрајине Бургенланд ексхумирала посмртне остатке са Калварије и пренела их у костурницу на нежидерском гробљу. У потпоглављу *Извори за састављање спискова умрлих* (стр. 63–66) приказани су различити спискови жртава (од којих је најзначајнији и најпотпунији препис оригиналне књиге умрлих из логора Нежидер), тешкоће, проблеми и недоумице које су пратили рад на састављању пописа страдалих логораша. На основу упоређивања различитих спискова и извора аутори закључују: „Када су на крају сабрани сви подаци, дошло се до укупно 4.763 пописаних и сигурно умрлих интернираца у логору Нежидер, од којих је њих 4.429 било из Краљевине Србије, 118 из Краљевине Црне Горе, из данашњих Босне и Хереговине 2, Хрват-

ске 6, АП Војводине 9, Пољске, Русије, Украјине и Румуније 147, 36 је умрло у неком другом месту [...] У коначни збир умрлих нису урачунати они за које се то није могло поуздано потврдити и којих је било 194 [...] Уочено је да недостају подаци за око 100 умрлих у 1914. и отприлике за још толико у периоду 1915–1918. године. [...] Без обзира на све могуће недостатке, може се поуздано претпоставити да број умрлих вероватно није већи од 5.000 умрлих, што је пак знатно мање од бројки које су до сада навођене, а које су биле знатно, чак и дупло веће.“

Наведеним подацима и поглављем засвођена је прва целина и направљен увод за други део књиге – *Пописи умрлих интернираца у логору Нежидер* (стр. 67–294) који се састоји од 11 спискова. Први и највећи списак представља *Попис умрлих поданика Краљевине Србије* (стр. 69–234) у коме су кроз седам рубрика (име и презиме; пол; година рођења или број година; место рођења, срез или округ; датум смрти; узрок смрти, болест; број гроба) наведени подаци за 3.956 особа. У *Попису умрлих поданика Краљевине Србије за које подаци нису у потпуности прецизни* (стр. 235–256) дати су подаци за још 442 особе.. Попис умрлих поданика *Краљевине Црне Горе и делова тадашње Аустроугарске (садашњих држава Хрватске, Босне и Херцеговине и Србије* (стр. 257–266) обухвата податке за 135 особа. Наредни списак, *Попис умрлих поданика из Царевине Русије, Краљевине Румуније и Кнежевине Албаније* (стр. 267–276) садржи податке за 148 особа. Наведена су и имена и године смрти 18 особа у *Попису умрлих из логорског особља* (стр. 277). У списку *Попис умрлих за које се није могло утврдити место рођења* (стр. 278–280) наведени су подаци за 53 особе (за две особе у рубрици за име и презиме наведено је „непознато“, за једну „глувонем“, а остали имају српска имена и презимена). У следећем списку, *Попис умрлих за које се не може поуздано утврдити да ли се ради о истим или различитим особама* (стр. 281) наведени су – уз објашњење – подаци за девет особа. У *Попису потенцијално умрлих цивила који нису пописани у главним изворима* (стр. 282–287), наведени су – уз указивање на извор (одређена публикација, архив, изјава сведока...) – подаци за 117 особа. *Попис потенцијално умрлих војника који нису пописани у главним изворима* (стр. 288–290) садржи податке за 38 особа. У наредном списку, *Попис уписаних у нежидерске књиге умрлих који су сахрањени у другим местима* (стр. 291–292), наведени су подаци за 36 особа. Последњи списак, *Попис умрлих за чију смрт није добијена званична потврда од надлежних органа* (стр. 293–294), садржи имена 39 особа.

Књига је употпуњена са 10 илустрација (стр. 295–306) – мапа,

фотографија, докумената, цртежа, које – од слике логора из 1915. до савременог изгледа споменика на нежидерском гробљу – комплетирају представу о прочитаном. На крају се налазе *Резиме* (стр. 307) и *Списак извора и литературе* (308–310).

Иако је ова књига посвећена страдању српских интернираца у Нежидеру, она говори и о одређеним питањима карактеристичним за целокупне односе Србије и Аустроугарске у току Великог рата („свака микротема садржи одговарајућа обележја опште појаве“, како би то рекао Бранко Петрановић). Упутили бисмо овом приликом читаоце на две теме од ширег значаја. Прва је однос Црно-жуте монархије према Српској православној цркви у току рата. По окупацији Краљевине Србије свештеници су се нашли у категоријама становништва које је требало одмах интернирати (стр. 11, нап. 4) и по различитим подацима у Нежидеру се током рата налазило 90, 128 (постоји поименични списак!) или 160 свештеника (стр. 38), а више њих је преминуло у логору (стр. 60 – нап. 58, 212, 230, 234, 281, 287). Иако су – попут осталих „повлашћених“ слојева становништва – били ослобођени од радне обавезе, та одлука није увек поштована, па се дешавало да и „попови, протe, калуђери, архимандрити“ обављају тешке физичке послове (стр. 20, 21). Током боравка у логору, они су поред служења опела на сахранама преминулих логораша (стр. 42, 58), кроз поменути хор, организовање прослава Св. Саве и различита предавања одржавали морал логораша (стр. 33, 35, 36). Друга тема на коју бисмо скренули пажњу јесте аустроугарски однос према ћирилици. Интернирци су све до краја 1916, када су због притиска Међународног Црвеног крста и захтева логораша направљени одређени уступци у вези са преписком, морали да пишу искључиво латиницом (стр. 29). Ученици у логорској основној школи су – као што је то био случај и у окупираној Србији и Црној Гори – користили латиничне уџбенике који су били намењени хрватским „пучким школама“, а један од циљева наставе је био да ученици науче да „читају и пишу латиницом“ (стр. 34). Упечатљиво и потресно сведочанство о отпору који су ученици пружали таквој политици представља смрт дечака Томе Максимовића, забележена од М. Николића Расинског (опширније: стр. 42–43). Исти однос према СПЦ и ћирилици Срби су искусили и током наредног светског сукоба. Пишући о „прогону против Српске православне цркве и забрани ћирилице“ током Првог и Другог светског рата, професор Милош Ковић закључује: „Срби су и могли да забораве на то где су били извори њихове виталности и снаге, али су их непријатељи увек подсећали на то”.

Књига И. Ђуковића и Н. Лукића обједињује различита сазнања и податке о логору Нежидер, боравку и страдању српских интернираца у њему од 1914. до 1918. године и на заокружен начин их представља читаоцима. Оно што је ново и што представља главни научни допринос књиге јесу спискови, пописи интернираца умрлих у логору Нежидер и процена аутора да број умрлих није већи од 5.000, што представља значајно кориговање раније навођених процена. У литератури и јавности до сада је углавном навођен број од 9.700 страдалих који је изнео бивши логораш Душан Кривокапић. Чињеница да прецизан попис жртава Првог светског рата (као и каснијих ратова, закључно са НАТО агресијом 1999. године) није урађен даје могућност за „лицитирање“ и паушално навођење различитих – често претераних – бројева. Иако је број жртава који дају Ђуковић и Лукић чак два пута мањи од оног која је до сада навођен, изворна основа на којој су засновали своје тврдње и наведена образложења не остављају никакав простор за сумњу у то да је број страдалих интернираца био мањи од 5.000. Колико год аргументована била њихова процена, оспоравања „устаљених“ бројева страдалих често изазивају контроверзе и негодовања. Иако значајно мањи од претходног навођеног, број од око 5.000 страдалих сам по себи је стравичан! Спискови страдалих и датуми смрти показују колико је умирање било масовно и да су у неким данима (углавном током епидемија) умирале десетине људи, да је – како је то Милутин Миланковић у *Сећањима* навео – „смрт косила“! На основу приказа живота у логору и појединачних судбина датих у првом делу књиге (поготово у поглављу посвећеном сећањима логораша!) можемо да осетимо или наслутимо какве су се патње и драме криле иза сваког од хиљада страдалника наведених у списковима. Даље, усредсређивање на број жртава нас често одвлачи од других битних питања, као што су, на пример, зашто су жене, деца и старци интернирани у логор и због чега су држани у условима које смо помињали? Или, због чега су интернирани свештеници и монаси СПЦ и зашто је потискивана ћирилица? Каква позадина и какве намере су стајале иза тих потеза?

У времену у коме је уобичајено да се у јавности наводи број од 9.700 и износе „процене“ да је страдалих у Нежидеру било и више, значајна корекција броја жртава нам говори да су аутори приступили теми објективно, „без страсти и пристрасности“. Размере страдања – како у Нежидеру, тако и уопште, током Првог светског рата – и начин на који су људи умيرали заиста су довољно ужасни сами по себи да није потребно било какво преувеличавање. У прилог томе да прошла стварност у

овој књизи није посматрана тенденциозно, једнодимензионално, кроз призму „селективне перцепције“, већ да су наведена сва она сазнања до којих су аутори дошли, говори и њихов концепт књиге. На пример, уз помињања лошег односа према интернирцима и личности из логорске хијерархије које су се нељудски понашале према њима (стр. 15–16, 21, 30–31, 41, 43, 45, 48, 49), није прећутано да је било и оних што су коректно, хумано поступали према интернирцима (стр. 15). Исто важи и за локално становништво (стр. 55, 63). Иако су имали одређене аргументе да логорског лекара Армина Гримфелда прикажу као кривца за здравствене прилике у логору, аутори су навели различита гледишта о његовој делатности (стр. 28, 45–47). Као што два пута мањи број жртава не умањује страдања Срба у Нежидеру, тако и навођење личности из логорске хијерархије или припадника локалног становништва који су се људски односили према интернирцима, не умањује њихово страдање и пакао што су га прошли. Поред уравнотеженог и објективног приступа аутора, треба похвалити и труд и време које су уложили да податке о неколико хиљада личности из различитих спискова и извора упореде, допуне и растумаче. Како су Аустријанци преписивали књиге умрлих, у списковима има доста „штампарских и лингвистичких грешака у именима, презименима и именима места“. Решавање и отклањање недоумица и грешака било је – како наводе аутори – „дуготрајан и напоран посао“. Иначе, имајући у виду обезличавајуће искуство логора у којима су људи постајали „нумере“ и „лицитирање“ и олако навођење бројева страдалих, можемо рећи да тај посао поименичног пописивања страдалих представља достојно одавање поште жртвама. Интересантан је и приказ „друге стране рата“ кроз поменућу љубавну причу, као и причу о дуванској кутији, том необичном „посреднику памћења“. У књизи су навођени убедљиви подаци – попут оног о најбројнијој интернираној породици – и упечатљиви и добро одабрани цитати из извора. Такав приступ и мозаична структура књиге омогућили су нам широк увид у трауматично искуство кроз које су прошли српски интернирци у Нежидеру – патње и страдања, живот сведен на мучно преживљавање, боравак у влажним, загушљивим и хладним просторијама, очајне хигијенске прилике, рад у тешким условима са недовољно времена за одмор, умирање од глади, болести и тортуре. Поред похвала, навели бисмо и неколико више коментара, него примедби. На првом месту, чини нам се да је у списковима имена страдалих интернираца требало навести под редним бројевима. То би олакшало кретање кроз пописе жртава и омогућило јасније праћење броја страдалих. У књизи је приказано интернирање

интелектуалаца и услови у којима су боравили, наведене су и неке од познатијих личности, али чини нам се да је нешто више простора требало посветити тим питањима и личностима попут песника Симе Пандуровића. Такође, у потпоглављу посвећеном М. Миланковићу, могла су опширније да се цитирају његова сећања на дане проведене у Нежидеру, што због саме личности М. Миланковића, што због значајних сведочанстава и упечатљивих описа које наводи.

Свега неколико година после Првог светског рата, 1922. године, Милан Богдановић је, указујући како су „већ ствари почеле да се заборављају“, поздрављао појаву једног романа са ратном тематиком и истицао: „Више него икада потребне су сада добре, праве, искрене књиге о рату, да подсети ‘заборавну животињу’ човека на недостојне и антикултурне патње које је прекужио“. Имајући у виду страшно и упозоравајуће искуство 20. века сматрамо да је књига И. Ђуковића и Н. Лукића из истих разлога потребна данас. Нарочито због очигледне кризе културе сећања у српском друштву. Век који нас дели од Нежидера показао је да „логорашко искуство“ Срба спада у оне суштинске појаве националне историје битне како за разумевање данашњих прилика, тако и за одређивање праваца којима се у будућности треба кретати. А данас се дешава да се десетине аутобуса са српским туристима на путу ка Бечу (а организују се и наменске „шопинг туре“) заустављају у Парндорфу како би посетили познати „аутлет центар“. У оном истом Парндорфу до кога су за време Првог светског рата српски интернирци долазили возом, а одатле спровођени пешице до логора у Нежидеру (око три километра). У оном истом месту у које су упућиване радне групе логораша на утовар, односно истовар робе на железничкој станици, и где су интернирци доносили снопове трске коју су претходно по цичој зими – када се „обалски делови језера прекрију ледом“ (М. Миланковић) – секли на Нежидерском језеру. У данашњем систему вредности „шопинг деј“, „јединствено искуство куповине“ и „брендови фирмиране гардеробе“, несумњиво имају предност над одавањем поште страдалим прецима и сународницима. „Аутлет центар“ Парндорф, а не гробница српских интернираца у оближњем Нојсиделу данас је место ходочашћа српских посетилаца. Прилике су такве да би било илузорно очекивати неку значајнију и брзу промену на том плану. Да би се она десила потребно је да страдање претрпљено у Нежидеру нађе своје место у колективном и историјском памћењу српског народа, да дође до институционализације сећања, до изградње културе сећања на „нежидерску епопеју“. Како први корак ка институционализацији сећања представља интерпретација, можемо рећи да су

овом књигом постављени темељи за тај процес. Да ли ће се и како даље он одвијати, да ли ће Нежидер и остали логори у којима су страдали Срби у Првом светском рату постати значајна „места сећања“ у свести српског народа – то већ не зависи од самих историчара, него је питање државне политике. Уз наду да ће, ипак, доћи време у коме ће аутобуси са српским путницима поред Парндорфа кренути и ка Нојсиделу, топло препоручујемо ову књигу научној и широј јавности!

Предраг Лозо, историчар

Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, Бања Лука

САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈСКЕ ПОСТАВКЕ КУЛТУРЕ ПАМЋЕЊА И ГЕНОЦИД НАД СРБИМА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТ-СКОЈ¹

Апстракт: Култура сјећања и памћења су појмови који се и код нас у последње вријеме све чешће спомињу, а да се и не зна шта се под њима подразумева. Савремени мултидисциплинарни дискурси у посматрању сјећања и памћења резултат су и тзв. мемори бума, тј. експлозије сјећања или, како се још назива, помаме за памћењем. Унапријеђена научна сазнања заснована на базичним теоретским поставкама потребно је примијенити и на примјеру памћења геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској. У овом раду се покушава нагласити каква је улога појединачне и колективне свијести о важности ове тематике, али и како се враћањем достојанства појединачној жртви у оквиру локалног и историјског контекста успостављају правилне културолошке основе разумијевања ових догађаја за будуће нараштаје. Проблем културолошког порицања злочина и тзв. ратови памћења посебне су теме које се морају обрадити у таквим посматрањима.

Кључне ријечи: култура памћења, геноцид, Срби, Независна Држава Хрватска, Холокауст, теорија, порицање

Посматрање културе сјећања и памћења захтијева приступ који

¹ Рад представља заправо предавање на тему *Култура памћења* у оквиру пројекта *Образовање о Холокаусту, геноцидима у НДХ и превенцији геноцида* који су организовали Министарство просвјете и културе Владе Републике Српске, Републички педагошки завод, Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица и Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци у периоду 2016. и 2017. године. Кроз пројекат се спроводи обавезно стручно усавршавање наставника и професора историје и српског језика и књижевности у основним и средњим школама у Републици Српској.

је много сложенији од класичног историографског посматрања, а то подразумеива широку мултидисциплинарну лепезу. Она обухвата спектар културолошких, друштвених, политичких, неуролошких, медицинских, психолошких, као и литерарних, вјерских и других области посматрања и изучавања. Савремени дискурси у посматрању сјећања и памћења резултат су тзв. *мемори бума*,² тј. *експлозије сјећања* или, како се још назива, *помаме за памћењем* у последње двије декаде 20. вијека, прије свега у Западној Европи.³ Тај период хронолошки се поклопио са *ратовима за југословенско насљеђе*. Простори Балкана након обје те *експлозије* постали су нека врста огледног поља, тј. изразито повољног експерименталног простора за тзв. *ратове сјећања*.⁴ Епископ Јован Ђулибрк наводи специфичности „заинтересованости разних међународних инстанци за експеримент изградње нације“, као и историчара и других научника на послијератном Балкану, нарочито у Босни и Херцеговини. „Процес је често производио конференције или књиге у којима је мултикултурално-конфесионално-етничка реторика болно подсјећала на старе СФРЈ самоуправне мантре“.⁵

Тешко је, тј. немогуће, набројати све оне који су се на овај или онај начин бавили појмовима сјећања или памћења. Преглед би свакако обухватио различите „посматраче прошлости“ од Џона Лока, Фридриха Ничеа, Сигмунда Фројда, Карла Густава Јунга, преко Томе Аквинског до Светог Августина, па даље хронолошки уназад све до Цицерона... Да се и не говори о савременицима, Ерику Хобсбауму или Ентонију Смиту који су на пољу идентитета морали, и те како, да се дотакну и ових тема. Међутим, француски социолог Морис Албваш (Maurice Halbwachs), професор у Стразбуру и Паризу, развио је 20-их и 30-их година 20. вије-

2 Tijana Bajović, „Poplava sećanja: nastanak i razvoj memory booma“, u: *Filozofija i društvo XXIII (3)*, Beograd 2012, 91–105 (У даљем тексту: Т. Бајовић, *Поплава сећања...*).

3 Michal Sládeček i Jelena Vasiljević, Predgovor, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili Michal Sládeček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, Beograd 2015, 18; Barbara A. Mištal, „Sakralizacija sećanja“, u: *Isto*, 297. (Даље: *Kolektivno sećanje...*)

4 Види још: Предраг Лозо, „Њемачки интервенционизам у посматрању културе памћења у бившој Југославији као дио негирања геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“, у: *Socijalizam i Jugoslavija u različitim kulturama sjećanja: društvo, kultura i nauka*, Vanja Luka 2018, 49–51 (у даљем тексту: П. Лозо, *Њемачки интервенционизам...*); Предраг Лозо, Душан Павловић, „Од принципа образовања о геноциду и Холокаусту до културе памћења у Републици Српској“, у: *Сварог*, бр. 14, Бања Лука 2017, 65 (у даљем тексту: П. Лозо, Д. Павловић, *Од принципа...*).

5 Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011, 121.

ка либералну теорију сјећања.⁶ Његова студија носи врло симболичан наслов *Друштвени оквири памћења* (*Les cadres sociaux de la mémoire*, 1925).⁷ Албвашовим радом тема сјећања практично је *отргнута* из поља медицинских наука и пребачена у миље широког друштвеног и хуманистичког склопа дисциплина. Становишта оснивача поменуте теорије посматрамо данас и кроз проучавања и надоградњу генерације научника што су је у посљедње двије декаде 20. вијека реактуелизовала. Ту генерацију предводили су, и још предводе, истраживачи тадашњег њемачког литерарног кружока, тј. почетног пројекта *археологије књижевне комуникације*, нарочито супружници Јан и Алаида Асман.⁸

Култура сјећања и памћења појмови су што и код нас у посљедње вријеме доживљавају својеврсну девалвацију захваљујући учесталом спомињању без много основног знања о њима. Слично је, рецимо, само дужи период, и са појмом геноцид. Управо српска ријеч *његовање* осликава нам суштину појма култура.⁹ Његовање сјећања и памћења на одређене историјске догађаје, тј. успостављање одговарајућих историјских слика, симбола, ритуала, мјеста, споменика и слично, у основама идентитета појединца и колективитета веома је битан дио културне политике сваког народа. Његовање и узгајање су, такође, појмови који нас вежу за трајање и сложеност процеса.¹⁰

Дакле, основни семантички елеменат за наше посматрање јесте ријеч *сјећање* блиска ријечи *(о)сјећање*: не само сјетити се или сјећати се, него и осјећати нешто. Његовање и осјећање су ријечи које нам демистификују и поједностављују значење културе сјећања, а то опет, као сложен механизам, има и своје различите нивое чије релације „пливају“ између **појединца и групе**. Психолози Фројд и Јунг се разилазе код колективног и појединачног, свјесног и несвјесног, док посматрајући различита промишљања филозофа, психолога и других истраживача можемо наћи многобројна разматрања појмова попут *архетипских слика*.¹¹ Угледни француски мислилац Ернест Ренан, промишљајући о

6 Морис Албваш, професор у Старзбуру и Паризу, живот је завршио у логору Бухенвалд гдје је убијен. Тамо је доспио зато што је питао полицију шта се догодило са његовим тастом, иначе Јеврејином.

7 Т. Бајовић, *Поплава сећања...*, 94.

8 Jan Assmann, *Kultur und Gedächtnis*, Zenica 2005, 14.

9 П. Лозо, *Њемачки интервенционизам...*, 49–51; П. Лозо, Д. Павловић, *Од принципа...*, 65.

10 Исто.

11 Занимљиво је да је у области савремене молекуларне биологије дефинисано: „Управо у организацији једног макромолекула, у 'поруци' која садржи делова-

нацији, у чувеном класичном предавању одржаном на Сорбони 1882, критикујући њемачки национални романтичарски дискурс који је, може се рећи, био доминантан, тврдио је да ни раса, ни језик, ни религија, ни географија нису били пресудни за формирање одређене националне свијести. За њену кохезију није довољно заједничко поријекло, већ се мора обнављати кроз свакодневни плебисцит, а нацију је дефинисао и као заједницу сјећања.¹²

(О)Сјећање, као што видимо и по самом коријену ријечи, више можемо посматрати у вези са личношћу и емоцијом те њеним преношењем. Дакле, контекст са јаким нагласком на ирационално; док је памћење, **пам(ет)ћење**, као што видимо и етимолошки сродно памети, па стога можемо констатовати и његов когнитивни карактер.¹³ „Афективност сјећања пак подразумијева стога његову неурачунљивост и спонтаност.“¹⁴ Њој је потребна артикулација и наратор са знањем о реално интерпретираним историјским чињеницама и процесима, што онда вежемо за појам културалног памћења. Кад смо већ код значајних појмова и њиховог „поједностављивања“ у смислу српског језика ту је и питање дефинисања појма **идентитет**. Како тај појам најједноставније „превести“ и одредити његову улогу у вези са појединцем и групом? Када бисмо најједноставније покушали објаснити ријеч идентитет – то би се могло извести тако што бисмо трагали за одговорима: *Ко сам ја и ко смо ми? Откуда долазим(о) и куда идем(о)?* За идентитет би се могла користити и ријеч *истост*. Ови појмови уједно осликавају и потрагу за саморазумијевањем *онога ко се пита*. Овим идентитетским питањима и терминима у жељи за њиховим објашњењем додајемо и термин који се

ња хемијских покретача у оквирима једног полимера, чува се наследна меморија. Она постаје структура четвртог реда у којој се одређује форма једног живог бића, његова својства и његово функционисање“. Преузето из: Žak Le Gof, „Pamćenje“ u: *Kolektivno sećanje*, 119.

12 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011, 40–41.

13 Vahidin Preljević, „Kulturno pamćenje, identitet i književnost“, u: *Razlika/Diferance 10/11*, Tuzla 2005, 130–131 (у даљем тексту: В. Прељевић, *Културно памћење...*). Ова подјела је само условно речено таква, јер је семантички однос између појмова сјећања и памћења много сложенији, али их, за потребе овог посматрања, морамо поједноставити. Рецимо и то: литература из ове области, углавном са страног говорног подручја, врло је шаренолика по питању поменутих појмова, тј. веома тешко их је разликовати и много зависи како од контекста текста тако и од интуиције и знања преводиоца на наш језик. Неки од истраживача или приређивача чак и не праве јасна термилошка разграничења између ова два појма. Више у: Michal Sládeček i Jelena Vasiljević, *Predgovor*, u: *Kolektivno sećanje...*

14 В. Прељевић, *Културно памћење...*, 131.

чешће користи у области филозофије – *сопство*.

Култура и политике памћења између појединца и колектива

У посматрању ових области морамо покушати бар нагласити односе појединца и групе. Сјећање, како појединца тако и колектива, јесте *поглед изнутра*.¹⁵ Мило Ломпар, када говори о примјеру памћења геноцида над Јерменима, наглашава јак утицај саморазумијевања појединца: „Док спољашњи моменат који одсликава једна државна и национална политика проистиче из колективног саморазумевања, дотле у јерменској ‘невероватној упорности’ постоји и један унутрашњи моменат. Јер, сваки појединац проналази део сопственог саморазумевања у самосазнању о геноциду из 1915. године. Тако се образује један културни образац који није ни у каквом спору са модерношћу нити са европским и хришћанским припадништвом, али је у дубинској сагласности са осећањем идентитета.“¹⁶

Дакле, то саморазумијевање потиче и од првобитног задатка културе памћења – успостављања контакта с духовношћу која *лежи* у особи.¹⁷ Специфични услови неолибералне данашњице, у контексту постмодерне, у процесима наметања тзв. *индивидуалности* и разбијања свих других колективних идентитета осим идентитета силе и корпорација, додају нам још један степен значаја посматрања сјећања и памћења појединца и групе. Утврђивање значаја односа појединца и групе на овим пољима говори нам да „културни избори нису ни лагани ни неограничени“ и да „чланство у култури јесте предмет избора“.¹⁸ Пењући се тако од појединца ка заједници, односно групи и трајању, долазимо до задатка културе, тј. оне култивације (његовања) за коју Зигмунт Бауман наводи да се „односи на превођење пролазног у трајно, тј. на изумевање техника преношења и чувања информација које су од кључног значаја за конституисање и трајање једне групе и њеног идентитета“.¹⁹

Потребно је овдје у хронолошком смислу размотрити прелаз који показује и суштинске односе појединачног сјећања и колективног пам-

15 Moris Albvaš, „Kolektivno i istorijsko pamćenje“, u: *Kolektivno sećanje...*, 61.

16 Мило Ломпар, *Дух самопорицања*, треће допуњено и измењено издање, Нови Сад 2012, 280.

17 Barbara A. Mištal, „Sakralizacija sećanja“, u: *Kolektivno sećanje...*, 298.

18 Jael Tamir, *Liberalni nacionalizam*, 56. Преузето из: Мило Ломпар, *Слобода и истина*, Београд 2018, 31.

19 Alaida Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno“, u: *Kolektivno sećanje...*, 82.

ћења. Сјећања на одређене догађаје најчешће превазилазе животни вијек појединца, јер се она као таква чувају у оквиру породице у периоду између 75/80 и 100 година. У том интервалу три до пет генерација породице најчешће живе симултано и формирају заједницу засновану на заједничким искуствима, причама и сјећањима... Имајући то у виду смјена генерација постаје кључна за формирање и реконструкцију сјећања колективитета, као и за обнову норми, вриједности и културне креативности.²⁰ Латински назив за три до пет генерација на које се протеже *комуникативно* или *социјално сјећање* гласи *saeculum*.²¹ Управо ту долазимо до чињенице у вези са одговорношћу наше генерације и актуелних елита српског друштва за преношење сјећања и формирање памћења на жртве геноцида у НДХ. Проста математичка рачуница²² прецизно показује да у овом периоду остајемо без преживјелих свједока геноцида и Другог свјетског рата и да потомци – они што долазе након друге и треће генерације – неће имати ни онај физички, породични контакт, тј. неће се сјећати својих дједова и бака из тог времена као ми данас. Потребно је, дакле, у нашем кључном прелазном периоду приближно од 2016. до 2041. године, уз сва досадашња достигнућа, одредити стабилне културалне оквири за памћење који ће бити остављени генерацијама што долазе. У разумјевању тих процеса требало би размотрити појам *реинтерпретације*, односно *ремеморијализације* одређених историјских садржаја. „Свака генерација конструише сопствене друштвене мапе и бира своју посебну етничку етику, али то чини у оквиру ограничене матрице која је производ снажне друштвене привржености специфичним митско-симболичким комплексима, конкретним окружењима и јединственим опсегом епоха и значајних личности, јер они чине интринзични етницитет одређене етније... Потребно је још и да разумемо историје њихових поновних открића и заједничких реконструкција прошлости, да видимо шта је свака генерација учинила с наслеђем које је добила.“²³

Досадашња истраживања су утврдила да културално памћење, као и политика памћења имају више обиљежја од којих се издвајају као прва три учвршћивање идентитета, реконструктивност и оформљеност,

²⁰ Исто, 74–75.

²¹ Jan Asman, „Kolektivno sećanje i kulturni identitet“, u: *Kolektivno sećanje...*, 63.

²² 1941+75=2016; 2016+25=2041.

²³ Entoni Smit, „Legende i pejzaži“, u: *Kolektivno sećanje...*, 275; Академик Милорад Екмечић знао је навести констатацију што се, и те како, огледа у смислу ремеморијализације и преиспитивања вриједности. Парафраза би гласила отприлике овако: „Нема генерације Срба у 20. вијеку која није ратовала против вриједности својих очева“.

а четврто и пето су, и за наше посматрање посебно важни, организованост и обавезивост.²⁴ Под организованошћу Јан Асман подразумева: а) **институционално осигуравање комуникације**, на пример преко артикулисања комуникацијске ситуације у церемонији и б) **специјализовање носилаца културног сећања**. Дистрибуција и структура партиципације у комуникативном сећању су дифузне. Нема специјалиста. Насупрот томе, културно сећање увек упућује на неку специјализовану праксу, **врсту „култивације“**.²⁵ Обавезивост се односи на посебан значај културне акумулације знања и симбола за заједницу.²⁶

Дефинишући настанак културалног памћења Алаида Асман га везује за процес производње и у том контексту наводи: „Институције и веће друштвене групе као што су нације, државе, цркве или компаније не ‘поседују’ сећање. Оне га праве саме за себе уз помоћ знакова за сећање као што су симболи, текстови, слике, обреди, церемоније, места и споменици. Уз помоћ таквог сећања, ове групе и институције конструишу идентитет.“²⁷ Ово нас поново враћа на значење ријечи култура или како Ломпар наводи: „Култура је нешто што се обрађује, то је један конструкт“.²⁸

Културално памћење је трансгенерацијско. Комуникацијско сјећање које је нестабилно и краткорочно креће се одоздо нагоре, у замишљеној друштвеној скали, док се политичко или културално памћење претвара у експлицитно, хомогено и представља **институционализовано кретање у правцу одозго надоље**, од система ка појединцу.

Комуникативно сјећање

↑↑↑↑↑↑↑↑

Културално памћење

↓↓↓↓↓↓↓↓

Сјећање у другој и трећој генерацији (прелаз) много је хомогеније, јер га реконструишу историчари. У ланац активности сада се, дакле, укључује когнитивно учење о прошлости, али и имагинативно и емо-

24 Jan Asman, „Kolektivno sećanje i kulturni identitet“, u: *Kolektivno sećanje...*, 66.

25 Исто, 66.

26 Исто, 67.

27 Alaida Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno“, u: *Kolektivno sećanje...*, 77.

28 Мило Ломпар, *Слобода и истина*, 90.

тивно поистовјеђивање са елементима из ње, у чему нам помажу прославе, процесије итд. У овом случају историја постаје облик заједничког знања о прошлости, уз колективно поистовјеђивање и колективно учествовање. То подразумијева, као што је већ наведено, појам колективне обавезе.²⁹

„Дакле, културно памћење незамисливо је без одређене – како год то сад парадоксално звучало – стратегије сјећања и заборава.“³⁰ Управо развој модерног схватања нације и идентитета везан је, према мишљењу неких аутора, за процесе када се „власт“ над памћењем из храма и двора сели на универзитете. Успостављање основа културалног памћења, које ствара касније културалне матице, готово увијек је везано за дјеловање елите једног друштва и као такво, само по себи, *није демократски чин*. То не значи да се поставке, као и струје традиције, не могу накнадно преусмјеравати на начин који је више *демократски*.³¹ Институционални облик којег, условно речено, можемо назвати наметнутим памћењем, заснован је на званичној историји која се *учи и прославља*. „На институционалном плану, извршно памћење јесте оно које се подучава; насилно меморисање тако се налази у добробити ремеморисања заједничких историјских заплета за које се сматра да представљају темељне догађаје заједничког идентитета.“³² У посматрањима ти догађаји се називају још и *гранични догађаји* или тзв. *повлаштени садржаји* у прошлости једног народа или групе која не може подједнако памтити све у својој историји, јер је то просто немогуће. Ако се претходно има у виду улога елите, академског и образовног система као чинилаца у ланцу и подјели активности, слика изгледа сасвим јасна.

Када говоримо о политикама памћења, тј. о управљању ресурсима, можемо се ту вратити становиштима Мила Ломпара који поручује: „Култура ипак има у савременом свету превасходно политички и стратешки значај. Зашто? Зато што она треба да наметне одређени систем очекивања и вредности, да отклони све што је са тим системом несагласно и да на тај начин обликује пожељно саморазумевање које ће бити темељ сваког јавног деловања... Веома је битно разумети да је политика само спољашњи и највидљивији моменат културе, која је – као њена основа – много шира и далекосежнија од политике. То значи да сукобљени интереси на политичком пољу не морају нужно онемогућавати дубинско

29 Alaida Asman, „Sećanje, individualno i kolektivno”, u: *Kolektivno sećanje...*, 77.

30 В. Прљевић, *Културно памћење...*, 129.

31 Исто.

32 Pol Riker, „O pamćenju i podsećanju”, u: *Kolektivno sećanje...*, 173.

поклапање учесника када је реч о хоризонту на којем се појављује српска национална егзистенција.³³

Србима и културном обрасцу који системски морамо надограђивати потребна је „једна симболички утемељена и у јавној свести заснована култура сећања“.³⁴ У њеном средишту било би *српско становиште ослобођено наметнутог осећаја кривице*. Тек тада долазимо до искуства јеврејског и јерменског народа која нас уче да „временска удаљеност не умањује степен општег ангажмана у тој ствари“.³⁵ Дакле, нема опадања активности друштва на артикулацији сазнања протоком времена, напротив, а видјели смо то и на примјеру теоријског прелазног периода између социјалног и културалног памћења. Такође, морамо бити свјесни да „ни истина ни аргументи – сами по себи – нису довољни да би обезбедили прихватање оног што једна културна политика настоји да оствари у свету. Али непрекидно настојање – нарочито када је реч о малим народима, чије су могућности по природи ствари умањене и чији су противници често знатни – као настојање које има дуго трајање отвара могућност да у новом распореду историјских сила – до којег периодично долази – настане јавни простор кога културна политика малог народа може попунити.“³⁶

Дакле, политика памћења је потребна јер је, као што смо видјели, сјећање само по себи лишено знања и мишљења, ослобођено одговорности и може да угрози друге. Њему су *потребни* знање, креација, рацио и ауторитет, јер оно не може да обухвати сву сложеност историје. Пракса и истраживања показали су да *подвлачење црте* испод прошлости не може да буде задовољавајуће, као ни покушаји да се сјећања потисну, јер таква настојања често произведу контрапродуктиван учинак. Памћење, као садашња представа о прошлости, увијек је подложно промјени и преиспитивању са критичке и научнообјективне дистанце.³⁷

Памћење жртава геноцида у Независној Држави Хрватској и теоријске поставке

Узевши у обзир до сада наведено, стављајући га у контекст нашег памћења геноцида над Србима у НДХ, увиђамо потребу дјело-

33 Мило Ломпар, *Повратак српском становишту*, Београд 2013, 66.

34 М. Ломпар, *Дух самопорицања*, 278.

35 *Исто*, 279.

36 *Исто*, 280.

37 Barbara A. Mištal, „Sakralizacija sećanja“, u: *Kolektivno pamćenje...*, 312.

вања система у смислу јасне стратегије што подразумејева и одређене саставне чиниоце теоретских посматрања. Појам *мнемотехника* означава технике које нам омогућавају да лакше запамтимо и усвајамо одређене садржаје. Шематизација, комбиновање почетних слова пасуса или, рецимо, одређивање броја дана у мјесецу помоћу зглобова прстију на шаци технике су које појединац користи у својим личним искуствима да би лакше запамтио садржаје приликом учења. Аналогно томе постоје технике и стратегије на нивоу памћења колективитета. „За осмишљавање те *мнемоstrатегије* у свим културама увијек су биле задужене интелектуалне елите, од индијских брахмана, јеврејских рабина до данашњих модерних културних института, академија и сл.“³⁸ Институције одређују и спроводе различите скупове мнемоничких пракси на разним друштвеним мјестима како би група памтила поједине догађаје који су битни. Мнемоничка активност константна је не само у друштвима без писма, већ и у онима који њиме располажу. Џек Гуди нас увјерљиво подсјећа на то: „У већини култура без писма, а и у бројним секторима наше културе, акумулација елемената у памћењу саставни је део свакодневног живота“.³⁹

Посматрањем литературе из ове области долазимо до појма који се користио и у старом Риму *stabilitas loci* илити стабилност мјеста у којем би сјећање настало и трајало, као неопходног елемента посматрања културалног памћења. Стабилност мјеста је у суштини симболичко просторно осмишљавање прошлости.⁴⁰ Ријеч је о томе да мјесто даје активни материјални подстицај како би се извукла одговарајућа сјећања из саме локације. Ту се утемељују и сакупљају друштвена и колективна сјећања. И управо овдје долазимо до тих светих мјеста и њихових мапа које, како каже Смит, између осталог, дефинишу нацију. Ако разматрамо проучавање и памћење Холокауста као универзални приступ специфичној тематици геноцида и ратних злочина, а и појма органски повезаног процеса са дешавањима у Независној Држави Хрватској можемо извући одређене законитости. Међународне организације у својим упутствима за образовање о Холокаусту и геноциду нарочито наглашавају два значајна методолошка елемента. Они су истакнути до те мјере да су поставили посебно издвојени критеријуми за оцјењивање достигнутог квалитета у образовању о Холокаусту. Први критеријум јесте образовни значај

38 В. Прљевећ, *Културно памћење...*, 129.

39 Ђак Ле Гиф, „Памћење“, у: *Колективно сећање...*, 113.

40 Edvard S. Kejsi, „Јавно сећање у времену и простору“, у: *Колективно сећање...*, 369.

наставе на мјестима страдања. У извјештају ODIHR-a (Office for Democratic Institutions and Human Rights – Канцеларија за демократске институције и људска права) из 2006. под тачком 11 у поглављу о критеријумима стоји: „Посебно су вриједни помена образовни центри установљени на аутентичним мјестима“.⁴¹ Други критеријум је настојање на „локалном друштвеном и културном контексту да би се развили програми који би били релевантни за ученике“.⁴² Из овога је очито колико су мјеста страдања и изучавања локалног контекста веома битна, јер без тога све постаје илузорно и лебдеће – теоријски апстрактно. Локална историја, микроисторија и *историја одоздо*, као и њихова експанзија у историографији такође нам дају посебну слику важности разматрања односа према мјестима која утичу на памћење колектива. У случају геноцида у НДХ нарочито пажња требало би да се усмјери на одређивање адекватних односа у симболичкој поставци културалног памћења између Јасеноваца, Доње Градине и многобројних других стратишта.

Истраживање и меморијализација Холокауста научили су нас да је суштина исправног односа повратак индивидуалној животној причи жртве. Усредсређење на људску димензију приче и наглашавање искуства индивидуалних жртава у контексту историјских догађаја постали су основа универзалног приступа.⁴³

Без текстова као што је *Дневник Ане Франк* историографско представљање Холокауста остављало би много мањи простор за емпатију просјечног читаоца. Дакле, од имагинарних појмова и стратегија, великих бројева и сличног, фокус помјерамо на конкретне људе и мјеста. Сјећање на њих је саживљавајуће и постаје предметни смисао напора појединца и колектива да памте. То су основи адекватне културе памћења коју морамо успоставити када је ријеч о памћењу жртава геноцида у НДХ. Појмови у основи памћења као што су Јасеновац, Доња Градина, Дракулић, Шарговац, Мотике, Пребиловци, Ливањско поље, Јадовно, Садиловац, Брод на Дрини и други образују метафизичку мапу светих мјеста и она је комплетна, једино и само комплетна, заједно са личностима Вукашина Мандрапе, Стане Арнаут, Платона Бањалучког, Радојке Гламочанин, Даре Бановић...⁴⁴ У овим личностима се колективно памће-

41 OSCE/ODIHR, *Education on the Holocaust and on anti-semitism, An Overview and Analysis of Educational Approaches*, Warsaw 2006. 188.

42 Исто.

43 Авнер Шалев, „Јад Вашем и сећање на Холокауст у XXI веку“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, Београд 2008, 23.

44 П. Лозо, Д. Павловић, *Од принципа...*, 67.

ње опредмеђује и у завјетном пољу Српске православне цркве.⁴⁵

Још један теоријски аспект је веома битан, а то је, како се у литератури неријетко назива, *магична моћ понављања*. Понављање ритуала, комеморативних активности, поновне посјете светим мјестима, неуморно наглашавање значаја и животних прича жртава јесу неки од главних елемената успостављања културалног памћења. Као код учења, када нисмо сигурни, потребно је понављање. Томе није на одмет претпоставити чињеницу да колектив, такође, наилази на платое у учењу као и појединац. Улога ритуала што се циклично понавља једна је од кључних у успостављању културолошких матрица заснованих на континуитетима између прошлости и будућности.⁴⁶

Улога језика и националне књижевности у теоретским поставкама

Питање *литерарности Холокауста* развијено је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. вијека. Начин његовог приказивања поставиће се као значајна теоријска дилема међу најеминентнијим научницима.⁴⁷ Тај процес разматрања донекле је био заснован на питању: *Да ли је Холокауст објашњив?*⁴⁸ Сам процес Холокауста се „одликовао бруталношћу починилаца, ћутањем посматрача, запањеношћу изненађених жртава, огромношћу злочина и умешаношћу великог броја цивилизованих људи“.⁴⁹ Касније је отприлике закључено да, прије свега, патња жртава и бруталност починилаца никада до краја не могу бити сагледани и схваћени. Закључено је и да историчар због испитивања квалитета људских збивања наилази на препреке у покушају да осје-

45 У овом раду нисмо се посебно бавили веома значајном темом завјетног црквено-народног памћења код Срба и колективног разумијевања и артикулисања страдања Срба у геноциду у Независној Држави Хрватској. То је тема која захтијева посебно разматрање и пажњу. Више у: Драгослав Илић, Мира Јовановић Ратковић, „Како се сјећати Јасеновца 65 година касније“, у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, број 2, Бања Лука 2010, 379–391.

46 Данило Трбојевић, *Сећање на зло*, Београд 2014, 98.

47 „Кифер је почео да испитује колико су порозне границе историје, те како ће 'литерарност факата самог холокауста' како се изразио Сол Фридлендер (Saul Friedländer) 'произвести' „поглед на историју као сачињену од квазификционалних наратива“ – Ј. Ћулибрк, *Историографија...*, 16.

48 Јехуда Бауер, „Да ли је Холокауст објашњив?“ у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, Београд 2008, 125–145.

49 *Исто*, 132.

ти ситуацију и да се суочи са чињеницом да су починиоци људи слични нама самим. Историчар би можда могао да превазиђе и те тешкоће, како наводи Јехуда Бауер, али ће се наћи пред великим искушењем када буде покушавао да реконструише ужас, страх и патњу жртава или садистичко уживање и бруталност починилаца. Увиђање да је његова вјештина ограничена доводи га до потребе да позове писца, умјетника, пјесника, драматичара, психолога и теолога да додају свој начин гледања како би историчару помогли да дубље испита таму.⁵⁰

У центру посматрања је жртва са њеним дневницима, писмима, свједочанствима, емоцијама, страховима и реакцијама. Највећи дио нас се идентификује са жртвама и патњом, која је у домету наше конституције, прије него са починиоцима. „Руски или пољски сељаци пред стрељачким стројем немачких трупа, француски борци покрета отпора ухваћени и осуђени на смрт, српски сељани наспрам хрватским или немачким убицама – људи суочени са неизбежним уништењем – понашају се на исти начин. Распон реакција се креће од тупог страха и хистеричног плакања до херојског пркоса. Ценимо ово последње што је заиста било распрострањено. Али, ни друге врсте реакција нису ништа мање људске, не мање разумљиве или вредне саосећања.“⁵¹

У историјском развоју студија геноцида улога књижевности и као *свједока* онога што се десило јесте специфична и вишеструка. Антологија *Јерменске песме* на енглеском језику, промовисана од либералних америчких кругова, била је први проносилац гласа о великим покољима Турака над Јерменима из 1895. године, што су се поновила у још већем и драстичнијем системском облику ратне 1915. године. Ауторка Алис Стон написала је тада да ће се „наклоност коју осећамо према Јерменима који неизрециво пате у рукама Турака, додатно продубити кад се упознамо са квалитетима и духом народа, који се виде у његовој поезији“.⁵² Књига је, осим прегледа најљепше јерменске поезије, имала додатке који су омогућили увид у јерменску историју, говорило о скорашњим масакрима, али и о јерменској цркви и напредном статусу жена. Културни и духовни образац јесу свједоци континуитета постојања и зато су увијек први на удару злочинаца и оних што то поричу. Рецимо, отомански цариници на улазу у земљу кидали су карте и дијелове *Библије* јер се у њима помињала Јерменија. То нам говори о потреби починиоца да сакрије обим зло-

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Исто, 135.

⁵² Питер Балакијан, *Река Тигар у пламену, историја геноцида над Јерменима и реакција Америке*, Београд 2011, 117–118.

чина уништењем свједочанства о постојању циљане групе, о тој потреби која сеже до најстаријих времена, па и оног старобиблијског.⁵³

Књижевност је, у нашем случају, покренула процесе у вези са памћењем геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској које је из појединачних породичних сјећања почело да се појављује на јавној сцени. Тако је 1982. године објављен, уз низ бурних јавних реакција, роман *Нож* Вука Драшковића. Исте године у јавном простору покренута дебата о *Голубњачи* Јована Радуловића и режисера Дејана Мијача, и та представа је такође била жестоко нападана и забрањивана. Чини се да су књижевници, осим ширег репертоара, имали и могућност да суптилније изнесу нека питања попут оних у вези са међунационалним односима и злочинима. Бранко Ћопић је, рецимо, према мишљењу епископа Јована Ћулибрка, у Југославији у јавни простор могао изнијети дилеме попут оних у романима *Пролом* и *Глуви барут* које је тешко себи могао приуштити било који историчар и вјероватно би проузроковале оштрије санкције.⁵⁴ Тек након ових дјела и отварања дилема које су она изнијела на јавну сцену почињу историјске расправе. „Историографија није успела да утиче пресудно на стварање историјске свести, а у српском случају се догодило да је чак „књижевност потпуно преузела инструменте за утврђивање критеријума промишљања новије српске прошлости.“⁵⁵ *Стојанка мајка Кнежопољка, Нек пада снијег Господе, Врбас, Кажа* и др. постале су временом глас преживјелих, родбине и потомака жртва што је носио јаку симболичку поруку о злочину, да се он не смије поновити нити прећутати.⁵⁶

Питање трауме и морала

Питање *трауме*, односно ране како је можемо превести са старогрчког,⁵⁷ посебно је и значајно поље у области културе сјећања и памћења када говоримо о (не)објашњивости одређених догађаја и проце-

⁵³ Исто, 58, 210.

⁵⁴ Ј. Ћулибрк, *Историографија...*, 82.

⁵⁵ Коста Николић, *Прошлост без историје*, у: Исто, 26; Компликовани однос два ентитета, историографије и књижевности постаје видљив позивом Џонатана Калера „критици и теорији књижевности да успоставе однос према историји суочавајући се с питањем сопственог уплива у социјалну и политичку историју и водећи рачуна о сопственој историји“. Исто, 134.

⁵⁶ Више у: Предраг Лозо, „Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској“, у: *Бањалучки новембарски сусрети 2016*, 317–337.

⁵⁷ Alaida Assmann, *Duga senka prošlosti*, 114.

са. Година 1941. била је за српски народ, поготово за онај његов дио на територији тадашње Независној Држави Хрватској, година „библијског карактера“. Чини се да јавна свијест о томе у довољном обиму не постоји ни данас у српском друштву, као ни о чињеници да се од посљедица те трауме нећемо опоравити још дуго. Друга и трећа генерација носилаца, сада већ, трансгенерацијске трауме требало би да су је свјесне да би се она могла артикулисати.⁵⁸ Зато је код изучавања сјећања на жртве геноцида у Независној Држави Хрватској ова тема веома битна. Траума и туга по природи ствари снажно повезују појединца и колектив, а 20. вијек представља једну од најтрауматичнијих епоха у људској историји.⁵⁹ Морамо се запитати о степену развоја човјечанства – како је могуће да у епохи у којој је човјек ступио на Мјесец или разбио атом за неколико сати код Међугорја сељаци у јаму дубоку стотину метара баце живе 600 жена и дјеце из Пребиловаца. И зато траума постаје универзално хуманистичко и цивилизацијско питање са одзвањањем питања: *Како је могуће?*

Са развојем посматрања Холокауста, као универзалног приступа хуманистичке идентификације и у оквиру посматрања памћења уопште, питање трауме захтева посебну пажњу. Веома је битно код усмјеравања културолошких оквира да колектив не бјежи у трауматизацију и виктимизацију. Трауму је потребно пребродити и развити у културално памћење, са јасном свијешћу да нашу историју чине, како их Дучић назива у својој пјесми, *мученик и херој, два близанца*.⁶⁰ Са међународног савременог нивоа можемо констатовати чињеницу да се Јад Вашем управо тако зове, тј. посвећен је *жртвама и херојима Холокауста*. У свјетлу разумијевања негативних ефеката виктимизације друштва потребна је свијест да осим деструкције и трауме нашу прошлост чини побједа креативности и енергије живота. У завјетном пољу Српске православне цркве Новомученици Јасеновачки и други су живи у вјечности. Право суочавање са траумом основа је спречавања негативности попут освете, мржње, банализације, виктимизације и сличних које не утичу добро ни на један колективитет. Потиснута траума и њена експлозија након потискивања праве студије случаја када се има у виду простор бивше Југославије.

58 Предраг Лозо, „Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској“, у: *Бањалучки новембарски сусрети 2016*, 317–337; Радомир Самарцић, „Душевне последице геноцида, трансгенерацијски пренос трауме“, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, 265–273.

59 Barbara A. Mištal, „Sakralizacija sećanja“, у: *Kolektivno sećanje...*, 306.

60 *AVE SERBIA: ... Јер су два близанца што си на свет дала -/ Мученик и херој, кап сузе и крви...* Јован Дучић, *Сабрана дела*, Београд 2011, 807.

Суочавање са порицањем на културолошкој основи

Поставимо за почетак хипотетичко питање: *Који су то магистрални правци и центри или једноставно ко жели да култура сјећања и памћења једног народа на сопствено страдање не буде успјешна?* Морамо ту направити теоријски скок на само поље студија геноцида. Према др Грегорију Стентону, предсједнику асоцијације за изучавање геноцида, он се развија у осам етапа. Послије *разврставања* слиједи *обиљежавање, дехуманизација, организација, поларизација, идентификација, истребљење и порицање*.⁶¹ Дехуманизација, односно идеолошко одузимање људских својстава жртви, које на примјеру Независне Државе Хрватске већ увелико започиње изјавама Анте Старчевића како су *Срби намот зрео за сјекиру, како су на степену полубића и како никада неће достићи виши ниво*, „најбоље“ је средство да се починилац идеолошки припреми и убиједи да је жртва мање вриједна и да њеним убиством он чини добро заједници. Дакле, вишедеценијско, вјековно одузимање људских својстава и достојанства и антагонизација односа према заједници других и другачијих, као идеолошка припрема геноцида, као и обиљежавање тракама, брисање имена и додјељивање броја пред убиство појединца, колектива, али и духа у њему само су дио скале зла што се завршава порицањем и негирањем злочина. То негирање злочина, према мишљењу појединих истраживача, не представља крај. Постоји и наставак процеса којем свједочимо данас, а он се може назвати глорификацијом злочина – злочинца и сатанизацијом жртве. Дебора Липштат у својој књизи *Јерменски геноцид* дефинише: „Порицање геноцида тежи да преобликује историју како би демонизовало жртве и рехабилитовало починиоце, и свакако је – последњи стадијум геноцида“.⁶²

Овдје, дакле, посматрамо односе злочинца и жртве. Све до развоја освјешћења о универзалном значају колективног памћења Холокауста у јавној свијести последице сукоба постојали су успостављени наративи по принципу *побједник и поражени*. Сазнања о Холокаусту помјерила су те односе на *злочинац – жртва – посматрач*, тј. они који посматрају злочине и не чине ништа да се они спријече (енгл. bystander). Као што видимо појам посматрач је оптужујући.⁶³ Велико је ту етичко питање одговорно-

61 Genocide Watch, Gregory H. Stanton, President, <http://www.genocidewatch.org/genocide/8stagesofgenocide.html>; (23. 2. 2019).

62 Преузето из: Питер Балакијан, *Река Тигар у пламену, историја геноцида над Јерменима и реакција Америке*, 378.

63 Д. Трбојевић, *Сећање на зло*, 68.

сти, поготово интелектуалне елите и (не)чињења. Раул Хилберг, један од великана науке о Холокаусту, написао је књигу под тим називом која заиста кроз животне приче и „функције“ именованих чинилаца у структурама осликава стање у посматраним областима.⁶⁴ Ако знамо, нажалост, да увијек постоји могућност понављања злочина питање је каква би у том случају била улога институција, система, али и интелигенције и појединаца који негирају злочине или игноришу њихово негирање?

Готово свакодневни стереотипно наметнути притисак на српско друштво има садржилац о *промјени свијести и окретању будућности умјесто гледања у прошлост*. Томе је послужила и ратна стереотипна слика из деведесетих година 20. вијека о народу злочинаца који се из западне перспективе посматрају као поражена страна.⁶⁵ Проучавајући порицање злочина Џудит Херман у свом дјелу *Траума и опоравак* наводи: „Злочиначко понашање, увек се дефинише несавладивом потребом починиоца да ‘промовише заборав’... Тајновитост и тишина су прве линије одбране починиоца. Ако то не успе ‘починилац напада кредибилитет жртве’. А ако жртву не може да ућутка ‘покушава да обезбеди да је нико не слуша’, било безобзирним порицањем било рационализацијом злочина... После сваког зверства човек може да очекује иста предвидљива оправдања: то се никада није догодило; жртва лаже; жртва претерује; жртва скреће пажњу на себе; а у сваком случају, време је да се прошлост заборави и да се крене даље. Што је починилац моћнији већи је његов прерогатив да именује и дефинише реалност, а његови аргументи преовладавају утолико јаче.“⁶⁶

Управо на основу датог цитата мора се бити свјестан културолошких система који желе да обесмисле сјећање и памћење на жртве геноцида у Независној Држави Хрватској поготово у прелазним периодима смјене генерација. Осмишљавати и спроводити културу памћења, а не имати у виду постојање таквих антикултура или контракултура просто је неадекватно. Глорификовање надбискупа загребачког Алојзија Степинца и актуелно негирање злочина у Јасеновцу и на другим стратиштима Независне Државе Хрватске, што се у савременој Хрватској дешава под крилом одређених промјена у Европи показатељи су који се морају узимати у обзир у разматрањима. Разни су и перфидни

⁶⁴ Раул Хилберг, *Злочинци жртве посматрачи, јеврејска катастрофа 1933–1945*, Београд 2001.

⁶⁵ М. Ковић, *Упоришта*, Београд 2016, 83.

⁶⁶ Питер Балакијан, *Река Тигар у пламену, историја геноцида над Јерменима и реакција Америке*, 369, 374.

начини порицања и негирања злочина. Они на пољу културе и политике памћења добијају нове и сложеније форме: од банализације, дисторзије злочина, инфлације појмова, преко наметања наратива о бројевима као кључном критеријуму разумијевања до наративног изједначавања комунизма и нацизма и сл. Ту се посебно треба враћати на почетак овог рада и помињање ратова памћења. Поставља се питање како је могуће да су Срби – и поред огромног страдања – у данашњем пропагандно-интересном западном наративу представљени искључиво као злочинци. Питање је и шта ће се, аналогно томе, тражити од наредних генерација српског друштва, осим већ наметнуте парадигме *промјене свијести*.⁶⁷ Одговор таквим настојањима јесте, за почетак, јасно увидјети да се враћањем достојанства жртви, враћајући јој њено име, лик, животну причу и смјештајући је у конкретан локални контекст граде јаки основи за исправну културу памћења нашег колектива.

Резиме

Други свјетски рат, сукоб што је трауматично обиљежио 20. вијек, српски народ ставио је пред велика искушења и страдања. Срби на подручју Независне Државе Хрватске тада су били суочени са опасношћу потпуног уништења. За успостављање адекватне културе и политика памћења жртава геноцида над Србима у поменутој држави потребно је од имагинарних појмова и стратегија великих бројева фокус помјерити на конкретне животне приче и мјеста. Сјећање на њих је саживљавајуће и постаје предметни смисао напора појединца и колектива да памте. Поштујући савремена научна сазнања у области теорије памћења, приликом креирања културолошких основа за генерације што долазе, неопходно је имати у виду и дјеловање појединаца, групација и система који негирају злочине.

Литература

Albvaš, Moris, „Kolektivno i istorijsko pamćenje“, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, priredili Michal Sládeček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 29–61, Beograd 2015.

Asman, Alaida, „Sećanje, individualno i kolektivno“, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, 71–85, Beograd 2015.

⁶⁷ „Јер увек се у свим пројектима рачуна на младе људе, пошто се не рачуна на оне чија је свест формирана у претходним епохама.“ Мило Ломпар, *Слобода и истина*, 57; Предраг Лозо, „Њемачки интервенционизам у посматрању културе памћења у бившој Југославији као дио негирања геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“, у: *Сociјализам и Југославија у различитим kulturama сјећања: друштво, култура и наука*, 54.

Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, Београд 2011.

Asman, Jan, „Kolektivno sećanje i kulturni identitet”, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, 61–69, Београд 2015.

Assmann, Jan, *Kulturno pamćenje*, Zenica 2005.

Байовић, Тјана, „Поплава сећања: настанак и развој memory booma“, u: *Filozofija i društvo XXIII (3)*, Београд 2012, 91–105.

Балакијан, Питер, *Река Тигар у пламену, историја геноцида над Јерменима и реакција Америке*, Београд 2011.

Бауер, Јехуда, „Да ли је Холокауст објашњив?“ у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, Београд 2008, 125–145.

Gof, Le Žak, „Pamćenje“, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд 2015, 111–125.

Дучић, Јован, *Сабрана дела*, Београд 2011.

Education on the Holocaust and on anti-semitism, An Overview and Analysis of Educational Approaches, OSCE /ODIHR, Warsaw 2006.

Илић, Драгослав, Мира Јовановић Ратковић, „Како се сјећати Јасеновца 65 година касније“, у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, број 2, Бања Лука 2010, 379–391.

Kejsi, S. Edvard, „Јавно сећање у времену и простору“, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, 349–371, Београд 2015.

Ковић, Милош, *Упоришта*, Београд 2016.

Лозо, Предраг, „Њемачки интервенционизам у посматрању културе памћења у бившој Југославији као дио негирања геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској“, u: *Socijalizam i Jugoslavija u različitim kulturama sjećanja: društvo, kultura i nauka*, Banja Luka 2018, 49–73.

Лозо, Предраг, „Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској“, у: *Бањалучки новембарски сусрети 2016*, Бања Лука 2016, 317–337.

Лозо, Предраг, Душан Павловић, „Од принципа образовања о геноциду и Холокаусту до културе памћења у Републици Српској“, у: *Сварог*, бр. 14, Бања Лука 2017, 61–71.

Ломпар, Мило, *Дух самопорицања*, треће допуњено и измењено издање, Нови Сад 2012.

Ломпар, Мило, *Повратак српском становишту*, Београд 2013.

Ломпар, Мило, *Слобода и истина*, Београд 2018.

Mištal, A. Barbara, „Sakralizacija sećanja“, u: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд 2015, 297–317.

Preljević, Vahidin, „Kulturno pamćenje, identitet i književnost“, u:

Razlika/Difference 10/11, Tuzla 2005, 121–132.

Riker, Pol, „О памћењу и подсећању”, у: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд 2015, 167–179.

Самарцић, Радомир, „Душевне последице геноцида, трансгенерацијски пренос трауме“, у: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, 265–273.

Sládeček, Michal i Jelena Vasiljević, Predgovor, у: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд 2015, 7–25.

Smit, Entoni, „Legende i pejzaži”, у: *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Београд 2015, 255–281.

Трбојевић, Данило, *Сећање на зло*, Београд 2014.

Ћулибрк, Јован, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011.

Хилберг, Раул, *Злочинци жртве посматрачи, јеврејска катастрофа 1933–1945*, Београд 2001.

Шалев, Авнер, „Јад Вашем и сећање на Холокауст у XXI веку“, у: *Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста*, Београд 2008, 21–24.

П Р И К А З И

Др Ненад Антонијевић
Јасмина Тутуновић-Трифунув
Музеј жртава геноцида

ЕЛАБОРАТИ ПОКРАЈИНСКЕ КОМИСИЈЕ ВОЈВОДИНЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Приређивач: др Драго Његован

Издавачи: „Прометеј“ и Мало историјско друштво из Новог Сада и Музеј жртава геноцида из Београда

Књига: Злочини окупатора и њихових спомагача у Војводини 1941–1945 – VII група масовних злочина (Срем); Логори Сајмиште, Кустодија, Јасеновац

До сада је, у периоду од 2009. до 2017. године, у едицији *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини* објављено 12 књига докумената. Ова, тринаеста књига архивске грађе публикована је 2018. године, а у припреми су четрнаеста и петнаеста. Књигу је, као и претходне у едицији, приредио др Драго Његован, музејски саветник и директор Музеја Војводине у Новом Саду. Књига садржи и предговор, увод и белешке о приређивачу, а сведочи о логорима на Сајмишту и у Јасеновцу, као о усташком затвору у Сремској Митровици, познатим под називом *Кустодија*.

Документа, која је приредио колега Драго Његован, потичу из грађе Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, односно материјала Анкетне комисије за Срем. На елаборату насловљеном *Логори – Сајмиште, Кустодија и Јасеновац*, сврстаном у VII групу масовних злочина у Срему, радила је Покрајинска комисија

Војводине која је посао завршила 25. априла 1947. године.

Елаборат је подељен у три тематске групе. Први део посвећен је логору немачког Гестапоа (Konzentrationslager Semlin) на Сајмишту и износи податке о животу логораша, мучењима, тзв. Рибарском и Мађарском павиљону, логорској болници, стрељањима и вешањима ван логора, начину довођења заточеника, као и о жртвама логора у Земуну.

У другом поглављу дати су подаци о усташком затвору у Сремској Митровици (положај затвореника, мучења, одвођења на стратишта, број жртава и одговорност за злочине). На странама 71–101 објављени су поименични спискови окупатора и њихових помагача (324), одговорних за ратне злочине. Већину злочинаца чинили су припадници хрватског народа и немачке националне мањине у Југославији.

Најобимније поглавље ове збирке докумената односи се на највећи логор и највеће стратиште за време Другог светског рата на територији окупиране Југославије: усташки концентрациони логор Јасеновац. Поред историјских извора о логору смрти Госпић, који је претходио Јасеновцу, објављени су и извори о формирању система јасеновачког логора (логори I–V). Подаци о положају логораша, (не)хигијенским условима у логору, о логорским економијама, начинима ликвидације логораша (масовна убиства мушкараца, жена и деце), о логорској управи и одговорности за почињене злочине, као и списак 257 усташких злочинаца и кољача у логору Јасеновац, такође су дати у овом поглављу. На крају књиге наведен је попис извора и доказног материјала коришћеног приликом израде елабората и сачињавања списка злочинаца.

Приређивач је задржао исти принцип објављивања докумената, као и у претходним елаборатима. Интервенисао је минимално, остављајући оригиналан стил и правопис документа, а исправљене су очигледне штампарске грешке. Успутна замерка се односи на погрешно написан назив села Крапје, јер је наведено као „Крање“ (што није исправљено), а налази се у поглављу о логору Јасеновац, тј. у делу елабората о јасеновачком логору број 1 (страница 133).

Као и други елаборати Покрајинске комисије Војводине, приређени елаборат налази се у Збирци докумената Музеја Војводине у Новом Саду, у одељењу за савремену историју.

Документарне фотографије (64), објављене у овој књизи потичу из збирки фотографија Музеја Војводине у Новом Саду и Архива Југославије у Београду. О затвору у Сремској Митровици и немачком логору на Старом сајмишту сведоче 22 фотографије, а 42 о усташком логору Јасеновац.

Издавачи тринаесте књиге елабората Покрајинске комисије Војводине су Мало историјско друштво и издавачка кућа „Прометеј“ из Новог Сада, као и Музеј жртава геноцида из Београда, који се овом приликом, поред два стална издавача досадашњих елабората, први пут појављује као саиздавач.

Овај елаборат до сада није објављиван ни у фрагментима ни у целини што, свакако, представља највећу вредност књиге. Похваљујемо напор приређивача у публиковању грађе о ратним злочинима, злочину геноцида и Холокауста почињеним на територији окупиране Југославије у периоду Другог светског рата, у случају поменуте едиције извора за историју Војводине, а у овој књизи Срема, као и логора (усташки логор Јасеновац и немачки логор Земун на Старом сајмишту) и затвора (усташки затвор у Сремској Митровици).

Посебан значај за српску историографију представља приређивање историјских извора о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској, квислиншкој држави што је систематски планирала и починила геноцид над Србима и Ромима и Холокауст над припадницима јеврејске заједнице. Ти злочини, и поред досадашњих уложених напора историчара и публициста, нажалост још нису довољно истражени и на прави начин представљени домаћој, а посебно страној историографији. Захваљујући приређивачу ове едиције документарне грађе др Драги Његовану, истраживачима је постало доступно стотине докумената на неколико хиљада страница о овој болној теми српске и југословенске историје.

Д
Н
Е
В
Н
И
К

Д
О
Г
А
Ъ
А
Ј
А

**ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ
МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА
31. март 2018 – 30. март 2019.**

2018.

23. април: Београд, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ организовала је семинар о Холокаусту, геноциду и другим злочинима у Другом светском рату. Скуп је реализован захваљујући сарадњи са независном мрежом „Тераформинг“, Међународном службом тражења (International Tracing Service – ИТС) и Међународном школом за студије Холокауста Јад Вашем из Јерусалима. На семинару су предавања одржали: Нама Шик, историчар, директор одељења за електронско учење у Међународној школи за студије Холокауста у Јад Вашему, Јерусалим, Израел и Аким Јах, историчар, Међународна служба тражења, Бад Аролсен, Немачка. Из Музеја жртава геноцида семинару су присуствовали Јасмина Димитријевић, Гордана Шеатовић и Ненад Антонијевић.

9. мај: Беране, Представљање *Годишњака за истраживање геноцида*

На основу протокола о сарадњи Музеја жртава геноцида и Института за српску културу из Никшића уприличена је трибина у Галерији Полимског музеја у Беранама. Директор Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина говорио је о активностима и плановима те институције, др Будимир Алексић о сарадњи Института и Музеја, а др Василије Јововић о геноциду у селу Велика који су припадници 21. СС-дивизије „Скендербег“ починили 28. јула 1944, о чему је претходно објавио текст у *Годишњаку за истраживање геноцида*, број 10 за 2018. годину, што је

представљало први вид сарадње две институције.

13–18. мај: Посете меморијалним центрима у Кракову, Аушвицу и Будимпешти

Према раније утврђеном студијском програму посета меморијалним центрима, запослени у Музеју жртава геноцида Вељко Ђурић Мишина, Јасмина Димитријевић, Ненад Антонијевић и Гордана Шеатовић, стручни сарадник Бојан Арбутина и специјални гост мр Владана Лилић са Универзитета „Унион – Никола Тесла“ из Београда (с којим Музеј сваке године 27. јануара организује пригодну конференцију о геноциду), посетили су у Пољској Аушвиц и Краков, и у Мађарској Будимпешту. На студијском путу у Чешкој делегација је посетила Брно, у Словачкој Братиславу, у Аустрији Беч а у Мађарској Сент Андреју.

На пут је делегација кренула у недељу 13. маја. Сутрадан је посетилила комплекс Концентрационог логора Аушвиц. Наредног дана уследила је посета тзв. Јеврејској четврти и Музеју града Кракова, смештеном у некадашњој фабрици Оскара Шиндлера.

На путу ка другом меморијалном центру у Будимпешти извесно време делегација је провела у Брну, Братислави, Бечу и Сент Андреји, знаменитом градићу значајном у српској историји. У Будимпешти је делегација разгледала сталну поставку Музеја Холокауста, у згради наменски грађеној за ту сврху.

19. мај: Источно Сарајево, *Наука и стварност*, научни скуп, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет

Др Ненад Антонијевић, музејски саветник у Музеју жртава геноцида, предао је реферат са темом „Обележавање 100–годишњице Великог рата у листу *Политика* у рубрици 100 година од Великог рата – култура сећања и још понешто“.

22–23. мај: Бања Лука, Седма међународна конференција о Јасеновцу

На седмој међународној конференцији о Јасеновцу коју су организовали Удружење Јасеновац – Доња Градина и Међународна комисија за утврђивање истине о Јасеновцу, Бања Лука, др Ненад Антонијевић, музејски саветник у Музеју жртава геноцида, предао је реферат под насловом *Да ли је Јасеновац био логор после 1945. године?*

6. јун: Ужице, Представљање новог издања

Музеј жртава геноцида објавио је рукопис Богића Красића под насловом *Ужички округ 1944. године*. Прво представљање тог дела одр-

жано је у Београду 20. априла, у дану сећања на 22. април 1945. године, кдан пробоја последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац. Друго представљање уприличено је у згради Скупштине општине Ужице, која је и финансијски помогла објављивање поменуте књиге. На представљању су говорили др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртва геноцида, др Милутин Живковић и сам аутор Богић Красић, својевремено запослен у Народном музеју у Ужицу.

14. јул: Музеј Старе Херцеговине, Фоча, Отварање изложбе *Белези великих злочина*

Музеј жртва геноцида формира колекцију уметничких слика и предмета који стваралачки указују на велике злочине и стратишта. Садржај те збирке представља заправо скроман допринос подсећању на велике трагедије и несреће а, истовремено, опомиње да се тако нешто никад не понови. Вредност радова је још већа ако се има у виду чињеница да су њихови аутори угледни уметници. Део колекције од петнаестак радова, под називом *Белези великих злочина*, већ је представљан у више градова Србије и Српске – од Београда, преко Бијељина до Бање Луке, Требиња, Гацког, Невесиња и Берковића, дела су стигла и до Музеја старе Херцеговине у Фочи.

1–19. јул: Јерусалим, Бојан Арбутина, стручни сарадник Музеја жртва геноцида, на семинару *Teaching about the Shoa and Antisemitism*

У меморијалном комплексу Јад Вашем (Јерусалим, Израел), у периоду од 1. до 19. јула одржан је међународни семинар под називом *Teaching about the Shoa and Antisemitism*; организовали су га представници Међународне школе за студије Холокауста у Јад Вашему. Учесници семинара из северне Америке и источне Европе били су у могућности да током тог скупа присуствују предавањима еминентних универзитетских професора, доктора наука, теолога, филмских и књижевних посленика, који су се потрудили да им приближе тематику Холокауста и антисемитизма, начине на које учесници треба да приђу појединим темама приликом истраживања, као и проблеме што их на том путу могу очекивати.

5. август: Кикинда, Културни центар, Отварање изложбе *Ходочашћа до свет(л)ости*

НВО Српски ратни ветерани Кикинда и Музеј жртва геноцида већ годинама обележавају 5. август, дан када је 1995. после агресије Хрватске нестала Република Српска Крајина, а српско становништво с

тог подручја изгнано са својих вековних огњишта.

Ове године, благодарношћу Културног центра у Кикинди, постављена је изложба акварела Здравка – Здраве Мирчете, угледног крајишког ликовног уметника, поред осталог, једног од утемељивача уметничких братстава у неколико православних манастира.

На изложби су представљена Мирчетина дела – успомене на његова ходочашћа до бројних српских манастира, од Крке код Далматинског Косова до Грачанице на Косову и Метохији.

7. септембар: Загреб, Ново издање под знаком Музеја жртава геноцида: *Ораховички попис жртава Другог свјетског рата* (приредио Драгослав Илић), Београд 2018.

Протокол о сарадњи Архива Српске православне цркве и Музеја жртава геноцида предвиђа заједничке пројекте у областима којима се баве те две институције. Овом приликом, у том контексту, укључен је и Одбор за Јасеновац Светог архијерејског сабора па је с тим у вези настало заједничко дело *Ораховички попис жртава Другог свјетског рата*. Сачувану и недавно пронађену грађу, насталу током истраживања јеромонаха Леонтија Алавање, сабрата манастира Ораховица, обављених ради утврђивања ратних жртава 1941–1945. године на територији коју су вековима опслуживали монаси поменутог манастира, за штампу је приредио историчар Драгослав Илић, сарадник Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица у Бањој Луци. Ово је први наслов у заједничкој едицији *Извори*. Представљање књиге одржано је 7. септембра у Загребу на Симпосиону *Новомученици – Полиперспективе*.

7. септембар, Загреб: Симпосион *Новомученици – полиперспективе IV*

Сарадња Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве и Музеја жртава геноцида остварује се на неколико нивоа. Посебно место у тим активностима припада организованим конференцијама и заједнички штампаним издањима. Први симпозијум *Новомученици – полиперспектива* одржан је 2015. године у Меморијалном комплексу „Доња Градина“, а наредни у Загребу, у просторијама Српске православне опште гимназије „Кантакузина Катарина Бранковић“. Ове године специјални гости скупа била су двојица архијереја Руске православне цркве – архиепископ берлински господин Марко (загранична) и епископ марински и јургински господин Инокентије.

Директор Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина представио је програме и активности те институције, с посебним освртом на издавачку делатност. Наговестио је и два већа пројекта; први је

објављивање архивске грађе о животопису професора др Крунослава Драгановића, римокатоличког свештеника, блиског сарадника надбискупа загребачког Алојзија Степинца и једног од организатора „пацовских канала“, то јест операције пребацивања нациста, усташа и других њихових савезника после Другог светског рата из Европе у Јужну Америку; други пројекат носи радни наслов „Енциклопедија геноцида у Независној Држави Хрватској 1941–1945. година“. Детаљније је о разлозима и садржају пројекта говорио историчар Драган Давидовић.

Радован Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве, одржао је беседу о књизи Михаила Шкваровског *Холокауст и Православне цркве у Другом светском рату*.

Током другог дела симпозијума уприличен је разговор епископа пакрачко-славонског Јована са Лорданом Зафрановићем о његовим филмским остварењима и околностима у којима су та дела настајала.

Симпозијум је организован у оквиру обележавања недеље Јасеновачких мученика. С тим у вези одржано је богослужење у храму Рођења Светог Јована у манастиру у Јасеновцу, и сечење славског колача на гробишту некадашњег концентрационог логора из времена Независне Државе Хрватске.

13–15. септембар: Краков, Међународна конференција *Conference Sites of memory and Oblivion. The Present. The Future. Oskar Schindler's Enamel Factory*

На позив Историјског музеја града Кракова на конференцији *Sites of memory and Oblivion. The Present. The Future* у име Музеја жртава геноцида том скупу присуствовао је др Драган Цветковић, музејски саветник. Конференција је одржана у оквиру манифестације *12 дана сећања на жртве Гестапоа* која је обухватала више комеморативних и музејских дагађаја у граду. У раду Међународне конференције учествовали су представници пет земаља (Пољска, Литванија, Украјина, Италија и Србија), као и посматрачи из више међународних организација. На конференцији су разматране теме у вези са меморијализацијом места страдања сагледаване из више углова, са посебним освртом на коришћење савремених технологија као што су дигиталне форме, интернет презентације итд. Драган Цветковић је у излагању насловљеном *Sajmište – a place of memories on the German concentration camp. Numerical determination and quantitative analysis of Jewish victims*, упознао присутне са достигнућима Музеја жртава геноцида када је реч о дигиталној обради података о страдалима и могућностима добијања аналитичких података на примеру страдалих Јевреја у логору Земун (Старо сајмиште). У оквиру конференције органојована је и посета концентрационом логору Аушвиц.

6. октобар, Сисак: Помен српској деци страдалој у Независној Држави Хрватској

Сећање на српску децу страдалу у Независној Држави Хрватској негује се на неколико начина а међу њима је и посета стратиштима страдалника чланова Удружења логораша Независне Државе Хрватске „Јасеновац“ из Београда, некадашњих заточеника система концентрационих логора. И овом приликом, уз двадесетак старина, Музеј жртава геноцида имао је свог представника, Стефана Радојковића, стручног сарадника наше установе. Пригодном комеморативном програму на дечијем гробљу, однедавно названом Парк Диане Будисављевић, претходило је богослужење које је предводио епископ пакрачко-славонски господин Јован уз саслужење двојице свештеника и једног ђаконa. Боравак у Сиску окончан је посетом месту на коме су деца страдала 1942. године.

11. новембар: Склани, Обележавање 100-годишњице Великог рата

У Скланима код Сребренице, организован је округли сто посвећен обележавању 100 година од ослобођења тих крајева у Првом светском рату; том приликом откривена је спомен-плоча у знак сећања на 595 сребреничких добровољаца – учесника пробоја Солунског фронта и борби за ослобађање територије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца која је након тога формирана. О ослобађању тих крајева од аустроугарске окупације говорили су директор Музеја геноцида из Београда др Вељко Ђурић Мишина, археолог Мирко Бабић из Музеја Семберије и председник Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“ Зворник Раде Перић.

Након округлог стола, којем је присуствовао већи број мештана Склана, те заинтересованих из Сребренице и Бајине Баште, у дворишту Основне школе у Скланима, поред спомен-обележја мајору Кости Тодоровићу Војске Краљевине Србије, чије име школа носи, откривена је спомен-плоча солунцима-ослободиоцима потеклим са простора некадашњег сребреничког среза. Организатори те манифестације били су СПКД „Просвјета“ Сребреница и Основна школа у Скланима, уз подршку представника општине. У регији Бирач једино је у Скланима обележено сто година од завршетка Првог светског рата, уз одавање почasti и изражавање захвалности српским ослободиоцима тих крајева.

22. октобар: Ваљево, Представљање новог издања Музеја жртава геноцида

Музеј жртава геноцида је у оквиру обележавања великог злочина који су 21. октобра 1941. године у Крагујевцу починили припадници немачких војних формација представио своје ново издање, књигу историчара Милорада Белића *Жртве Другог светског рата из ваљевске општине. Припадници поражених формација, стрељани, нестали*. Промоција тог дела одржана је у ваљевској гимназији у присуству стотинак грађана. У име издавача др Вељко Ђурић Мишина представио је активности Музеја, док је о књизи – идеји, истраживањима и настанку рукописа – говорио сам аутор Милорад Белић.

25. октобар: Градска галерија Вишеград, Отварање изложбе *Белези великих злочина*

Садржај дела колекције уметничких слика и предмета под називом *Белези великих злочина* представља скроман допринос подсећању на велике трагедије и несреће, аутори су угледни српски уметници. После тронедељног боравка у Фочи, изложба је постављена у Вишеграду.

Директор Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина са вишеградским парохом Драганом Вукотићем посетио је Стари брод, место великог страдања тамошњег становништва на реци Дрини у марту 1942. године.

22. новембар; Лондон, Отварање изложбе Музеја жртава геноцида

На основу договора председника Управног одбора Музеја жртава геноцида епископа пакрачко-славонског господина Јована и др Вилијама Тејлора, каноника храма Светог Јована Англиканске цркве у Лондону и председника Асоцијације Англиканско-Источно православне цркве, у оквиру програма *Константинопољско предавање*, који се приређује једном годишње, организовано је предавање о Јасеновачким новомученицима. У том контексту договорено је, поред осталог, да Музеј жртава геноцида припреми тематску изложбу под насловом *Судбина деце у Независној Држави Хрватској – Логор Јасеновац*.

Епископ Јован је најпре одржао пригодно предавање а потом бројне госте упознао са теметиком изложбе. Домаћини су обећали помоћ у представљању те вредне поставке у још неколико храмова Англиканске црква у Лондону наредних месеци. Та обавеза, али и част, дају Музеју право да посебно истакне да је прва српска установа науке и културе која је угошћена у Англиканској цркви, и пружена јој је прилика да представи српски поглед на велику трагедију што је задесила српски народ, нарочито децу, у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године.

10. децембар: Братунац, Отварање изложбе

У братуначком Дому културе отворена је изложба Музеја жртава геноцида *Белези великих злочина*. Та поставка је део програма представљања Музеја у урбаним срединама Републике Српске.

13. децембар: Шид, Представљање новог издања

Музеј жртава геноцида обогатио је своје издаваштво објављивањем рукописа Николе Тубића под насловом *Записи шидског писара у вихоровима два светска рата*. Књига је представљена у галерији *Илијанум*, названој по знаменитом сликару Ивану Башичевићу Босиљу, Шиђанину по завичају. У име домаћина присутнима се обратио Радован Сремац, Вељко Ђурић Мишина и Стефан Радојковић говорили су о активностима Музеја жртава геноцида, Бојан Арбутина о садржају књиге, а Слободанка Данка Којадиновић о идеји и објављивању тог рукописа. Међу многобројним грађанима, овом догађају су присуствовали и Цветанка (рођена 1921) и Милорад (рођен 1924), кћерка и син Николе Тубића.

18. децембар: Угледни гости у посети Музеју жртава геноцида

Музеј жртава геноцида постепено гради свој реноме у научноистраживачким и музејским установама. То потврђује и недавна посета две гошће: једна је Елма Демир, истраживачица и пројектна координаторка у Босни и Херцеговини, и друга Pattaraphan Phoothong из Тајланда, обе са Goldsmiths универзитета у Лондону. Гошће су информисане о активностима Музеја и плановима у вези са меморијализацијом Старог сајмишта. Током њихове посете посебно је било речи о настојању да комуникација са сродним институцијама у региону буде интензивирана и корисна за све стране у процесу помирења, нарочито када је реч о расветљавању судбина ратних жртава у грађанским ратовима на простору бивше Југославије.

27. децембар: Јасеновац, Седница Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве

Досадашња сарадња Музеја жртава геноцида и појединих институција Српске православне цркве потврђена је и присуством директора Музеја др Вељка Ђурића Мишине на седници Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве 27. децембра 2018. године у манастиру Светог Јована у Јасеновцу.

Његово преосвештенство епископ пакрачко-славонски Јован поднео је извештај о досадашњим активностима тог тела, разговара-

ло се потом о плановима у наредном периоду, а на крају су усаглашени закључци о програмима које би требало да буду остварени у следећој години. На састанку је, поред осталог, истакнута сарадња Музеја жртава геноцида и Одбора у заједничким активностима попут пригодне изложбе у храму Англиканске цркве Светог Јована у Лондону 22. новембра посвећене судбини деце у концентрационом логору Јасеновац као пратећем делу предавања епископа Јована на ту тему.

28. децембар: Београд, Представљање фотомонографије *Отета истина*

Др Ненад Антонијевић, музејски саветник, учествовао је у представљању фотомонографије *Отета истина* посвећене судбини отетих и несталих особа на Косову и Метохији 1998/99. године. Представљање је организовано у Прес центру Удружења новинара Србије, а учествовали су Верица Томановић, председница Удружења породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Вељко Одаловић, председник Комисије за нестала лица Владе Републике Србије, Миољуб Виторовић, заменик тужиоца за ратне злочине и Ненад Нерић, државни секретар Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања.

2019.

21. јануар: Београд, Школа за машинство и уметничке занате *Техноарт*

Историчар Стефан Радојковић, који слови за омиљеног и поштованог школског педагога, одржао је предавање под називом: „Како предавати о Холокаусту: *Писма Хилде Дајч* Александра Зографа“.

25. јануар: Нови Београд – Старо сајмиште, Шеста научна конференција *Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*

Факултет за пословне студије и право, Факултет за информационе технологије и инжењерство Универзитета „Унион – Никола Тесла“ и Музеј жртава геноцида организовали су још једну међународну конференцију посвећену великим злочинима у Другом светском рату са посебним освртом на ревизионизам.

Добродошлицу учесницима и присутнима пожелели су проф. др Милан Радосављевић, декан Факултета за пословне студије и право и проф. др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида. Као специјални гост конференцији је присуствовао Ивица Дачић, први

потпредседник и министар спољних послова Владе Републике Србије.

Др Ненад Антонијевић, музејски саветник у Музеју жртава геноцида предао је реферат насловљен *Негативни историјски ревизионизам о Другом светском рату у данашњој Републици Хрватској*.

6. фебруар: Нови Сад, Посета Архиву Војводине

Директор Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина и стручни сарадник Бојан Арбутина, посетили су Архив Војводине где су са директором др Небојшом Кузмановићем и његовим најближим сарадницима разговарали о сарадњи, нарочито о раду на пројекту „Енциклопедија геноцида у Независној Држави Хрватској”.

7. фебруар: Угледни гости у посети Музеју жртава геноцида

Музеј жртава геноцида угостио је угледне чланове делегације Сједињених Америчких Држава из организације ИХРА (International Holocaust Remembrance Alliance) Роберта Вилијамса (Robert Williams), директора за међународне односе Меморијалног музеја Холокауста у Вашингтону, и Марка Вајтсмана (Mark Weitzman) директора владиних послова „Симон Визентал центра“ у Њујорку и наредног шефа групе ИХРА за меморијале која укључује и праћење процеса меморијализације Старог сајмишта у Новом Београду. Међу угледним гостима били су и Невена Бајалица, члан ИХРА за Србију и Мишко Стнишић, директор Terraforming NGO mreže Novi Sad–Amsterdam–Stockholm. Делегација је разговарала са Вељком Ђурићем Мишином, директором, и Стефаном Радојковићем, стручним сарадником; у пријатељској атмосфери гости су информисани о активностима Музеја и процесу меморијализације Старог сајмишта. После свега обострано је констатован почетак сарадње. Америчка делегација упутила је позив представницима Музеја за узвратну посету.

13. фебруар: Договор о прављењу виртуелног Музеја жртава геноцида

Насушна потреба за представљањем на интернету великих страдања српског народа и осталих становника Краљевине Југославије у Другом светском рату 1939–1945. године била је повод за разговоре представника Математичког факултета Универзитета у Београду, Института на националну и међународну безбедност и Музеја жртава геноцида. У том контексту, као први корак у поменутих активностима, уследило је потписивање уговора о сарадњи на пројекту у коме ће свака од страна потписница понудити оно чиме располаже – знање, технику, адекватне материјале... Споразум су потписали проф. др Зоран Ракић, декан Математичког факултета, проф. др Дарко Трифуновић, директор Института

за националну и међународну безбедност и др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида. Договорено је да детаљнија разрада пројекта започне крајем фебруара.

24. фебруар: Источно Ново Сарајево, Отварање изложбе *Белези великих злочина*

У Галерији Културног центра Источно Ново Сарајево отворена је изложба Музеја жртава геноцида *Белези великих злочина*. Домаћини су били Матична библиотека Источно Сарајево и Културни центар у том граду.

9. март: Ново издање под знаком Музеја жртава геноцида и Одбора за Јасеновац

Сарадња Музеја жртава геноцида и Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве настављена је на више нивоа и кроз разне заједничке пројекте. Један од њих јесте и организовање симпозијума *Новомученици: Полиперспектива*. Отштампан је први зборник радова са првог симпозијума одржаног 12–14. септембра 2015. године у Доњој Градини, поводом 75-огодишњице нестанка система концентрационог логора Јасеновац. Посебну вредност зборнику даје то што су саопштења објављена на српском, енглеском и руском језику.

14. март: Осечина, Народна библиотека, Представљење новог издања

Договор Народне библиотеке Осечина и Музеја жртава геноцида о заједничком издању рукописа Милорада Радојчића *Осечански крај у ратовима 1912–1918. Поменик ратним жртвама* успешно је окончан на обострано задовољство. То је било приметно и на представљању књиге у осечинској Народној библиотеци када су о делу говорили др Вељко Ђурић Мишина, директор Музеја жртава геноцида, рецензенти др Милић Ј. Милићевић, сарадник Историјског института, и мр Милоје Ж. Николић, као и сам аутор Милорад Радојчић. Домаћин вечери била је Јелица Зељић.

**ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ УСТАНОВЕ СПОМЕН-ПАРК
КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР У КРАГУЈЕВЦУ
ОД 16. МАРТА 2018. ДО 15. МАРТА 2019. ГОДИНЕ**

Спомен-парк *Крагујевачки октобар* је установа у области културе и заједно са Меморијалним простором, хумкама, спомен-обележјима и Музејом *21. октобар* представља културно добро од изузетног значаја.

Установа се бави изградњом, уређењем и одржавањем меморијалног простора, музеолошком делатношћу, организацијом уметничких манифестација антиратног карактера и издавачком делатношћу тематски покрива садржаје *Крагујевачког октобра*.

Основни задаци Спомен-парка су:

1. Чување успомене на жртве ратног злочина почињеног 19, 20. и 21. октобра 1941. године, неговање културе сећања и ширење идеје мира и толеранције кроз разноврсне меморијалне и уметничке манифестације и активности које промовишу највише етичке и естетске вредности.

2. Изградња, уређење и одржавање меморијалног комплекса као јединственог музеја на отвореном простору.

Изложбена делатност

1. Изложба *Писма Хилде Дајч* илустрована у форми стрипа аутора Александра Зографа одржана је од 11. до 25. априла 2018. године у оквиру *Дана израелске културе у Крагујевцу*. Изложбу је отворила Алона Фишер Кам, амбасадорка Израела у Србији. На отварању програма учествовао је хор *Браћа Барух* из Београда.

2. Ноћ музеја: Изложба *Ото Лого, снага материје и облика* од 19. маја до 25. јуна, на којој су представљене скулптуре, графике и цртежи из личне заоставштине тог великог вајара, настале између 1950. и 1993. године; ауторка поставке је Јелена Давидовић, кустос Музеја 21. октобар.

Истог дана, 19. маја, за посетиоце је организована бесплат-

на тура минибусом кроз Меморијални простор, под називом *Сећајте се моји мене*, а у стручном информисању учествовали су сви кустоси. Поласци су организовани од 18 до 20.30 сати, на сваких пола сата. Манифестација је била изузетно посећена, тог дана је кроз Музеј и Меморијални простор прошло више од 1.000 људи.

3. Изложба *Огледало историје, снимци београдских фоторепортера*, отворена је 26. јуна и трајала до 1. августа 2018, а реализована је у оквиру сарадње Спомен-парка и Музеја града Београда. Аутор је Дарко Ћирић, кустос Музеја града Београда.

4. Уметничко-историјска изложба *Че у Крагујевцу*, приређена је у периоду од 17. септембра до 18. октобра. Била је то мултимедијална поставка посвећена посети легендарног револуционара Ернеста Че Геваре Крагујевцу и Спомен-парку 1959. године. Поставка је остварена у сарадњи са Музејом ливнице из Крагујевца, аутор је Марко Терзић, кустос Музеја 21. октобар.

5. Изложба *Суседи којих више нема – страдање Рома октобра 1941. године у Крагујевцу*, ауторке Кристине Јоргић, отворена 20. октобра, трајала је до 21. новембра у склопу манифестације *Бдење* као пројекат Министарства културе и информисања. У оквиру изложбе одржана је радионица *Пружи ми руку и дозволи да те упознам са ученицима ОШ „Мома Станојловић“, Крагујевац*.

6. Изложба дејчјих цртежа са ликовног дела конкурса *Доста су свету једне Шумарице 2018* трајала је од 24. новембра до 13. децембра.

7. Изложба радова ученика ОШ „Милан Благојевић“ из Лучана, установе која је одабрала најквалитетније радове на конкурс *Доста су свету једне Шумарице*, трајала је од 14. децембра 2018. до 23. јануара 2019. године.

Издавачка делатност

1. Драма Ђорђа Милосављевића *Нисам крив што сам жив* за Велики школски час

2. Каталог за изложбу *Че у Крагујевцу*, двојезични (српско-енглески) флајер и 20 паноа изложбе *Че у Крагујевцу*

3. Каталог изложбе *АРТиЈА*

4. Каталог изложбе *Ото Лого – снага материје и облика*

5. Каталог за изложбе у галерији *Мостови Балкана*, 13 x 200 комада

6. Програм ОКТОХ-а, књижица

7. 20 паноа за изложбу о страдању Рома, пратећи каталог и радни материјал за радионице
8. Каталог награђених ликовних радова
9. Каталог ликовних радова најбоље школе
10. Зборник најбољих литерарних радова са конкурса *Доста су свету једне Шумарице*

Промоције и предавања:

1. 20. март 2018: Промоција књиге *Лепеза смрти* Виктора Бејатовића, Спомен-парк *Крагујевачки октобар* – вишедисциплинарни приступ и упоредне методологије у реконструкцији мотива и обима ратног злочина у Крагујевцу октобра 1941. у Музеју *21. октобар*, гост др Милош Тимотијевић, историчар

2. и 3. мај 2018: Поводом Дана града у Музеју *21. октобар* одржано је предавање о циклусу слика *Крагујевац 1941* Петра Лубарде, уметниковом легату Спомен-парку *Крагујевачки октобар*; говорила је Јелена Давидовић, Спомен-парк *Крагујевачки октобар*

3. Интервју у два броја недељника *Печат* поводом књиге *Лепеза смрти* са аутором, В. Бејатовићем – 20. и 27. јула 2018.

4. Годишња конференција Међународног комитета меморијалних музеја у знак сећања на жртве јавних злочина – ICMEMO, Јерусалим; Катарина Бабић, Спомен-парк *Крагујевачки октобар*, презентовала је рад на тему *The Memorial Museum October 21st: Collective Memory, Art and Identity* у оквиру сесије *Memory, Art and Identity*

5. У оквиру обележавања дана великог просветитеља Светог Саве, 24. јануара 2019. године у Музеју *21. октобар* одржана је промоција зборника награђених и најбољих литерарних радова пристиглих на конкурс *Доста су свету једне Шумарице 2018*; том приликом радове су читали ученици крагујевачких школа.

6. У оквиру Међународног дана сећања на жртве Холокауста, 25. јануара 2019. године Спомен-парк је, у сарадњи са Савезом јеврејских општина Србије, Институтом за филозофију и друштвену теорију, Народном библиотеком Србије из Београда, Центром за изградњу мира и Студентским културним центром из Крагујевца, организовао посебан програм. Говорили су представници поменутих институција, а специјалан гост био је професор Александар Ајзинберг, који је преживео Холокауст и, поред осталог, изнео сведочење о томе. Наставак програма био је посвећен филозофској дискусији на тему Холокауста, присутним гра-

ђанима обратили су се гости из Института за филозофију и друштвену теорију, а потом је уследила занимљива и аргументована расправа. У оквиру програма отворена је документарна изложба *Писање страдања* ауторке Биљане Албахари (Народна библиотека Србије).

Пројекти

Запослени у музејској установи, у сарадњи са службом рачуноводства, сачинили су за два пројекта десет обимних истраживачких радова и аплицирали на конкурс Министарства културе и информисања за 2018. годину. Средства Министарства додељена су за осам пројекта:

1. Манифестација *Доста су свету једне Шумарице 2018* (суфинансирање)
 2. Музеј *21. октобар* – установа културе доступна за све и за глуве и наглуве (финансирање)
 3. Музеј *21. октобар* – установа културе доступна за све и за слепе и слабовиде (финансирање)
 4. Дигитализација фонда Музеја *21. октобар* (финансирање)
 5. Анализа бојеног слоја, куративна и превентивна конзервација пет слика на папирном носиоцу, слике Петра Лубарде из циклуса *Крагујевац 1941* (финансирање)
 6. Изложба *Суседи којих више нема: страдање Рома у Крагујевцу октобра 1941. године* (финансирање)
 7. Конкурс за суфинансирање мобилности уметника и професионалаца у култури за 2018. годину – Годишња конференција Међународног комитета меморијалних музеја у знак сећања на жртве јавних злочина – ИСМЕМО, Јерусалим (суфинансирање)
 8. Санација и рестаурација фасаде и прилазног моста на згради Музеја *21. октобар* (суфинансирање)
- Пројекат аплициран на конкурс Филмског центра Србије:
9. Почетак сређивања музејске кино-сале

Градска галерија *Мостови Балкана*

У галерији *Мостови Балкана* први пут је 2018. године одржано Међународно бијенале *АРТиЈА*, осмишљено са циљем да Крагујевац, као четврти град по величини у Србији и значајно универзитетско седиште, добије препознатљиву ликовну манифестацију и постане нови уметнички центар на карти Европе. Организатор манифестације је Спомен-парк

Крагујевачки октобар, а реализатор пројекта Градска галерија *Мостови Балкана*. На конкурс је пристигло 395 дела од 233 аутора. Међународни жири доделио је по три главне специјалне награде. За изложбу је изабрано 120 уметничких дела од 112 аутора из Јапана, Мексика, Русије, Велике Британије, Француске, Италије, Пољске, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Бугарске и Србије. Осим у простору Галерије *Мостови Балкана* изложба је била постављена у Галерији Народног музеја и у КОНТАКТ Галерији СКЦ-а који су партнери у пројекту; трајала је од 30. јуна до 15. августа 2018. године.

У оквиру излагачког дела организовано је 17 изложби.

Манифестације

Велики школски час

Велики школски час је најстарија уметничка манифестација Спомен-парка *Крагујевачки октобар* коју установа организује од 1963. године. Први пут манифестација је одржана испред Споменика стрељаним ђацима 1964. године.

Прошле, 2018. године *Велики школски час* почео је традиционално у 11 сати полагањем венаца, а потом су опело одржали епископ шумадијски господин Јован са свештенством Епархије шумадијске. Изведено је дело *Нисам крив што сам жив* аутора Ђорђа Милосављевића. Редитељка *Великог школског часа* 2018. године била је Слађана Килибарда, а за костимографију је била задужена Јелена Јањатовић. Драмски уметници – учесници били су Марко Баћовић, Миодраг Пејковић, Милош Крстовић, Матија Ристић, Марија Ракочевић, Богдан Милојевић, Чедомир Штајн и Младен Кнежевић.

Као и сваке године, и овом приликом програм је преносила Радиотелевизија Србије на Другом програму. Пренос се одвијао и на знаковном језику за особе оштећеног слуха.

Октобру хододарје – ОКТОХ

Ове године у оквиру традиционалне музичке манифестације ОКТОХ, установљене 1975. године, одржано је пет концерата у Првој и Другој крагујевачкој гимназији, Цркви Успења Пресвете Богородице и Музеју 21. октобар.

Бдење

Програм *Бдење*, установљен 2006. године, одржава се 20. октобра и посвећен је последњој ноћи заточених Крагујевчана пред стрељање. Колажног је типа и заступљене су све врсте уметничког стваралаштва. Ове године у оквиру *Бдења* отворена је изложба *Суседи којих више нема – страдање Рома октобра 1941. године у Крагујевцу*, одржана промоција књиге *Нисам крив што сам жив* Ђорђа Милосављевића, чије је дело изведено на *Великом школском часу*, и изведен концерт Градског камерног хора *Лицеум*, чији чланови делују у Музичком центру Крагујевац, и Крагујевачког певачког друштва СКЦ Крагујевац.

Доста су свету једне Шумарице

Литерарни и ликовни конкурс *Доста су свету једне Шумарице* посвећен је стрељаним ученицима и одржава се од 1976. године. Тема манифестације 2018. године била је *Кажу да одрастем а ја се осећам као дете* из дела књижевника Ђорђа Милосављевића *Нисам крив што сам жив*. Учествовало је 123 основних, 40 средњих школа и по једна ликовна радионица из Србије и Босне и Херцеговине. Пристигло је 1.299 радова, литерарних 430, а ликовних 869. Два жирија доделила су по девет награда за три узрасне категорије ђака. Током манифестације организоване су и три радионица за крагујевачке ученике; радионица антиратне карикатуре *Смех је наше оружје*, ликовна *Музејски експонат – уметнички доживљај* и историјска *Зашто рат никоме није брат*.

Међународни Салон антиратне карикатуре Крагујевац 2017

Поставка ове манифестације представљена је у Питештију (Румунија), Бидгошћу (Пољска) и Инголштату (Немачка).

P
A
3
H
O

+Јован (Ђулибрк), Епископ Пакрачко-славонски

Новомученици и нова парадигма мучеништва: Јасеновац¹

*Посвећено Митрополиту Алена Павлу
и Сиријском епископу Григорију Јовану Ибрахиму,
киднапованим у Сирији 22. априла 2013. године,
на дан пробоја јасеновачких логораша*

*„Али ако би неко питао, 'Зашто су баш у овом тренутку
ови велики и неописиви дарови дати?'
требало би да одговоримо: стога што је у овом тренутку
више него у било ком другом човјек спреман и сабран
да се посвети Богу, и он вапи за Њим и очекује милосрђе од Њега“.*

Свети Исак Сирин, *Омилија двадесет и трећа*²

Тешко да би се нашао ауторитет који би превазишао Светог Исаака Сирина када би се тражило мишљење о природи божанског виђења од оне врсте којом је био дарован небесни заштитник овог предавања, Свети Константин Велики: „Божанско виђење је умно ванчулно откривење. Њега чини ум покретан духовним увидима у Божанство. Али, моћ да се вољно покреће [ка сагледавању] божанскога без откривења од стране

¹ Ово је слободан превод предавања које је одржано под насловом *New Martyrs and New Paradigm of Martyrdom: Jasenovac* у англиканској цркви Светог Јована Богослова у Лондону 22. новембра 2018. године. Оно је одржано као редовно годишње Цариградско предавање (Constantinople Lecture) у организацији Асоцијације Англиканске и Источних Цркава (Anglican & Eastern Churches Association). Текст предавања је у свом енглеском облику укључивао и одређене чињенице чије се познавање код српског читаоца подразумеива, те су овде изостављене.

² St. Isaac the Syrian, *The Ascetical Homilies*, Boston: Holy Transfiguration Monastery, 2011, стр. 243

божанске благодати, није положена чак ни у природу ангела“.³

Но, постоји и један много рецентнији извор који говори о Константиновом виђењу и који ћемо навести овде, иако је он прилично различитог поријекла и прилично различитог погледа на *modus operandi* божанских откривења. Америчка пјесникиња и пјевачица Пети Смит (Patti Smith) написала је и снимила десетоминутну медитативну пјесму названу *Константинов сан* и укључила је на свој албум *Banga*. (Албум је назван по псу Понтија Пилата, што је библијска чињеница позната нам из прилично свјежег апокрифа по имену *Мајстор и Маргарита*).⁴ *Banga* с пјесмом *Constantine's Dream* је објављена 2012. године, управо на вријеме да послужи као prequel низу светковина којима је обиљежена 1700. годишњица Миланског едикта 2013. године, чији је врхунац била литургија коју су служили сви православни патријарси окупљени у српском граду Нишу, који се звао Naissus у вријеме када је у њему Јелена родила будућег цара Константина, 27. фебруара 272. године Господње.

Константинов сан је саздан у ствари из четири сна: први је сан у којем Пети Смит види Светог Франческа Асишког; други је сан сликара Пјера дела Франческе (Piero della Francesca) о Константину Великом – а дела Франческа умире баш оног дана када Колумбо открива Нови Свијет, 12. октобра 1492. године; трећи је сан самог Цара Константина о „знаку у ком ће побједити“ и коначно, четврти је сан који је Колумбо уснио кад је стигао у Америку. За Пети Смит, сви ови снови су нарколептички снови који се једва – ако ли уопште – могу разлучити од стварности, у којој она лебди пред дела Франческовом фреском у базилици у Арцу на којој је приказан Константинов сан.⁵

Пјесма/поема *Constantine's Dream* је јукстапозиција утопијских визија Светог Фрање, Пјера дела Франческе, Цара Константина и Кристифора Колумба с једне стране и апокалиптичког „ужасног краја човјечанства“ у освит XXI вијека с друге стране. Чак и ангел који долази Константину „и покаже му / Знак Часног Крста на небесима / И на њему је било написано / У овом знаку ћеш побједити“ на крају постаје Колумбов водич у „апокалиптичну ноћ“ у којој „Колумбо видје васколику природу у пламену“: Но, није јасно да ли је ангел из нарколептичног сна Пети

3 St. Isaac the Syrian, *Homily Twenty-Two*, op. cit., стр. 236.

4 Patti Smith, *Banga*, Columbia Records, 2012.

5 У сличном нарколептичком стању Пети Смит разговара с бистом Николе Тесле, ”свеца заштитника наизмјеничне струје”, што је она описала у својој аутобиографији *M Train* (New York: Alfred A. Knopf, 2015.), стр. 76. Биста је стајала пред храмом Светог Саве у њујоршкој 25. улици док храм није изгорио на Васкрс 2016. године. Ту бившу епископалну капелу Свете Тројице је Српска Црква откупила 1942. године.

Смит био и вјесник „истинског виђења“ које долази само „Кроз очишћење ума“, као што је такво стање описао Свети Исаак Сирин.⁶

Када се Пети Смит успела на подијум у Штокхолму у суботње јутро 10. децембра 2016. године да би примила Нобелову награду за књижевност у име Роберта Алена Цимермана,⁷ и ми смо закорачили корак дубље у нарколептичну визију. На основу поређења с *Откривењем* Светог Јована Богослова које је извео Грејл Маркус (Grail Marcus), у Дилановој поезији су „прве визије присутне, сведене на земљу и у свакодневицу али седми печат недостаје“.⁸ У очекивању пуноће спознаје, пјевач зна само једну ствар: „Пропутовао сам Источним Тексасом / Где су многи мученици пали / Али нико није пјевао блуз као Слијепи Вили МекТел.“⁹

Из ове пјесме и Диланова два говора везана за Нобелову награду – први је прочитала Пети Смит 10. децембра 2016, а други је одржао сам Боб Дилан 5. јуна 2017. године – и коначно из Диланове пјесме *Тешка киша ће пасти* (*A Hard Rain's A-Gonna Fall*) коју је Пети Смит отпјевала у Штокхолму 10. децембра 2016, ми у ствари и сазнајемо неколико ствари о откривењу.

Прво, увиђамо чињеницу да је рат отац свих виђења. Наиме, сва три омиљена романа која су пресудно утицала на Диланову пјесничку визију говоре о рату: *Моби Дик* је морнарска повијест која говори о вољи да се иде у рат; *На Западу ништа ново* је књига о томе како је бити увучен у мистериозни вртлог смрти и бола који прате рат; коначно, *Одисеја* је чудновата пустоловна повијест о зрелом човјеку који покушава да се врати кући из рата у коме је учествовао.¹⁰

Друго, још из обе пјесме из 1963. године написане „истим апокалиптичним језиком“ – *Masters of War* и оне коју су Дилан и Пети Смит применили на свечаности у Штокхолму, *Тешка киша ће пасти* – очевидно је да су ратови нашег покољења апокалиптички ратови и да морају бити описани апокалиптичким језиком. Пјесник је „чуо грмљавину

6 St. Isaac the Syrian, *Homily Twenty-Two*, op. cit., стр. 237.

7 Robert Allen Zimmerman, име под којим је рођен Боб Дилан (Bob Dylan), добитник Нобелове награде за књижевност 2016. године.

8 Greil Marcus, *Bob Dylan*, New York: Public Affairs, 2010., стр. 157.

9 Bob Dylan, *Blind Willie McTell*, са албума *The Bootleg Series Volumes 1–3 (Rare & Unreleased) 1961–1991*, Columbia Records, 1991.

10 Bob Dylan – *Нобелово предавање*. Преузето са сајта NobelPrize.org. Nobel Media AB 2018. Sun. 21 Oct 2018. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2016/dylan/lecture/>.

таласа који би могао да потопа сав свијет“¹¹ у своме „Армагедону“,¹² а господари рата лажу и обмањују „као Јуда у древности“ и „убацили су најгори страх / који икада може бити убачен / страх од тога да се доносе дјеца / у овај свијет“. Стога, наше је вријеме - вријеме Страшног суда у коме „ни Исус неће / опростити то што чините“.¹³

Оно треће што видимо јесте да тај „апокалиптички језик“ веома често поприма неочекиване изражајне облике: то је блуз у случају Сли-јепог Вили МекТела, барда земље „проклете од Њу Орлеанса до Јерусалима“, где су „многи мученици пали“.¹⁴ А сљепоћа је знак којим је означен Шаул на своме путу за Дамаск (Дјела 9:3-9); слијеп је био и пјевач *Одисеје*, као што су били и многи његови балкански насљедници; једнако тако је у мраку пећине на Патмосу љубљеном ученику Христовом било дато откривење и у њој је он видио бензбројне мученике како стоје пред престолом Божијим и пред Јагњетом: „Ово су они који дођоше из невоље велике, и опраше хаљине своје и убјелише их у крви Јагњетовој“ (Откривење 7:14).

Стога, очигледно је да је мучеништво формативни елемент Дилановог космоса, мјесто где се срећу рат и виђење. Иако Дилан овај појам користи ријетко и суптилно, његова симболичка тежина је изузетна; мучеништво је „фигура сукоба духа, завјета и вјере која покреће ове пјесме и Диланово дјело у цјелини“.¹⁵ Ова „фигура“ има свој епитом у пјесми *Сањао сам да сам видео Светог Августина* у којој, опет у нарколептичној визији, Свети Августин приговара вођама Дилановог покољења како „Нема мученика међу вама данас / Кога бисте звали властитим својим“.¹⁶

У свом разумијевању важности мучеништва, Боб Дилан силази у

11 Bob Dylan, *A Hard Rain's A-Gonna Fall*, са албума *Freewheelin'*, Columbia Records, 1963.

12 Тако Грејл Маркус описује пјесму *A Hard Rain's A-Gonna Fall* у свом чланку за *Village Voice* из 1989. године; чланак је прештампан у Маркусовој књизи *Bob Dylan*, op. cit., стр. 148. „*A Hard Rain's A-Gonna Fall*,“ рекао је Маркус 1981. године, „увијек је била асоцирана с Кубанском кризом 1962. године“. Ibid., стр. 102.

13 Bob Dylan, *Masters of War*, са албума *Freewheelin'*, op. cit.

14 Bob Dylan, *Blind Willie McTell*, op. cit.

15 Stephen Hazan Arnoff, *No Martyr Among Ye Now: Bob Dylan and Religion*, у: Nick Smart & Nina Goss (yp.), *Dylan at Play*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011, стр. 25. У овом драгоцјеном есеју Арноф биљежи да Дилан користи појам „мученик“ само четири пута у свом поетском канону.

16 Bob Dylan, *I Dreamed I Saw St. Augustine*, са албума *John Wesley Harding*, Columbia Records, 1967.

највећу дубину јудеохришћанског предања, у њен мистички извор: култ мученика је био – према Данијелу Бојарину (Daniel Boyarin) – „фундаментални чинилац у настанку ‘нових’ религија, хришћанства и рабинског јудаизма, и уочавамо еминентан структурни и богословски паралелизам између развојних жанрова хришћанског и јеврејског мучеништва другог, трећег и четвртог вијека.“¹⁷

Боб Дилан је очигледно у стању да препозна мучеништво, али он иде дубље од препознавања: гледајући страдање праведних робова на америчком Југу или „ту удолину где мученици плачу а ангели се поигравају с гријехом“¹⁸ и потврђујући „да он лично може да утврди њихово страдање својим сопственим чулима, тиме он у суштини признаје да он није више пуки посматрач, него да досеже ону златну жицу између неба и земље коју није могао да досегне у сну.“¹⁹

Године 2012. Боб Дилан не само да је досегнуо ту „златну жицу“ него је о њој и нешто опширније казао. Поводом пола столјећа свог рада – који је почео његовим првим албумом *Bob Dylan* 1962. године – он је дао један свеобухватни интервју француском издању магазина „The Rolling Stone“. Новинар који је интервјуисао Дилана посегавши дубоко уназад, у Диланову суштинску тему: ропство и расизам; Дилан је признао да он не полаже никакву наду у моћ политике да измјени добоко усађене предрасуде и мржње и устврдио је да само измјена срца може заиста да промјени човјека и друштво. Затим, Дилан иде и дубље и каже да дуготрајно и тешко страдање развија у срцу жртве чуло којим она препознаје зло у срцу свог мучитеља, чак и кад се он и не понаша као мучитељ: „Ако ви у својој крви имате робовласника или [Ku Klux] Клан, Црнци то могу да осјете. Та ствар се протеже до данас. Као што Јевреји могу да осјете нацистичку крв, и као што Срби могу да осјете хрватску.“²⁰

О каквој је то крви ријеч? Овде се суочавамо с једном различитом димензијом мучеништва коју ријетко срећемо у древним мартирологијама: било да је ријеч раби Акиви или о Светом Поликарпу, у центру старих наратива је увијек мученик као невјеста Божија у свом преображеном еросу, скоро са жудњом идући ка мучеништву „као једином могућем

17 Daniel Boyarin, *Dying for God. Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, Stanford: Stanford University Press, 1999., стр. 109.

18 Bob Dylan, *Dirge*, са албума *Planet Waves*, Asylum, 1974.

19 Stephen Hazan Arnoff, *No Martyr Among Ye Now: Bob Dylan and Religion*, op. cit., стр. 37.

20 Mikal Gilmore, *Bob Dylan Unleashed* <https://www.rollingstone.com/music/music-news/bob-dylan-unleashed-189723/>. Published on September 27, 2012; преузето 31. октобра 2018. године.

испуњењу свог духовног дамара“.²¹

Овде, осим што се Хрвати као народ поистовећују с њиховом верзијом нацизма (иако појам „ушаше“ ни Дилану ни читаоцима „The Rolling Stone“-а вјероватно не би значио много да је употребљен),²² срећемо се с фасцинацијом злом у злочинцу. Дилан наине описује своју фасцинацију дубоко усађеном мржњом која је Независну Државу Хрватску претворила у кланицу: „Усташки режим је био злогласан у поратној Југославији због оркестриране кампање уништења и терора коју је повео против Срба, Јевреја и Цигана. [...] Изузимајући нацистичке логоре у Источној Европи, он је подигао највећи концентрациони логор на континенту. Садизам и окрутност овог покрета шокирала је чак и отворде нацистичке команданте, који су о њему писали с гнушањем. Мјесецима прије него што је конференција на Ванзеу уопште сазвана, режим у Хрватској је већ инаугурисао сопствени добровољни холокауст.“²³

Логор о коме је писао Рори Јеоманс (Rory Yeomans) је Јасеновац, који је већ одавно постао много више од локалног симбола: чак је и доајен науке о холокаусту, Јуда Бауер (Yehuda Bauer) био изазван да каже – у често коришћеном цитату о ваљда најморбиднијем такмичењу у историји човјечанства – да је „Јасеновац, ако ништа друго, био ужаснији од својих нацистичких парњака“.²⁴ Начин убијања је то што је Јасеновац претворило у апокалиптички симбол: специјално направљени ножеви, маљеви, мучење, изгладњивање, хладноћа, убиствен присилни рад су били начини уништења. Јасеновац није био „фабрика смрти“, смрт је у Јасеновцу била лична: жртва – био то Србин, Јеврејин, Ром или било ко кога су ушаше видјеле као свога непријатеља – морао је да се суочи с мржњом свога убице очи у очи. И тешко да би Диланови стихови „видио сам собу пуну мушкараца с крвавим чекићима“²⁵ могли да буду примјеренији нечему колико јасеновачким убицама.

21 Daniel Boyarin, *Dying for God. Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, op. cit., стр. 114.

22 Интервју је изазвао контроверзу у хрватској јавности; хрватско удружење у Француској је тужило Дилана и уредника магазина, али је француски суд одбацио обе тужбе. Jay Michaelson, *In Pursuit Bob Dylan for Hate Speech, Croatian Group Denies Holocaust*, „Forward“, December 5, 2013. На интернету: <https://forward.com/culture/188725/in-pursuing-bob-dylan-for-hate-speech-croatian-gro/>; преузето 1. новембра 2018. године.

23 Rory Yeomans, *Visions of Annihilation*, Pittsburgh: Pittsburg University Press, 2013, стр. VII.

24 Yehuda Bauer, *Re-Thinking the Holocaust*, London-New Haven: Yale University Press, 2001; стр. 50.

25 Bob Dylan, *A Hard Rain's A-Gonna Fall*, op. cit.

Но, једна је ствар разликовала усташе од њихових нацифашистичких господара: док су нацисти били тврдокорни антихришћани а италијански фашисти су само нашли компромис с Ватиканом, усташе су прокламовале да је римокатолицизам у самом темељу њихове идеологије. Загребачки надбискуп „Степинац радовао се је католичкој Хрватској која је била на видуку а која би замјенила вјерски и етнички разнолику творевину Версајског пакта у виду југословенске државе“,²⁶ али је убрзо био констерниран злочинима нове хрватске државе. Када је осудио њене злочине у писмима усташком вођству, „схватио је да знатан број бискупа и свећеника не држи до његовог ауторитета“.²⁷ Многи клирици су узели учешћа у геноциду изравно или неизравно, као нпр. сарајевски надбискуп Иван Шарић: „Усред првобитног таласа усташког терора, његове дијецезанске новине су донијеле поруку да ‘љубав има границе. Покрет за ослобађањем свијета од Жидова је покрет ренесансе људског достојанства. Свемудри и Свемогући Бог је иза овог покрета’“.²⁸

Но, међу најбруталнијим убицама забиљежен је фрањевац Мирослав Филиповић Мајсторовић, познат као „фра-Сотона“, који се домогао врха у злочиначкој хијерархији: „Током 1942. године, када је он командовао злогласним концентрационим логором Јасеновац, 40.000 јеврејских и српских заточеника је тамо било убијено. Међу утамниченима је било 24.000 дјеце, од којих је половина било убијено.“²⁹

У Ватикану је „кардинал Еуген Тисеран намиришао геноцид у ваздуху на почетку Другог свјетског рата и сугерисао је тада Пију да том питању посвети једну енциклику. Но, Света Столица је пре била за то да изврши дипломатски притисак на усташку владу него да фашисте јавно прозове за неморалност геноцида.“³⁰ Надбискуп Степинац је слиједио папиним путем и тешка тишина је прекрила Независну Државу Хрватску.

Док очигледно није било много љубави између двије хришћанске цркве, обрнут а сигурно непланиран процес је текао између православних Срба и Јевреја у најдубљим круговима заједничког пакла. У древности, уништење јерусалимског храма 70. године породило је и рабински јудаизам и хришћанство. Мучеништво којем су обе заједнице биле изло-

26 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Bloomington: Indiana University Press, 2000, стр. 32

27 Ibid., стр. 34.

28 Ibid., стр. 35.

29 Ibid., стр. 38.

30 Ibid., стр. 39.

жене најчешће од стране Римљана у првим вијековима након пада Јерусалима и рушења храма, било је *topos* где су створени њихови посебни идентитети, али и где су се они надметали. „Незнабошци не могу да схвате ко је тај Бог за кога су Јевреји вољни да умиру све време. [...] А када народи свијета чују сву ову хвалу, рећи ће Израиљу: 'Дај да идемо с тобом, као што је казано: 'Куда отиде драги твој, најљепша међу женама? Куда замаче драги твој, да га тражимо с тобом? (*Пјесма над пјесмама* 6:1)“.³¹

У Јасеновцу – схваћеног у пуноћи његовог симболичног значења – више није било надметања у мучеништву. „Први тотални геноцид који је започет у Другом свјетском рату“³² бацио је своје жртве у апокалиптични вртлог, у коме су месијанске наде биле покопане под гомилом лешева који су свакодневно пунили ледине Доње Градине, јасеновачког подлогора који је био логорско стратиште и гробиште. Злочинци, Адолф Хитлер и усташки поглавник Анте Павелић, нису били налик бројним тиранима које су Јевреји и православни хришћани претурили преко главе кроз историју; Други свјетски рат није био ни налик Вавилонском или Османском ропству, и најбоље је описан у тамним визијама које су настале као плод терапије LSD-ом а кроз коју је прошао преживели логораш Аушвица Јехиел Ди-Нур (Yehiel De-Nur) и забиљежио је у својој аутобиографској књизи, *Шивити: Виђење*.³³ било је то царство Ашмодеја и Тита; за хришћане то је било царство Нерона и антихриста, а и за једне и друге, то апокалиптично царство је имало форму инквизиције.

Из овог пакла поникла је нова врста мучеништва: свједочити Бога не значи више само *Kiddush HaShem* – „Прослављање Имена“ – тј. спремност да се по цијену живота не преступе три Божије највеће заповијести, онако како је то описано у архетипској повијести о Макавејима – него сада и *Kiddush HaHayim*, „Прослављање Живота“: спремност да се учини све да се преживи покушај да се истреби Народ Божији, да се опстане и да се омогући Божијем домостроју да се испуни (за хришћане, другим) доласком Месије. „Ова борба за наду и жудња за животом

31 Daniel Boyarin, *Dying for God. Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, op. cit., стр. 110.

32 Jonathan Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust*. New York: Routledge, 1990, стр. 39.

33 Ка-Тзетник 135633, *Shivitti: A Vision*. California: Gateways, 1998. Назив књиге је извучен из Давидовог 16. Псалма, ”זֶם מִלִּיָּהוָה” דִּמַּת יְדֻגָּל ה' יְתִוּיִשׁ, прецизније преведеног у *Дјелима* 2:25: “I *saw* the Lord always before me”, или “I was always *beholding* the Lord in my presence”.

је подвиг [који се остварује путем] *nekamah* [праведне одмазде], *mesirat nefesh* [крајње посвећености], и освештања ума и воље.³⁴

Стога, када чујемо овакве приче: „Сјећам се како је свештеник-мученик у Мосулу био убијен од стране једног наоружаног муслимана, који га је питао зашто није затворио своју цркву када му је тако било наређено. Хришћанин је рекао да он не може да затвори дом Божији. И, он је био убијен а скупа с њим и двојица његових саслужитеља.“³⁵ – очигледно нам је да је воља за преживљавањем једног обичног хришћанина из Мосула, Хомса или Горе Ливанске једнако дефинисана новим концептом „Прослављања Живота“ колико и древним и дубоко усађеним поуздањем у то да ће сан намученог Цара рођеног у Нишу да се претопи у Нестворену свјетлост: „овде нека свака уста и сваки језик заћуте, и нека срце и ум и сваки њихов покрет утихну; јер је Господар дома дошао.“³⁶

34 Молба рабина Менахема Зембе (Menachem Zemba) да се супротстави нацистима упућена пред устанак у варшавском гету априла 1943. године; цитирано према Pesach Schindler, *Hasidic Responses to the Holocaust in the Light of Hasidic Thought*. Hoboken: Ktav Publishing House, 1990, стр. 65.

35 Robert Fisk, *Can Christians stay in the Middle East now that they are being persecuted for their ancient religion?*, “Independent”, 12 October 2017; на интернету: <https://www.independent.co.uk/voices/christians-middle-east-persecution-lebanon-syria-can-they-stay-a7996921.html>; преузето 3. новембра 2018. године.

36 St. Isaac the Syrian, *Homily Twenty-Three*, op. cit., стр. 239.

+Jovan Ćulibrk, the Serbian Orthodox Bishop of Pakrac and Slavonia

**NEW MARTYRS AND NEW PARADIGM OF MARTYRDOM:
JASENOVAC**

***Dedicated to Metropolitan Paul of Aleppo
and Assyrian bishop Gregory Yohanna Ibrahim,
kidnapped in Syria on 22nd of April, 2013***

«But if one were to ask, ‘Why is it only at this time that these great and ineffable gifts are granted? we should reply: because at this time more than all others a man is prepared and collected so as to give his attention to God, and he yearns for and awaits mercy from Him».

St. Isaac the Syrian, *Homily Twenty-Three*¹

Hardly an authority besides St. Isaac is there to be consulted on the nature of Divine vision of a kind that was bestowed upon the Patron Saint of this lecture, St. Constantine the Great: «Divine vision is a non-sensory revelation of the mind. Divine revelation consists in the mind’s being moved by spiritual insights concerning the Divinity. Yet the power to be moved at will [*by insights concerning*] the Divinity, without having received revelation from divine grace, is not even implanted in the nature of angels”.²

Yet there is much more recent source on Constantine’s vision to be quoted here, though of a quite different origin and with a quite different view of Divine revelations *modus operandi*. American poet and singer Patti Smith wrote and performed ten minutes meditation song named *Constantine’s Dream*

1 St. Isaac the Syrian, *The Ascetical Homilies*, Boston: Holy Transfiguration Monastery, 2011, p. 243.

2 St. Isaac the Syrian, *Homily Twenty-Two*, op. cit., p. 236.

and included it into her album *Banga*. (The album was named after Pontius Pilate's dog – a biblical fact given in an as recent apocrypha as *Master and Margarita*.)³ *Banga* with *Constantine's Dream* on it was released in 2012 – right on time to serve as a prequel to the row of ceremonies marking 1700th anniversary of the Milan's Edict, being crowned with the liturgy served by the Orthodox Patriarchs gathered in the Serbian city of Niš which was called Naissus at the time when Helen there gave birth to the future Emperor Constantine on 27th of February, 272 AD.

The song references four dreams: Smith's dream of St. Francesco of Assisi, Piero della Francesca's - who died on October 12, 1492, the day on which Columbus discovered the New World - dream of Constantine the Great, Emperor's own dream of the True Cross and Columbus' dream upon arrival to America. For Patti Smith, all four of them are narcoleptic dreams hardly distinguished from reality in which she is meditating in front of fresco of Constantine's dream in St. Francis' basilica in Arezzo, painted by della Francesca.⁴

The poem/song *Constantine's Dream* is a juxtaposition of utopian visions of St. Francesco, della Francesca, Constantine and Columbus and the apocalyptic "terrible end of man" at the foot of the XXI century. Even the angel who came to Constantine "and showed to him / The sign of the true cross in heaven / And upon it was written / In this sign shall thou conquer" turned to be also Columbus' guide to "the apocalyptic night" - "And Columbus saw all of nature aflame" - but surely was not a messenger of a "genuine vision" that comes only "with purification of the mind", as described by St. Isaac the Syrian.⁵

When Patti Smith stepped up the podium in Stockholm on Saturday morning, 10th of December, 2016 AD, in order to receive the Nobel Prize for literature in the name of Alan Robert Zimmerman, we were one step deeper into a vision. Compared to *Revelation* of St. John Divine, in Mr. Zimmerman's poems "the first visions are present, brought down to the ground and into the everyday, but the seventh seal is missing".⁶ Short of

3 Patti Smith, *Banga*, Columbia Records, 2012.

4 In similar narcoleptic way Patti Smith is conferring with a bust of Serbian-American scientist and "the patron saint of alternating current" Nikola Tesla, as described in her autobiography *M Train* (New York: Alfred A. Knopf, 2015), p. 76. The bust stood in front of the Serbian Church of St. Sava in New York, 25th Street until the Church – former Episcopal Trinity Chapel, purchased by the Serbian Orthodox Church in 1942 - burned down on Easter 2016.

5 St. Isaac the Syrian, *Homily Twenty-Two*, op. cit., p. 237.

6 Greil Marcus, *Bob Dylan*, New York: Public Affairs, 2010., p. 157.

the final knowledge, the singer knows only one thing: “I’ve traveled through East Texas / Where many martyrs fell / And no one can sing the blues like Blind Willie McTell.”⁷

From this song, from his two Nobel Prize speeches – first read by Patti Smith on December 10, 2016 and second given by Dylan himself on June 5, 2017 – and finally from his poem *A Hard Rain’s A-Gonna Fall* that Patti Smith sung in Stockholm on December 10, we may in fact know several things about revelation. First we encounter the fact that war is the father of all visions. All three favourite books of Bob Dylan, that influenced his poetic vision, are about the war: *Moby Dick* is a seafaring tale about the will to go to war; *All Quiet on the Western Front* is a book about being sucked up into a mysterious whirlpool of death and pain of war; and finally *The Odyssey* is a strange, adventurous tale of a grown man trying to get home after fighting in a war.⁸

Secondly, as it was obvious already in 1963, from both songs written “in same apocalyptic language” - *Masters of War* and in the song that Dylan and Smith offered at Stockholm ceremony, wars of our generation are apocalyptic wars and should be expressed in apocalyptic terms. The poet “heard the roar of a wave that could drown the whole world”⁹ in his “Armageddon”¹⁰ and the Masters of war lie and deceive “like Judas of old” and have “thrown the worst fear / That can ever be hurled / Fear to bring children / Into the world”. Therefore, ours is the time of the Judgement Day, and “even Jesus would never / Forgive what you do”.¹¹ Third, this “apocalyptic language” is often wrapped in unexpected forms: it is blues in the case of Blind Willie McTell, the bard of the land “condemned all the way from New Orleans to Jerusalem,” where “many martyrs fell”.¹² And blindness is as well sign of a vision of Christ bestowed upon Saul on the road to Damascus (*Acts* 9:3-9); blind was the singer of *The Odyssey* and many of his Balkan successors; and it was in a dark cave at island Patmos that the beloved disciple of

7 Bob Dylan, *Blind Willie McTell*, from the album *The Bootleg Series Volumes 1–3 (Rare & Unreleased) 1961–1991*, Columbia Records, 1991.

8 Bob Dylan – Nobel Lecture. NobelPrize.org. Nobel Media AB 2018. Sun. 21 Oct 2018. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2016/dylan/lecture/>.

9 Bob Dylan, *A Hard Rain’s A-Gonna Fall*, from the album *Freewheelin’*, Columbia Records, 1963.

10 That is how Greil Marcus describes *A Hard Rain’s A-Gonna Fall* in his article for *Village Voice* in 1989; reprinte din Marcus’ book *Bob Dylan*, op. cit., p. 148. *A Hard Rain’s A-Gonna Fall*, he says in 1981, “has always been associated with the Cuban missile crisis of 1962”. Ibid., p. 102.

11 Bob Dylan, *Masters of War*, from the album *Freewheelin’*, op. cit.⁴

12 Bob Dylan, *Blind Willie McTell*, op. cit.

Christ – and the patron of this sacred place - was given the revelation and saw innumerable martyrs before the Throne of God and before the Lamb: “These are the ones who come out of the great tribulation, and washed their robes and made them white in the blood of the Lamb” (*Revelation* 7:14). Thus, martyrdom is the formative element in Dylan’s cosmos, place where war meets vision. Although he is using this term rarely and with subtlety, its symbolic weight stands out, as “a trope of conflict of spirit, covenant, and faith animating these songs and Dylan’s work as a whole”.¹³ It is epitomized in the song *I Dreamed I saw St. Augustine* where – again in narcoleptic vision - the Saint is complaining to the leaders of his generation that “No martyr is among ye now / Whom you can call your own”.¹⁴

In such understanding of the importance of martyrdom, Bob Dylan goes into very depth of the Judeo-Christian world, into its mystical spring: the cult of martyrs was – according to Daniel Boyarin – “fundamental constituent in the making of the ‘new’ religions of Christianity and rabbinic Judaism, and we observe an eminent structural and theological parallelism between the developing genres of Christian and Jewish martyrdom of the second, third, and fourth centuries.”¹⁵

Bob Dylan is obviously capable to recognize martyrdom, but he is looking deeper: by seeing the suffering of the righteous slaves in the American South or “that hollow place where martyrs weep and angels play with sin”¹⁶ and confirming “he himself can register their sacrifices with his own senses, then he is essentially admitting that he is no longer a mere bystander, but touching the very golden thread between heaven and earth he could not reach in the dream.”¹⁷

In 2012, Bob Dylan not only touched but also elaborated upon that “golden thread”. On the occasion of the half of century of his work – beginning with his first album *Bob Dylan* in 1962 – he gave an *gesamt*-interview for the French Edition of “The Rolling Stone” magazine. The interviewer goes deep

13 Stephen Hazan Arnoff, *No Martyr Among Ye Now: Bob Dylan and Religion*, in: Nick Smart & Nina Goss (eds.), *Dylan at Play*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011, p. 25. In his precious essay, Arnoff notes that Dylan uses term “martyr” only four times in his cannon.

14 Bob Dylan, *I Dreamed I Saw St. Augustine*, from the album *John Wesley Harding*, Columbia Records, 1967.

15 Daniel Boyarin, *Dying for God. Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, Stanford: Stanford University Press, 1999., p. 109.

16 Bob Dylan, *Dirge*, from the album *Planet Waves*, Asylum, 1974.

17 Stephen Hazan Arnoff, *No Martyr Among Ye Now: Bob Dylan and Religion*, op. cit., p. 37.

back, into Dylan's root subject - slavery, and Dylan admits that he does not have any hopes in the power of politics to change deep rooted prejudices and hatreds and states that only change of heart can really change a person and society. Then, he goes even deeper and says that longsuffering develops in the heart of a victim a sense to read heart of its tormentor, even if does not behave like one: "If you got a slave master or Klan in your blood, blacks can sense that. That stuff lingers to this day. Just like Jews can sense Nazi blood and the Serbs can sense Croatian blood."¹⁸

What kind of blood it should be? Here we are facing a different dimension of the martyrdom that we rarely encounter in ancient martyrologies: be it Rabbi Akiva or St. Polycarp, at the centre of the old narratives there is always a martyr as the bride of God, in his transformed eros, almost actively seeking martyrdom "as the only possible fulfillment of a spiritual need".¹⁹ Here, besides equaling Croats with their version of the Nazi regime with Ustaše party at its helm in the years 1941-1945 ("Ustaše" neither for Dylan nor for "The Rolling Stone" readers wouldn't mean much),²⁰ Dylan describes fascination with deeply seated hate that turned wartime Independent State of Croatia into a bloodbath: "The Ustasha regime was notorious in postwar Yugoslavia for the orchestrated campaign of extermination and terror it instigated against Serbs, Jews, and Gypsies. [...] With the exception of the Nazi camps in Eastern Europe, it erected the largest concentration camp on the continent. The sadism and cruelty of the movement shocked even hardened Nazi commanders, who wrote of it with contempt. Months before the Wannsee Conference was even convened, the regime in Croatia had already inaugurated its own self-willed Holocaust."²¹

The camp Yeomans wrote about, Jasenovac²², became already

18 Mikal Gilmore, *Bob Dylan Unleashed* <https://www.rollingstone.com/music/music-news/bobdylan-unleashed-189723/>. Published on September 27, 2012; downloaded on October 31, 2018.

19 Daniel Boyarin, *Dying for God. Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, op. cit., p. 114.

20 The interview was followed with a controversy among Croats; a Croatian association in France filed a suit against Dylan and the editor "The Rolling Stone" but the French court dismissed both cases. Jay Michaelson, *In Pursuit Bob Dylan for Hate Speech, Croatian Group Denies Holocaust*, "Forward; December 5, 2013. On Internet: <https://forward.com/culture/188725/in-pursuing-bobdylan-for-hate-speech-croatian-gro/>; downloaded on November 1, 2018.

21 Rory Yeomans, *Visions of Annihilation*, Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2013, p. VII.

22 It existed from late August 1941 until 22nd of April, 1945 on the swampy ground at the confluence of rivers Una and Sava.

much more than the local symbol: even the doyen of the Holocaust research Yehuda Bauer felt compelled to say that - in a most morbid competition in human history - "Jasenovac was, if anything, more horrible than its Nazi counterparts".²³ While Ustaše violence in the Second World War claimed hundreds of thousands of lives of women, elderly and children, we have ninety thousand names of Jasenovac camp victims only (24.000 of them children under age of 14), which is far from the final account. Though, it is the way of killing that propelled Jasenovac into an apocalyptic symbol: specially designed knives, hammers, beating, cold, starving, torture and murderous labour – those were ways of extermination. Jasenovac was not a "factory of death": death in Jasenovac was personal, the victim – be it a Serb, Jew, Gypsy or anybody that Ustaše perceived as their enemy - had to face the hate of its murderer. And hardly that Dylans' verse "I saw a room full of men with their hammers a-bleeding"²⁴ can be about anything else than about the murderers of Jasenovac. But one important circumstance distinguished Ustaši from their Nazi and Fascist masters: while Nazis were staunch anti-Christians, and Italian Fascists made their compromise with the Church, Ustaši had Roman-Catholicism as the very essence of their ideology. Archbishop of Zagreb "Stepinac rejoiced at the prospect of a Catholic Croatia that would replace the religiously and ethnically diverse creation of the Treaty of Paris that was the Yugoslav state"²⁵ but soon enough he found himself in consternation above crimes done by the new Croatian state. When he denounced its crimes in letters to Ustaše leadership, "he found that not a few bishops and priests in his homeland disregarded his authority".²⁶ Many clergymen were involved in genocide both directly and indirectly, and also Archbishop of Sarajevo Ivan Šarić: "In the midst of the initial Ustasha terror against Jews, his diocesan newspaper carried the message that 'there is a limit to love. The movement of liberation of the world from the Jews is a movement for the renewal of human dignity. Omniscient and omnipotent God stands behind this movement'".²⁷ But, the most murderous was Franciscan Miroslav Filipović Majstorović, known as "fra-Satan" who became the commander of Jasenovac; "In 1942, when he ran the infamous Jasenovac concen-

23 Yehuda Bauer, *Re-Thinking the Holocaust*, London-New Haven: Yale University Press, 2001; p. 50.

24 Bob Dylan, *A Hard Rain's A-Gonna Fall*, op. cit.

25 Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Bloomington: Indiana University Press, 2000, p. 32

26 Ibid., p. 34.

27 Ibid., p. 35.

tration camp, 40,000 Jewish and Serbian prisoners perished there. Among the captives were 24,000 children, half of whom were murdered“.²⁸

Back in Vatican, “Cardinal Eugene Tisserant had smelled genocide in the air at the beginning of World War II and had suggested to Pius at that time that he addresses the issue in an encyclical. Rather, it was because the Holy See preferred to bring diplomatic pressure on the Ustasha government instead of challenging the fascists publicly on the immorality of genocide.”²⁹ Archbishop Stepinac followed the suit, and the heavy silence covered the Independent State of Croatia. While obviously there was no love lost between two Christian Churches, a reverse and surely not planned process was going in-between the Orthodox Serbs and Jews in the lowest circles of the mutually shared hell. In the ancient times, the destruction of Temple in 70 AD gave birth to both rabbinic Judaism and Christianity. The martyrdom that both communities endured mostly at the hands of Romans in the first few centuries afterwards was the *topos* where their identities were created and where they competed, as well. “The Gentiles cannot understand who this God is for whom the Jews are willing to be killed all day. [...] And when the Nations of the World hear all of this praise, they say to Israel, Let us go along with you, as it is said, ‘Whither is thy Beloved gone, O thou fairest among women? Whither hath thy Beloved turned, that we may seek Him with³⁰ In Jasenovac – and here it is understood in the fullness of its symbolical realm – there was no competition anymore. “The earliest total genocide to be attempted during the Second World War”³¹ throw the victims into an apocalyptic whirlwind, where messianic hopes were buried under the pile of corpses steadily filling fields of Donja Gradina, Jasenovac’ subcamp and its killing and burial grounds. The perpetrators – Hitler and Ustaši leader Ante Pavelić – were unlike many tyrants Jews and Orthodox Christians met throughout the history; it was not either Babylonian or Ottoman slavery. It was best described in the dark, LSD-induced visions of Auschwitz survivor Yehiel DeNur in his autobiographical book, *Shivitti: A Vision*:³² it was kingdom of Asmodeus and Titus; for Christians, it was Neron and Antichrist – and for both it had a form of Inquisition.

²⁸ Ibid., p. 38.

²⁹ Ibid., p. 39.

³⁰ Daniel Boyarin, *Dying for God. Martyrdom and the Making of Christianity and Judaism*, op. cit., p. 110.

³¹ Jonathan Steinberg, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust*, (New York: Routledge, 1990), p. 39.

³² The book’s title is derived from David’s Psalm 16, “יְתִיּוּשׁ ה’ יִדְגַּל דִּימָתִי, more accurately translated in *Acts* 2:25: “I **saw** the Lord always before me”, or “I was always **beholding** the Lord in my presence”.

From this hell, a new kind of martyrdom emerged: not anymore only *Kiddush HaShem* – “Glorifying of the Name” – being prepared to sacrifice the life rather than transgress any of God’s three cardinal laws as given in the archetypal tale of Maccabees, but *Kiddush HaHayim*: importance to survive the attempt to eradicate God’s people, to persevere and to allow God’s *domostroy* to be fulfilled by the (Second, in the Christian case) coming of Messiah: “This struggle for aspiration and longing for life is a mitzvah [religious imperative] [to be realized by means of] *nekamah* [vengeance], *mesirat nefesh* [extreme dedication], and the sanctification of the mind and will.”³³

So, when we hear stories like this: “I recalled how a martyr-cleric in Mosul was murdered by a Muslim gunman who asked him why he did not close his church as he was ordered to do. The Christian said that he could not close the house of God. And he was shot, along with two of his fellow clerics.”³⁴ – it is obvious that the will to survive of an ordinary Christian of Mosul, Homs or the Mount of Lebanon, is as much defined by the newly defined *Kiddush HaHayim* as with the ancient deep seated confidence that the dream of the troubled King born in Naissus will dissolve into the Uncreated Light: “here let every mouth, every tongue become silent, and let the heart, and the mind, and their every device be still; for the Master of the house has come.”³⁵

33 Rabbi Menachem Zemba’s plea for resistance prior to the Warsaw Ghetto uprising in April 1943; quoted from Pesach Schindler, *Hasidic Responses to the Holocaust in the Light of Hasidic Thought*, Hoboken: Ktav Publishing House, 1990, p. 65.

34 Robert Fisk, *Can Christians stay in the Middle East now that they are being persecuted for their ancient religion?*, “Independent”, 12 October 2017; on Internet: <https://www.independent.co.uk/voices/christians-middle-east-persecution-lebanon-syria-can-theystay-a7996921.html>; downloaded on November 3, 2018.

35 St. Isaac the Syrian, *Homily Twenty-Three*, op. cit., p. 239.

Садржај

Реч уредника	5
--------------------	---

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Небојша Рашо

Погинули и страдали бокелји у Првом свјетском рату	11
--	----

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Вељко Ђурић Мишина

Да ли је Миле Будак представио програм рада против Срба или је то Српска пропаганда?	23
--	----

Милош Матијевић

Акције чланова Џемијета и муслиманско-арнаутских милиција против локалног становништва на простору Рашке области (Санџака) 1941. године	51
---	----

Жељко Јандрић

Страдање Срба у сливу ријека Пливе и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године	65
---	----

Васиљ Јововић

Геноцид у Пиви 1943. године	89
-----------------------------------	----

Радован Пилиповић

Руско емигрантско свештенство на простору Независне Државе Хрватске (1941-1945)	121
---	-----

Душан Никодијевић

Бројеви жртава у систему концетрационог логора Јасеновац 1943–1945. године према исказима преживелих сведока	137
--	-----

Борис Томанић

Страдали Југословенски држављани у логорима у Грчкој (1943-1944)	173
--	-----

Софија Грандаковска

Идентификација на евреите од македонија во србија и независна држава хрватска во 1941 и 1942 година 203

АРХИВСКА ГРАЃА

Вељко Ђурић Мишина

Записник са свједочења Егона Бергера о заточеништву у Јасеновцу 1941-1945. године 243

КУЛТУРА СЕЋАЊА

Момир Нинковић

Нежидерска епопеја; Осврт на књигу Исидора Ђуковића и Ненада Лукића Нежидер. Аустроугарски логор за Србе 1914–1918 (Београд 2017, 310) 255

Предраг Лозо

Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској 271

ПРИКАЗИ

Ненад Антонијевић, Јасмина Тутуновић-Трифунув

Елаборати покрајинске комисије војводине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 293

ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА

Из дневника делатности Музеја жртава геноцида 31. март 2018–30. март 2019 299

Из дневника делатности установе Спомен-парк *Крагујевачки октобар* у Крагујевцу од 16. марта 2018. до 15. марта 2019. године 311

РАЗНО

+Јован (Ђулибрк), Епископ Пакрачко-славонски

Новомученици и нова парадигма мучеништва: Јасеновац 319

+ <i>Jovan Ćulibrk, the Serbian Orthodox Bishop of Pakrac and Slavonia</i>	
New martyrs and new paradigm of martyrdom: Jasenovac	329

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Маријана Станковић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј
жртва геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј "21. октобар", 2015-
(Горњи Милановац : Графопринт). - 24 cm

Годишње. - Је nastavak: Годишњак Музеја жртва геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868